

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НЕЛЯ ГЕРАСИМЕНКО

**Олександр Лазаревський:
життя і творчість
(1834–1902 рр.)**

КИЇВ – 2012

УДК: 930.1

Герасименко Неля. Олександр Лазаревський: життя і творчість (1834–1902 рр.). — К.: Інститут історії України НАНУ, 2012. — 180 с.

Науковий редактор:

доктор історичних наук, професор *О.А. Удод*

Рецензенти:

кандидат історичних наук *В.В. Томазов*

кандидат історичних наук *Ю.К. Савчук*

У монографії висвітлюється життєвий і творчий шлях українського історика, видатної постаті вітчизняної історіографії, подвижника історичної науки Олександра Матвійовича Лазаревського. Значну увагу приділено його роду, впливу родинної традиції на формування історичних поглядів та вибору ним роду занять, участі у процесі реалізації в Україні ліберальних реформ 1860–1880-х рр., насамперед селянської, судової та земської.

Досліджується науковий доробок ученого, його внесок у царині спеціальних історичних дисциплін, у тому числі бібліографії, історіографії, археографії, джерелознавства, дипломатики, сфрагістики, генеалогії, а також історії Лівобережної України XVII–XVIII ст.

Книга розрахована на фахівців і всіх, хто цікавиться історією та історіографією України.

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України НАНУ,
протокол № 11 від 22 грудня 2011 р.

ISBN 978-966-02-6490-8

© Н. Герасименко, 2013

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ I. Історіографічний нарис. Джерела дослідження.....	6
Розділ II. Життєпис О. Лазаревського. Формування історичних поглядів	34
2.1. Рід Лазаревських.....	34
2.2. Гімназійні й студентські роки	40
2.3. Службова, наукова та громадська діяльність ...	45
Розділ III. Наукова спадщина.....	66
3.1. Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін. Археографічні публікації	66
3.2. Праці з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст.....	98
Післямова: Людина, учений, громадянин	164
Додатки:	
Список скорочень	168
Іменний покажчик	169

ПЕРЕДМОВА

Створена у ході Української національної революції 1648–1676 рр. козацька державність наприкінці XVII і протягом XVIII ст. функціонувала в Лівобережній Україні на правах автономії у складі Росії. Повна інкорпорація колишньої Гетьманщини Російською імперією призвела до значних змін у всіх сферах суспільного життя. Завершився процес ліквідації української державності, яка майже століття проіснувала на цій території; було знищено соціально-економічні й політичні здобутки попередніх років; відбулися зміни у структурі суспільства, започатковані процесом закріпачення селянства та перетворення козацької старшини на російське дворянство.

У першій половині XIX ст. за лояльного ставлення російського уряду, який прагнув використати український національний рух для протиставлення його польським культурницьким впливам, в історичній науці України набула розвитку романтично-народницька течія. У поєднанні з глибоким інтересом до народної культури, пісенної творчості, живої народної мови це сприяло збереженню самобутності українського етносу та його національному відродженню. Історична наука стала ідеологічною основою виникнення першої політичної організації в Україні — Кирило-Мефодіївського товариства, культурно-просвітницьких об'єднань і рухів.

Українське відродження сформувало національно-свідому інтелігенцію, яка очолила національний рух у Лівобережній Україні. За таких умов відбувалося поступове перетворення «етнічно-мовної спільноти», що постала внаслідок втрати державності наприкінці XVIII ст., на «самосвідому політичну й культурну спільноту» — українську націю¹.

Проте спроба (хай і невдала) української інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу національного роз-

витку, що свідчило про зростаючу свідомість українців, призвела до зміни ставлення російського уряду до «українського питання». Ліквідація у 1847 р. Кирило-Мефодіївського товариства сприяла активізації антиукраїнських сил, яскравим виявом чого стали Валуєвський циркуляр (1863 р.) та Емський указ (1876 р.), за якими фактично заборонялося вживання на офіційному рівні української мови.

Ці заходи мали на меті паралізувати просвітницькі зусилля українців та ліквідувати їхню культурну самобутність. Так було призупинено хвилю національного відродження, покарано молодих, талановитих його діячів. За цих умов найкращі представники інтелігенції звернули свої погляди в минуле, де шукали правову основу для відновлення історичних форм політичного та громадського життя України. Саме історія виявилася найбільш придатною для вираження ідеології національної ідентичності.

Із 1840-х рр. почалося становлення «наукового періоду української історіографії», під час якого історична наука звільнилася від безпосереднього «впливу суспільно-політичної думки та художньої літератури», засвоїла «новітні уявлення про зміст і характер історичного процесу», завдання й предмет дослідження, методика природничих та суспільних наук².

Розвитку наукового етапу української історіографії сприяли й ліберальні реформи, проведені в Російській імперії у 1860–1880-х рр., особливо ліквідація кріпосного права, створення земств, реформа освіти тощо. Актуальні та злободенні проблеми, які постали перед українським суспільством під час перетворень, потребували врахування історичного досвіду. Відтак українська історична наука набула значного піднесення, з'явилися яскраві постаті, вагоме місце серед яких належить Олександрові Матвійовичу Лазаревському.

¹ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 147.

² *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Х., 1996. — С. 329, 331–332.

Розділ I.

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ НАРИС. ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Вивчення життєпису й наукового доробку О. Лазаревського розпочалося ще за життя історика. У 1860–1890-х рр. побачили світ відгуки на його праці. Серед рецензентів — відомі вчені В. Антонович, І. Луцицький, Д. Багалій, М. Грушевський та ін.¹ Після смерті дослідника (1902 р.) у некрологах із нагоди цієї сумної події було наведено дані про його життя, наукову та громадську діяльність. Так, у матеріалі М. Грушевського² значна увага приділялася доробку О. Лазаревського, який, за твердженням автора, заслуговує на монографічне дослідження. М. Грушевський охарактеризував найважливіші праці історика, насамперед підготовлене на значній джерельній базі фундаментальне дослідження «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)». О. Лазаревський, на його думку, відмовився від романтичної ідеалізації історії Гетьманщини, притаманної шляхетським колам, де він виріс, головну увагу зосередивши на дослідженні суспільно-економічної еволюції, яка відбулася в Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст., що проявилось в поневоленні економічно самостійного козацтва та селянства старшиною.

Проте, як зауважував М. Грушевський, «у своїй острій критиці козацької старшини Лазаревський і його школа» була «дещо й одностороння, й несправедлива до старшини», вина якої «мусить бути поділена» між нею та російським урядом з його політикою в Україні³. Ідеться про відповідальність старшини та правителів Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст. за її ліквідацію наприкінці XVIII ст.

Однак звинувачувати у цьому царський уряд, як це робить М. Грушевський, не логічно. Адже цілком природно, що правителі Московії, а згодом Російської імперії дбали про власні інтереси та прагнули забезпечити своїй державі максимальні переваги від створеного 1648 р. військово-політичного союзу з Україною, задекларованого на Переяславській раді та в Березневих статтях. Через відсутність політичного досвіду, в умовах довготривалої війни на своїй території, боротьби за владу різних старшинських угруповань та незважену соціально-економічну політику козацькій старшині не вдалося відстояти власну державність.

М. Грушевський уважав також, що за економічною експлуатацією козаків і селян старшиною О. Лазаревський не побачив ідеальних чинників у діяльності українських патріотів. Такими він вважав прагнення представників старшини до європейської освіти й культури та боротьбу за автономію українських земель, для якої вони жертвували своєю кар'єрою і маєтностями.

У некролозі коротко охарактеризовано студії О. Лазаревського з історії козацько-старшинських родів, їхнього побуту, культури, а також високо оцінено багатотомну працю «Описание старой Малороссии», яка, на думку М. Грушевського, буде «підручною книжкою дослідників історії Гетьманщини». На думку автора некролога, доводиться лише шкодувати, що ерудований і талановитий учений, володіючи відповідним документальним матеріалом, так і не створив ґрунтовного дослідження про внутрішній устрій, суспільні, економічні відносини в Лівобережній Україні. Аналізуючи археографічні публікації О. Лазаревського, М. Грушевський закидав українській інтелігенції, що маючи такого дослідника, як Олександр Матвійович, а також земські видання і фонди, вона не спромоглася на археографічне видання для систематичної публікації матеріалів з історії Гетьманщини⁴.

Історичний світогляд О. Лазаревського з його «українофільською призмою, демократичним, народолюбним характером», як уважав М. Грушевський, сформувався під впливом родинних традицій, близького оточення та життєвих обставин. Він характеризував ученого як благородну, далеку від кар'єризму люди-

ну, котра не любила в національному питанні «програмових висказів», а воліла «конкретну працю» та вірно служила «своїй горячо любленій вітчизні». О. Лазаревський не тільки досліджував минуле України, але й визначив напрям студіювань цілому поколінню вчених. Відтак, на думку М. Грушевського, його не повинні забути в українському «потомстві»⁵.

Некролог на смерть історика опублікував і Д. Багалій⁶. Він навів короткі відомості про його життєвий шлях, захоплення минулим України, любов до рідного краю та народу, а також відзначив заслуги Олександра Матвійовича у справі збереження українських архівів, які здебільшого перебували у вкрай занедбаному стані через неналежні умови зберігання.

Д. Багалій проаналізував наукову спадщину вченого, котрий залишив «глибокий, незгладимий слід» в українській історіографії і вважався найбільш авторитетним спеціалістом з історії Лівобережної України. Не маючи можливості повністю віддатися улюбленій роботі, обіймаючи посади, далекі від наукової і педагогічної діяльності, він, на думку Д. Багалія, «створив школу молодих істориків Лівобережної України, котра йшла по його слідах та обов'язком якої буде продовження його роботи»⁷.

Величезною заслугою О. Лазаревського автор некролога вважав розпочату вченим справу видання розпорошених по різних архівах документів з історії Лівобережної України, які він розшукував, досліджував та публікував. Це відбилося на характері його праць: вони одночасно і студії, і збірки документів із багатим фактичним матеріалом та коментарями.

Д. Багалій відзначив найбільш важливі праці О. Лазаревського, у тому числі «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)», «Обозрение Румянцевской описи Малороссии», а також його дослідження, присвячені історії старшинських родів, які наприкінці XVIII ст. перетворилися на російське дворянство. Він зауважив, що історію козацької старшини вчений висвітлював однобічно, але пояснив це змістом використаних джерел, які характеризували представників цих родів у непривабливому світлі. На думку автора некролога, у житті козацької старшини були й світлі сторони, про які також ідеться в розвідках О. Лазаревського. Відтак Д. Багалій дійшов ви-

сновку, що вчений не писав тенденційно про козацьку старшину, а лише викладав факти⁸.

Найбільш плідний період у науковій роботі історика, за визначенням Д. Багалія, розпочався з його переїздом до Києва і заснуванням журналу «Киевская старина». Автор некролога відзначав, що О. Лазаревський співпрацював у журналі протягом 20 років, причому без матеріальної винагороди. Його метою було підтримати єдине в Лівобережній Україні наукове видання. Д. Багалій коротко охарактеризував праці вченого з української історіографії й біографістики, археографічні видання та ґрунтовні рецензії, а також дослідження з історії заселення і землеволодіння краю, які призвели до створення капітальної праці — «Описание старой Малороссии». Він відзначив, що О. Лазаревський вірно служив Україні, а це створило йому почесне ім'я у суспільному житті та в історичній науці.

У 1902 р. було опубліковано першу (далеко не повну) бібліографію праць ученого, підготовлену до друку С. Пономарьовим⁹.

На початку ХХ ст. наукова спадщина О. Лазаревського привернула увагу І. Джиджори. У 1904 р. він написав розгорнуту рецензію на третій том його праці — «Описание старой Малороссии: Прилуцкий полк», де поряд із високою оцінкою, особливо джерельної бази, висловив ряд критичних зауважень щодо її структури й відсутності поглядів автора «на дану епоху»¹⁰.

До вивчення життя й наукової спадщини О. Лазаревського звертався М. Василенко. Так, у передмові до другого видання студії «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)», яка була опублікована 1908 р., він високо оцінив внесок дослідника в історичну науку. М. Василенко підкреслив актуальність його висновків, насамперед про особливості процесу закріпачення українського селянства¹¹.

У 1922 р. наукова громадськість відзначила 20-річчя від дня смерті О. Лазаревського. На врочистих заходах, які відбулися 30 квітня, із доповідями про його життя та наукову діяльність виступили відомі вчені М. Василенко, О. Грушевський, О. Оглоблин, О. Гермайзе та ін. Так, О. Оглоблин відзначив «знаме-

ните, неперевершене знання» О. Лазаревським архівів Гетьманщини. Він нагадав також про бібліотеку та збірку рукописів, яку вчений ще за життя подарував Київському університету. Це була, на думку доповідача, справжня скарбниця «українознавства XIX століття», що викликала подив і пошану до її фундатора, щире захоплення його естетико-мистецьким смаком¹². О. Оглоблин уважав О. Лазаревського своїм науковим учителем «у царині історіографії Гетьманщини», хоча на багато питань мав інший погляд. Так, він не сприймав занадто «темні фарби» опису «старої Малоросії», «нехить та осуд її провідної верстви XVII–XVIII ст.», до якої належали предки О. Оглоблина¹³.

Усебічне дослідження життя й діяльності О. Лазаревського почалося у 1920-х рр. Так, 1927 р. відзначалося 25-річчя від дня смерті історика. Історична секція Української академії наук провела збори, присвячені пам'яті вченого. Із доповідями виступили академіки М. Грушевський і М. Василенко, історик К. Лазаревська, професор О. Гермайзе. Цій даті було приурочено четвертий номер журналу «Україна» і другий том «Українського археографічного збірника», де публікувалися статті відомих учених, присвячені життю, науковій та громадській діяльності О. Лазаревського.

Зокрема, у студії М. Грушевського досліджувався доробок ученого, який автор високо оцінював, вважаючи О. Лазаревського за «твердокаменного документаліста і об'єктивника», та відзначав, що характерною особливістю його праць була відсутність тенденційності¹⁴. Проте, на його думку, вони характеризуються й деякою однобічністю в оцінках «старшинської верстви, яка дбала на тільки про збільшення своїх мастностей за рахунок козаків і селян, але й про освіту та культуру»¹⁵. Причину такого ставлення історика до козацької старшини М. Грушевський убачав у несприйнятті О. Лазаревським «фабрикації» нащадками цих родів зі своїх предків «українських героїв» із метою підтвердження власних прав на дворянство¹⁶.

Оцінки наукової спадщини історика залишилися незмінними і в інших працях М. Грушевського. Так, у статті «Розвиток українських досліджень у XIX ст. та вияви у них основних питань українознавства» він зазначав, що «суспільне життя і

побут Гетьманщини у працях Лазаревського зображені однобічно», що той «цілковито ігнорував політичний бік тогочасного життя» і «не враховував впливу політики центрального уряду на українські стосунки»¹⁷.

Значну увагу висвітленню життя, наукової й громадської діяльності вченого в опублікованих матеріалах до біографії О. Лазаревського та його родини приділив М. Василенко¹⁸. Автор стверджував, що О. Лазаревському належить «видатне місце в українській історіографії» не тільки за вперше порушені та вирішені ним проблеми, але й за введений до наукового обігу «величезний матеріал», а також те, що він пробудив інтерес інших дослідників до цих питань¹⁹.

Наукову спадщину О. Лазаревського досліджували також українські вчені в еміграції. Так, Д. Дорошенко у своїй відомій праці високо оцінив студії вченого з історії Гетьманщини²⁰. Він зазначав, що Олександр Матвійович не обмежився романтичним захопленням народністю — воно перейшло в нього у співчуття до українського народу, бажання дослідити причини, які довели його до втрати політичної самостійності, позбавлення власних форм суспільної організації вищих освічених станів і поневолення селянства. Проте Д. Дорошенко вважав, що погляд вченого на Українську державу «був дуже негативний». Він ніби навмисне вишукував темні боки її життя, так що знищення її російським урядом «знаходило неначе своє історичне оправдання». На думку відомого історіографа, О. Лазаревський не шкодував «темних фарб, щоб заплямувати егоїзм козацької старшини, своєкорисну соціальну політику, її властолюбиві тенденції». Він підтримав висновки М. Грушевського про односторонність і несправедливість оцінок діяльності козацької старшини, про розподіл провини між нею і тодішнім російським урядом із його політикою в Україні.

Д. Дорошенко визнавав, що після російсько-шведської Північної війни 1700–1721 рр. серед козацької старшини наступив занепад «морального почуття і почуття громадського обов'язку». Кращі її представники емігрували, а ті, що залишилися, були тероризовані заходами царського уряду. Відтак старшина замкнулася в колі вузьких економічних інтересів, хоча кращі її

представники боронили українську автономію і зберегли національно-історичну традицію. Д. Дорошенко відзначав також, що в ряді праць О. Лазаревського наведено яскраві докази українського патріотизму серед козацької старшини²¹.

Наукову спадщину вченого, перебуваючи в еміграції, студіював О. Оглоблин, котрий визнавав О. Лазаревського великим українським істориком «народницької доби», що створив «школу дослідження історії України-Гетьманщини XVII–XVIII ст.» і розпочав «нову епоху в розвитку науки українського родознавства»²². О. Оглоблин зазначав, що «ніхто не зробив стільки для вивчення історії української старшини і шляхетства XVII–XVIII ст.», як О. Лазаревський, проте він був «немов би суворий і неблаганний прокурор на суді» над ними²³. І все ж О. Оглоблин визнавав, що у працях вченого крилася «сувора правда» про козацьку старшину й українське шляхетство, критерієм якої був «величезний документальний матеріал», що його О. Лазаревський «науково-критично дослідив»²⁴.

Погляди О. Оглоблина стосовно доробку О. Лазаревського залишилися незмінними і пізніше, при публікації інших праць. Так, визнаючи, що «великий історик Гетьманщини [...] знав краще, ніж хто інший, минуле Лівобережної України XVII–XVIII ст.», він критично поставився до його суджень про «старе українське панство» — козацьку старшину. О. Оглоблин уважав, що причиною негативної оцінки вченим її діяльності було те, що старшини, котрі самі вийшли з народної маси, визискували, поневолювали і покріпачували народ, будуючи «свою фортуна на поті та крові українського селянина»²⁵. Олександр Матвійович знав «багатьох нащадків того панства, глибоко байдушких до свого народу», до його історичного минулого й сучасного. Відтак, стверджував О. Оглоблин, природна відраза до таких «дітей» кидала прикру тінь і на «батьків»²⁶.

Відомий історіограф також високо оцінював діяльність О. Лазаревського у справі пошуку та збереження архівів, проте вважав, що історик, досліджуючи документи, захопився судовими й адміністративними актами, в яких фіксувалися далеко не кращі люди та не добрі їх справи. Тож, засудивши козацьку старшину, він не помітив серед її представників тих, хто «не пив

кров свого народу», а навпаки — «власну кров, власну працю, власну думку віддавав для його добробуту, його освіти й культури, його національної волі та державної незалежності»²⁷.

Вивчення життя, наукової, громадської діяльності О. Лазаревського тривало й у наступні періоди. Так, 1942 р. було опубліковано статтю М. Ткаченка, присвячену 40-річчю від дня смерті О. Лазаревського²⁸. Автор, навівши короткі біографічні відомості про вченого, звернув особливу увагу на вплив Т. Шевченка на формування його світогляду, зупинився на його оточенні, в якому склалися історичні погляди О. Лазаревського. На думку М. Ткаченка, учений належав до покоління «просвітителів» — нащадків шістдесятих років, а у другій половині XIX ст. він засвоїв погляди «ліберального напрямку»²⁹.

М. Ткаченко високо оцінив працю О. Лазаревського «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)», в якій автор, використавши значну кількість нового документального матеріалу, дослідив, що кріпацтво не було нав'язане ззовні, а встановлене «внаслідок діяльності старшини, яка зосередила у своїх руках судову й адміністративну владу»³⁰. У подальшому О. Лазаревський звернув увагу на висвітлення двох провідних питань в історії соціальних відносин у Лівобережній Україні: як селяни з вільних посполитих стали залежними від козацької старшини та як остання перетворилася на малоросійське дворянство³¹.

Аналізуючи наукову спадщину вченого, М. Ткаченко підкреслював, що він не дуже любив робити узагальнення — його більше цікавили документи, які яскраво змальовували життя і побут того часу. Відтак автор статті вважав О. Лазаревського дослідником-документалістом, а його велику наукову спадщину, як опубліковану, так і рукописну, — «цінною скарбницею для майбутніх істориків»³².

Наукову діяльність О. Лазаревського вивчали в Україні М. Марченко і Л. Полухін³³. Основним напрямом їх студіювань стало висвітлення у працях вченого становища українського селянства³⁴. Навівши короткі біографічні відомості про О. Лазаревського та членів його родини автори намагалися таким чином довести його близькість до народу, відсутність «шляхетського гонору» та обґрунтувати неприяне ставлення до міс-

цевих поміщиків. Значну увагу було приділено науковій спадщині історика, яка, за підрахунками М. Марченка й Л. Полухіна, становила 429 праць. Дослідники зробили висновок, що своїми студіями вчений сприяв розвитку демократичних поглядів на суспільні й історичні явища та демократичному напрямку в історичній науці³⁵. При аналізі праць О. Лазаревського з історії українського селянства XVII–XVIII ст. та його закріпачення автори стверджували, що він розвінчав непричетність місцевих поміщиків до процесу перетворення лівобережного селянства на підданих, відтак царському урядові залишалося тільки юридично оформити кріпацтво³⁶.

Значну увагу М. Марченко і Л. Полухін присвятили праці О. Лазаревського «Малороссийские переписные книги 1666 года», відзначивши, що оригінали документів учений отримав за сприяння директора Московського архіву Міністерства юстиції. Вони показали важливість цього джерела для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII ст., проте вважали, що О. Лазаревський, аналізуючи його, не зміг вичерпно висвітлити селянсько-козацькі рухи, спрямовані проти царського уряду, виявом яких було Переяславське повстання 1666 р.³⁷

Не обійшли автори увагою й дослідження О. Лазаревським життя та діяльності гетьмана І. Мазепи, маючи на увазі його рецензії на працю Ф. Уманця, присвячену цьому діячеві. На їх думку, у своєму матеріалі вчений «викрив» погляди деяких істориків на діяльність гетьмана, який нажив свої величезні маєтності шляхом «пограбування» козаків і селян³⁸. Стверджувалося, що О. Лазаревський показав у рецензії «користолобство» правителя, його «авантюризм», прагнення до влади та збагачення. Задум І. Мазепи відокремитися від Російської імперії вони таврували як «зраду українського народу», котрий, як і частина козацької старшини, не пішов за гетьманом³⁹.

М. Марченко і Л. Полухін проаналізували рецензії О. Лазаревського на праці Д. Яворницького, підтримавши висновки вченого про запозичення відомим знавцем козацтва фактичного матеріалу й узагальнень зі студій інших авторів. Відтак, на їх думку, праця Д. Яворницького про Запорозьку Січ перетворилася на збірку «довільних вигадок» та «історичних нісенітниць»⁴⁰.

Однією з проблем історичної науки в 1970–1980-х рр. стало дослідження історичних поглядів О. Лазаревського, початок якому поклав Л. Коваленко. Він відзначив вплив на світогляд ученого «російської революційно-демократичної думки», оскільки одна з перших праць О. Лазаревського була присвячена дослідженню життєпису відомого російського видавця, журналіста та громадського діяча кінця XVIII ст. М. Новикова. Крім того, на систему поглядів О. Лазаревського неабияк вплинув Т. Шевченко та його творчість і демократична інтелігенція, яку він зустрів у Чернігові⁴¹.

Л. Коваленко не погоджувався з деякими висновками О. Лазаревського. Зокрема, із тим, що в Україні у ході «Визвольної війни українського народу проти польських магнатів і шляхти», яка розпочалася 1648 р., було ліквідоване кріпацтво. Він також заперечував, що закріпачення селян козацькою старшиною у другій половині XVII–XVIII ст. було системою «перманентних зловживань» в «епоху права дужого», і не вважав, що кріпацтво було привнесене ззовні.

Значний внесок у вивчення наукової спадщини О. Лазаревського зробив В. Сарбей. Це стало темою його кандидатської дисертації, ряду статей та монографій⁴². У доробку автора важливе місце посідає його праця про історичні погляди О. Лазаревського, яка узагальнює багаторічні студіювання. Тут дослідник, не зупиняючись на біографічних відомостях, головну увагу звернув на формування світогляду, розвиток суспільно-політичних поглядів, внесок історика в науку⁴³.

В. Сарбей критично оцінив здобутки своїх попередників у вивченні життя й діяльності О. Лазаревського. Так, М. Грушевський, на його думку, «перекрутив» справжній зміст творчості О. Лазаревського та «принизив» його заслуги в дослідженні історії України⁴⁴. Досить неприхильно відгукнувся В. Сарбей і про зусилля українських учених, які в еміграції вивчали життя й діяльність О. Лазаревського. Натомість праці радянських авторів, які досліджували «соціальну і класову суть» наукової спадщини історика, його «помилки та позитивні сторони» він вважав безумовно якісними⁴⁵.

Джерельна база монографії В.Сарбея про історичні погляди О. Лазаревського ґрунтовна. Автор використав опубліковані й архівні документи, праці історика у вигляді окремих видань, а також опубліковані в періодиці⁴⁶. Завдяки всебічному опрацюванню джерел йому вдалося показати складний процес формування світогляду та суспільно-політичних поглядів О. Лазаревського, вплив на нього батька — Матвія Ілліча, а також відомих істориків О. Бодяньського, О. Марковича, поета і художника Т. Шевченка⁴⁷.

У монографії досліджуються елементи просвітництва у працях О. Лазаревського, які, на думку В. Сарбея, виникли у вченого під впливом «зближення» його з народом, через інтерес до етнографічних матеріалів та творчості Т. Шевченка⁴⁸. Значну увагу приділено участі Олександра Матвійовича в реалізації на практиці реформ, які проводилися в Російській імперії протягом 1860–1880-х рр., і якими він дуже захоплювався. На думку автора дослідження, О. Лазаревський до кінця своїх днів «залишався представником шістдесятників»⁴⁹.

В. Сарбей проаналізував також історіографічні студії вченого. Зокрема, він уважав помилковим уявлення О. Лазаревського про розвиток історичних знань як плавний еволюційний процес. Звертав увагу, що в деяких його працях відсутній соціальний аналіз, а оцінки істориків України в нарисах із серії «Прежние изыскатели малорусской старины» виявляють «класово обмежений світогляд» О. Лазаревського⁵⁰. Проте В. Сарбей визнавав, що в історичних розвідках вченого наведено «глибокі й цікаві спостереження, ряд правильних зауважень», відтак, на його думку, радянські автори мають уважно поставитися до праць О. Лазаревського⁵¹.

Також проаналізовано дослідження О. Лазаревським життя та діяльності гетьмана І. Мазепи. Ідеться передусім про рецензію вченого на працю Ф. Уманця. Так, В. Сарбей стверджував, що Олександр Матвійович негативно оцінив зазначену працю через «фальсифікацію» її автором історичних фактів і достовірно змалював психологічний портрет гетьмана, який, мовляв, відповідає історичній правді. Утім В. Сарбей усе ж закидав вченому, що він не охарактеризував середовище, яке «поро-

дило» І. Мазепу, та не зробив належних висновків щодо причин його «зради»⁵².

Позитивно оцінив В. Сарбей працю О. Лазаревського про чернігівського полковника й наказного гетьмана П. Полуботка. У ній учений, на думку історіографа, не ідеалізував останнього, а навів конкретні факти його «насильств» над козаками та посполитими. В. Сарбей уважав, що О. Лазаревський показав діяльність П. Полуботка як захисника інтересів свого стану. Вадою праці він визначав відсутність фактів і доказів «національно-гнобительської» політики, яку проводив царизм в Україні в першій чверті XVIII ст.⁵³ Натомість досить критично В. Сарбей поставився до праць ученого з історії Запорозької Січі, вважаючи, що О. Лазаревський ігнорував інтереси голоти, прагнення верхівки січового козацтва видавав за інтереси всього Запорозжя та виправдовував ліквідацію царизмом Січі в 1775 р.⁵⁴

Досліджуючи висвітлення у працях О. Лазаревського питань соціально-економічної історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст., В. Сарбей дійшов висновку, що вчений показав значення «Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.», зростання міжнародного авторитету України у цей період, високо оцінив діяльність Б. Хмельницького, наголосив на шанобливому ставленні до нього з боку державних діячів багатьох країн. Проте О. Лазаревський, на думку В. Сарбея, «не зумів побачити антифеодальний характер Визвольної війни», не зміг розібратися у складній соціально-політичній обстановці, яка виникла на 1654 р., а також «ігнорував» аналіз рушійних сил війни⁵⁵.

У праці В. Сарбея йшлося про висвітлення О. Лазаревським питань зростання феодально-поміщицького й монастирського землеволодіння, закріпачення селян і козаків у Лівобережній Україні протягом другої половини XVII–XVIII ст., відзначався внесок ученого в дослідження історії установ гетьманського управління, критично оцінювалися деякі його праці за «ідеалізацію» суспільно-політичного устрою в Лівобережній Україні, системи виборності, яка поширювалася, як уважав автор монографії, лише на козацтво, а не на весь народ⁵⁶.

Окремий розділ праці В. Сарбея присвячено боротьбі селян і козаків проти закріпачення та кріпосницької експлуатації, як їх висвітлено в О. Лазаревського. Так, на думку автора монографії, незважаючи на те, що вчений зображував життя «народних мас», він «не зрозумів» вирішальної ролі народу в історії, як і глибокого соціального змісту селянських повстань, котрі підривали основи «феодально-кріпосницького ладу»⁵⁷. Але, попри все, В. Сарбей уважав, що твори історика — цінне досягнення української історіографії, а чимало його праць набули значення джерел з історії України. Відтак він високо оцінив внесок О. Лазаревського в розвиток вітчизняної історичної науки⁵⁸.

Історичні погляди О. Лазаревського привертали увагу В. Сарбея і в наступні роки. Так, 1989 р. вийшла його стаття, в якій на основі епістолярних, мемуарних та архівних джерел досліджувався вплив ідей і творів Т. Шевченка на історичні погляди О. Лазаревського⁵⁹. Автор підкреслював, що історик «цілком у дусі творів Шевченка [...] таврував ганьбою українських панів», насамперед козацько-старшинську верству, як «ворогів народу», котрі, на думку В. Сарбея, відіграли вирішальну роль у процесі закріпачення українських селян. Значну увагу він приділив висвітленню внеску О. Лазаревського в дослідження шевченкознавчої мемуаристики та біографістики, основоположником якої він був⁶⁰.

У 1990-х рр. В. Сарбей звернувся до проблеми дослідження поглядів М. Грушевського на наукову спадщину О. Лазаревського. Він дійшов висновку, що зображена О. Лазаревським Гетьманщина «коробить і ущемляє бездумні патріотичні почуття». Але спростувати його оцінки ніхто не зміг, хоча, як твердив В. Сарбей, такі спроби «спостерігаємо до наших днів». На його думку, найбільше, на що спромоглися численні критики — це звинуватити О. Лазаревського в нібито свідомій однобічності й тенденційності його підходу до висвітлення історичного минулого. Але у цих закидах, на думку В. Сарбея, «емоції переважали над доказами»⁶¹.

Не всі оцінки, дані В. Сарбеєм науковій спадщині О. Лазаревського, витримали випробування часом. Проте його підготовки на значній джерельній базі праці й, насамперед, моно-

графія про історичні погляди історика, і до сьогодні не втратили свого наукового значення.

Дослідники вивчали також участь та роль О. Лазаревського у діяльності наукових установ (О. Журба, М. Колесник, О. Коваленко), періодичних видань (Ю. Короткий, В. Матях), його внесок у вітчизняну бібліографію (М. Гуменюк, І. Крип'якевич, С. Сороковська), археографічну діяльність (Б. Ватуля, Г. Швидько). Н. Ісаєва та Є. Колесник описали колекцію зібраних ученим джерел та його бібліотеку. Г. Швидько підготувала статтю до 150-річчя від дня народження О. Лазаревського⁶².

Новий етап у вивченні життя, наукової й громадської діяльності вченого розпочався у 1990-х рр. Так, 1994 р. було відзначено 160-річний ювілей. 14 жовтня того року у Вінниці відбулася наукова конференція з питань генеалогії й біографістики, присвячена цій події. Про вагомий внесок вченого йшлося у виступі В. Воронова. У Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського та в Українському домі відбулася книжкова виставка (26 липня — 10 серпня). 20–22 жовтня 1994 р. у Чернігові пройшла ювілейна науково-практична конференція «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвячена 160-річчю від дня народження О. Лазаревського. У доповідях і повідомленнях обговорювалися питання археографічної діяльності вченого, його внеску у створення «лівобережної школи», досліджено неопубліковане листування О. Лазаревського і О. Бодянського тощо. Доповіді, виголошені на конференції, вийшли друком 2003 р.⁶³

У 1994 р. побачили світ матеріали до біобібліографії вченого з передмовою І. Бутича. Серед них — передрукований бібліографічний покажчик його праць і праць про нього, підготовлений М. Ткаченком і опублікований 1927 р. у другому томі «Українського археографічного збірника». У додатку вміщено нововиявлені О. Коваленком матеріали до бібліографії О. Лазаревського⁶⁴.

Значну увагу вивченню наукової діяльності історика приділив В. Воронов. Цьому питанню присвячено його кандидатську дисертацію та ряд статей⁶⁵. Зокрема, дослідник проана-

лізував науковий доробок О. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії. Вивчивши опубліковані вченим джерела, В. Воронов дійшов висновку, що він не мав на меті здійснити їх ґрунтовний джерелознавчий аналіз, оскільки «своїм першопочатковим безпосереднім завданням вважав їх публікацію з метою збереження для майбутніх дослідників». В. Воронов стверджував також, що О. Лазаревський не володів методикою аналізу джерел, яка на той час була вироблена у джерелознавстві. Так, при публікації деяких матеріалів, наприклад літописів, він не встановив їх особливості⁶⁶.

Оцінки джерел, які наводив учений, В. Воронов уважав дещо поверховими, однобічними, несміливими й надто спрощеними. Проте на підтвердження своїх висновків не навів конкретних фактів. Водночас він високо оцінив діяльність О. Лазаревського в галузі джерелознавства та археографії, зазначивши, що вчений не розробляв теоретичних проблем, але своєю роботою сприяв закладанню підвалин для їх наступного розвитку⁶⁷.

За стилем історичного мислення, на думку В. Воронова, Олександр Матвійович був яскраво вираженим істориком-позитивістом, який намагався уникати узагальнень і висновків. Причину цього він убачав у тому, що О. Лазаревський не був «викладачем чи лектором», тож не мав наводити остаточних висновків, перетворювати матеріал на «повне і закінчене наукове дослідження»⁶⁸. В. Воронов не врахував іншу, більш вагому причину, чому вчений уникав узагальнень і висновків, яка полягала в несприятливій для українців атмосфері Російської імперії другої половини XIX ст.

Значним уважав В. Воронов внесок О. Лазаревського в дослідження родоводів української козацької старшини, де вчений виявив велику кількість підробок, невірних свідчень і неточностей та склав виправлені й доповнені генеалогії. Професійна робота історика з такими видами джерел переконала В. Воронова, що він володів методикою палеографічного, текстологічного й дипломатичного аналізу, розрізняв почерки і графіку письма XVII–XVIII ст., добре розумівся на іконографічному матеріалі та речових пам'ятках доби Гетьманщини. При аналізі джерел учений звертав увагу на написи на їх сторінках

(маргіналії), фабричне клеймо на папері (філігрань або водяний знак) та продемонстрував різноманітні методи їх оцінки⁶⁹.

У статті проаналізовано джерельну базу деяких наукових праць О. Лазаревського, насамперед його монографії «Малоросійские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)». В. Воронов підкреслив її новизну й наукове значення для української історіографії, зазначивши, що вона підготовлена на ґрунтовній джерельній базі та відрізняється високим ступенем доказовості висновків. Відтак названа праця і зараз не втратила свого наукового значення, а висновки вченого було підтверджено іншими дослідниками⁷⁰.

Чималу увагу В. Воронов приділив аналізу комплексної праці О. Лазаревського «Описание старой Малороссии». Він встановив «вірогідність, репрезентативність та автентичність» її джерел, проте досить критично поставився до методів їх обробки вченим, які «не становили чогось нового у вітчизняному джерелознавстві»⁷¹. Проаналізовано також оцінки О. Лазаревським діяльності козацької старшини. На думку В. Воронова, учений дещо однобічно висвітлював історію Гетьманщини, особливо її діячів, а також взаємовідносини старшини з рядовими козаками й селянами. Автор пояснював це невисоким теоретико-методологічним рівнем праць історика, що, на його думку, було характерним для тогочасної науки⁷².

В. Воронов позитивно оцінив внесок О. Лазаревського в дослідження джерелознавчих та археографічних проблем. Він уважав вченого джерелознавцем-практиком, який займався пошуком, первинною обробкою історичних джерел, їх критичним аналізом, встановлював достовірність і вірогідність. Відтак джерела, які використовував О. Лазаревський, були автентичними й оригінальними. У статті високо оцінено джерельну базу праць Олександра Матвійовича, наголошено на її науковій цінності для сучасних істориків та високому професійному рівні автора⁷³.

У працях В. Воронова проаналізовано також внесок Олександра Матвійовича в діяльність Чернігівського губернського статистичного комітету, його участь у роботі Історичного товариства Нестора-літописця, місце історика в українському істо-

ріографічному процесі та внесок родини Лазаревських у розвиток вітчизняного історико-культурного процесу⁷⁴.

Увагу дослідників в останні роки привертала величезна книжкова і рукописна спадщина вченого. Так, раритетам української бібліографії, які перебувають у зібранні О. Лазаревського, присвячено статтю С. Білоконя⁷⁵. У вступі її автор спробував дати оцінку науковій діяльності вченого та його історичним поглядам. Не аналізуючи спадщину О. Лазаревського й історіографію цього питання, він навів лише окремі, вибрані ним особисто, оцінки деяких учених. Навіть висновок М. Грушевського, який дещо критично відгукувався про доробок вченого, але не міг не визнати його за «твердокаменного документаліста і об'єктивника», С. Білокінь уважав «понад міру перебільшеним». Одночасно він навів оцінки «протилежного характеру»: І. Борщака, В. Горленка та О. Оглоблина. Проте у статті цього автора подано лише негативні висновки останнього, хоча, поряд із критичними зауваженнями, О. Оглоблин, про що йшлося вище, високо оцінював наукову спадщину О. Лазаревського та його внесок в історичну науку⁷⁶. Указавши на «виразну неповноту джерельної бази Лазаревського» у процесі дослідження ним ролі дворянства в Лівобережній Україні, С. Білокінь пов'язав це з його історіографічною і громадянською позицією, хоча й визнавав, що О. Лазаревський, «відкривши великі архівні масиви державного й громадського походження [...], майже не мав доступу до архівів приватних»⁷⁷.

С. Білокінь спробував з'ясувати причини негативного ставлення вченого до дворянства в Лівобережній Україні. На його думку, це була ідеологічна орієнтація (народництво); фахове невміння за завалами судових справ побачити інтелектуальне життя своїх героїв, а також те, що Лазаревські походили від простих конотопських козаків та міщан Лазоренків, які безуспішно прагнули ввійти до привілейованого стану. Степанові Лазоренку в 1787 р. це не вдалося, аж поки дворянства службою «не доскочив батько вченого — Матвій»⁷⁸. Оскільки предків О. Лазаревського «так довго не визнавали, так обходили», С. Білокінь робить висновок про «виникнення у його свідомості складного психологічного комплексу постійного опонента,

засадничого опозиціонера, який не міг подарувати дворянам у Лівобережній Україні, представникам давніх родів, жодного з їхніх гріхів — ані станових, соціальних, ані індивідуальних». Це, на думку автора статті, спричинило затяжний конфлікт ученого із сучасною йому аристократією⁷⁹.

Висновки С. Білоконя щодо необ'єктивності О. Лазаревського у висвітленні історії формування дворянства в Лівобережній Україні через упередженість до його власного роду не підтверджено документальними джерелами. Проте вони кидають тінь на ім'я відомого вченого. Відтак питання історії дворянства роду Лазаревських детально розглянемо в наступному розділі.

Усе ж С. Білокінь не заперечує ваги наукової спадщини О. Лазаревського як видатного фактографа й джерелознавця та ґрунтовно досліджує і високо оцінює його книгозбірню, частину якої вчений у 1901 р. подарував Київському університету. Належно поцінував автор статті й конволюти із зібрання О. Лазаревського, складені з невеликих книжок, брошур, відбиток і вирізок із журналів та навіть газет, які становлять 210 томів: «Колекція такого великого масштабу, де охоплено публікації з початку XIX ст. і до самого його кінця, зібрані з такої великої кількості періодичних видань — видатне бібліофільське й загальнокультурне явище. Формування цих збірників вимагало значних коштів, великого часу»⁸⁰.

Універсали полковників, які зберігаються в колекції О. Лазаревського, а також проблеми історії України другої половини XVII ст. за цим зібранням досліджував В. Ринсевич⁸¹. У 2002 р. побачила світ розвідка І. Бутича, присвячена вивченню археографічної діяльності О. Лазаревського, в якій охарактеризовано здійснені вченим найважливіші публікації документів до історії Лівобережної України⁸².

170-річчя від дня народження О. Лазаревського було відзначене публікацією статей, в яких на чималому документальному матеріалі досліджено життєвий шлях, наукову та громадську діяльність видатного вченого, його внесок в історичну науку й розробку проблем спеціальних історичних дисциплін, проаналізовано епістолярні джерела в науковій спадщині. Крім того, було опубліковано документи до історії дворянства роду Лаза-

ревських та листи до вченого відомих українських громадських і культурних діячів⁸³.

9 червня 2009 р., до 175-річчя від дня народження вченого, в Інституті історії України НАНУ відбувся круглий стіл на тему «Олександр Лазаревський та українська історична наука», у роботі якого взяли участь дослідники його життя й наукової спадщини. Крім того, в «Українському історичному журналі» у відповідній рубриці побачили світ статті В. Воронова, О. Яся, Н. Герасименко⁸⁴. У 2009 р. було опубліковано розвідку Т. Поліщук, присвячену дослідженню мемуарів відомих діячів України, які О. Лазаревський надрукував у журналі «Киевская старина», а 2011 р. з'явилася стаття О. Ковалевської про іконографічні студії вченого⁸⁵.

Отже, огляд літератури з досліджуваного предмета переконливо свідчить, що попри інтерес, виявлений вітчизняними істориками та вченими з діаспори до теми, загалом вона недостатньо розроблена. Незважаючи на значну кількість праць, присвячених вивченню життя й діяльності О. Лазаревського, окремі питання залишилися поза увагою дослідників, багатьом студіям бракує повноти й системності, що свідчить про необхідність подальшого узагальнюючого монографічного дослідження. І хоч в останні роки українська історіографія збагатилася дослідженнями наукової спадщини О. Лазаревського, проте її необхідно й надалі переосмислювати, зокрема виявляючи шляхи формування світогляду історика, «школи», або, точніше, напряму в історіографії. Ідеться, звісно, не про наукову школу у сучасному розумінні, а про інтелектуальне оточення дослідника, в якому на першому місці стояли проблеми історії Лівобережної України.

Для відтворення й характеристики основних етапів та напрямів діяльності О. Лазаревського, повноти розуміння його наукової й суспільної ролі, оцінки спадщини залучено широке коло джерел, як друкованих, так і архівних матеріалів. Найважливішу їх частину репрезентують дослідження вченого, які становлять близько 500 праць.

Вагомим джерелом для вивчення наукової біографії вченого та його світогляду стала архівна колекція О. Лазаревського,

котра зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського у складі рукописної збірки (ф. 1). Вона налічує майже 20 тис. справ, більшу частину (справи 50375–68381) становить архів ученого, меншу (справи 68382–70263) — папери родини Лазаревських. У колекції зберігаються особисті документи діда історика — Іллі та батька — Матвія, матеріали до історії дворянства роду Лазаревських, документи О. Лазаревського та членів його родини, у тому числі про закінчення Конотопського повітового училища, навчання у 2-й Петербурзькій гімназії та на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету тощо. Значний інтерес представляють матеріали про його службову діяльність, нагородження орденами Російської імперії, які допомагають з'ясувати подробиці життя й діяльності вченого. Серед документів колекції важливе місце займають чернетки статей О. Лазаревського, підготовчі матеріали до наукових праць, листи самого історика, а також його рідних і близьких, колег та друзів, щоденники, свідоцтва про обрання дійсним членом Київської комісії для розгляду давніх актів, членом Російського географічного товариства, Чернігівського губернського статистичного комітету, почесним членом Історичного товариства Нестора-літописця та ін. У колекції містяться іконографічні джерела — комплект із 86 фотографій родини Лазаревських та їхніх друзів і знайомих. Серед документів є підготовлений О. Лазаревським список книг, картографічних матеріалів і рукописів, які він передав до бібліотеки Київського університету в 1902 р., а також переліки книг з особистого зібрання вченого, подарованих у 1915 р. та в 1920-х рр. його сім'єю Конотопському земському музею.

У рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Шевченка Національної академії наук України у фонді О. Бодяньського (ф. 99) зберігаються листи О. Лазаревського до цього відомого філолога-славіста, історика та фольклориста, написані в 1854–1855, 1858 і 1867 рр.

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фонді київського окремого цензора (ф. 294) зберігається дозвіл на публікацію збірки праць О. Лазаревського «Очерки, заметки и документы по истории Малороссии».

У фонді Генеральної військової канцелярії (ф. 51) містяться документи про розділ земельних володінь у с. Гирявці між Лашинськими, родиною його матері.

Для всебічного відображення особистості вченого, повноти розуміння його наукової і суспільної ролі, оцінки доробку залучено широке коло мемуарних та епістолярних матеріалів провідних учених і громадських діячів XIX ст., у тому числі спогади, щоденники, листування, в яких висловлюються суб'єктивні оцінки, характерні для такого виду джерел, що підлягають ретельному критичному аналізу та зіставленню з іншими матеріалами.

Вагому джерельну базу дослідження становлять опубліковані документи. Так, у 1926 р. дочка історика — Катерина Лазаревська, видала листи О. Бодянського до О. Лазаревського. Наступного року Г. Житецький надрукував листування М. Костомарова з О. Лазаревським. Значну кількість епістолярних джерел опубліковано у другому томі «Українського археографічного збірника» (1927 р.), серед них кореспонденція О. Лазаревського з рідними та близькими, а також відомими вченими й громадськими діячами П. Житецьким, М. Василенком, М. Петровим, О. Левицьким, Г. Милорадовичем та ін. У 1928 р. Б. Шевелів видав листи О. Лазаревського до О. Ханенка⁸⁶.

У 2001 р. вийшли друком листи історика В. Мякотіна до О. Лазаревського з авторською передмовою й коментарями В. Воронова, а за три роки у Краснодарі (Російська Федерація) побачило світ листування кубанського фольклориста Я. Бігдая, серед якого і його лист до О. Лазаревського⁸⁷.

Таким чином, дослідження вчених і змістовна джерельна база (праці самого історика, опубліковані й архівні документи) сприяють усебічному вивченню життя та наукової спадщини О. Лазаревського.

¹ Антонович В. [Рец.] Сулимовский архив — фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. К., 1884 / Изд. А. Лазаревский // Киевская старина. — 1884. — № 10. — С. 332–336; М.Г. [Рец.]

Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / Изд. «Киевской старины» под ред. А. Лазаревского // ЗНТШ. — 1896. — № 12. — С. 33–34; *Луцицкий И.В.* [Рец.] А. Лазаревский. Описание старой Малороссии. Том первый // Университетские известия. — К., 1889. — № 12. — С. 283–297; *Багалей Д.И.* Новый историк Малороссии. Рецензия на книгу А.М. Лазаревского. Описание старой Малороссии. — Санкт-Петербург, 1891. — Т. 1. — С. 148.

² *Грушевський М.* Памяти Олександра Лазаревського // ЗНТШ. — 1902. — № 47. — С. 1–10.

³ Там само. — С. 4–5.

⁴ Там само. — С. 8–9.

⁵ Там само. — С. 9–10.

⁶ *Багалей Д.И.* Александр Матвеевич Лазаревский (1834–1902) [Некролог] // ЖМНП. — 1902. — № 9. — С. 14–29.

⁷ Там же. — С. 15–16.

⁸ Там же. — С. 18–21.

⁹ *Пономарёв С.* Хронологический указатель трудов А.М. Лазаревского и ключ к нему // Киевская старина. — 1902. — № 5. — С. XXXI–LI.

¹⁰ *Джиджора І.* [Рец.] А.М. Лазаревский. Описание старой Малороссии. Т. 3. Прилуцкий полк // ЗНТШ. — 1904. — № 58. — С. 12–23.

¹¹ *Василенко Н.* Памяти почётного члена общества Александра Матвеевича Лазаревского // ЧИОНЛ. — 1903. — Кн. 17. — Вып. 2. — Отд. 1. — С. 85–107; *Его же.* Предисловие // Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). — К., 1908. — С. I–X.

¹² *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. — К., 1999. — С. 79–80.

¹³ Там само. — С. 80–81.

¹⁴ *Грушевський М.* В двадцять п'ять років смерті Ол. М. Лазаревського: Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. — 1927. — № 4. — С. 3–17.

¹⁵ Там само. — С. 4.

¹⁶ Там само. — С. 10–11.

¹⁷ *Грушевський М.* Розвиток українських досліджень у ХІХ ст. і ви-яви у них основних питань українознавства // Український історик. — 1990. — № 1/4 (104/107). — С. 37.

¹⁸ *Василенко М.* Олександр Матвієвич Лазаревський (1834–1902) (Матеріали до його біографії) // Україна. — 1927. — № 4. — С. 18–82.

¹⁹ Там само. — С. 80.

²⁰ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. — Прага, 1923 (репринтне вид.: К., 1996). — 255 с.

²¹ Там само. — С. 145.

²² *Оглоблин О.* Олександр Лазаревський (1834–1902) і українське родознавство // Рід та знамено. — 1947. — Т. 4. — С. 20–24; *Його ж.* Українська генеалогія та її значення для історичної науки // Записки ЧСВВ. — 1960. — Т. 3. — Вип. 3/4. — С. 3.

²³ *Оглоблин О.* Олександр Лазаревський (1834–1902) і українське родознавство. — С. 20.

²⁴ Там само. — С. 21–22.

²⁵ *Мезько-Оглоблин О.* Люди старої України та інші праці. — Острого; Нью-Йорк, 2000. — С. 37; *Оглоблин О. О.* Лазаревський // Енциклопедія українознавства. — Л., 1994. — 2-ге вид. — Т. 4. — С. 1254.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. — С. 37–38.

²⁸ *Ткаченко М. О.* Лазаревський // Українська література. — 1942. — № 9/11. — С. 241–244.

²⁹ Там само. — С. 241.

³⁰ Там само. — С. 241–242.

³¹ Там само. — С. 242.

³² Там само. — С. 243, 245.

³³ *Марченко М.І., Полухін Л.К.* Видатний історик України О.М. Лазаревський. — К., 1958. — 44 с.

³⁴ Там само. — С. 3.

³⁵ Там само. — С. 4, 20.

³⁶ Там само. — С. 20–27.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. — С. 32–33.

³⁹ Там само. — С. 41–42.

⁴⁰ Там само. — С. 40–41.

⁴¹ *Коваленко Л.А.* До питання про історичні погляди О.М. Лазаревського // УДЖ. — 1958. — № 4. — С. 98–107.

⁴² *Сарбей В.Г.* Исторические взгляды А.М. Лазаревского: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1956. — 15 с.; *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М. Лазаревського // Вісник Академії наук УРСР. — 1957. — № 3. — С. 61–71; *Його ж.* Розвиток феодално-кріпосницьких відносин на Лівобережній Україні в другій половині XVII та у XVIII ст. у висвітленні О.М. Лазаревського // Наукові записки Інституту історії

АН УРСР. — К., 1958. — Т. 12. — С. 100–120; *Його ж.* Невідомі праці О.М. Лазаревського // УДЖ. — 1958. — № 5. — С. 70–74; *Його ж.* Історичні погляди О.М. Лазаревського. — К., 1961. — 190 с. та ін.

⁴³ *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М. Лазаревського. — С. 3.

⁴⁴ Там само. — С. 5, 7–9.

⁴⁵ Там само. — С. 10–13, 15–16.

⁴⁶ Там само. — С. 20.

⁴⁷ Там само. — С. 27–30.

⁴⁸ Там само. — С. 30–32.

⁴⁹ Там само. — С. 36–37.

⁵⁰ Там само. — С. 60, 64.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. — С. 72–74.

⁵³ Там само. — С. 83–87.

⁵⁴ Там само. — С. 94, 96.

⁵⁵ Там само. — С. 101–104.

⁵⁶ Там само. — С. 113–114, 150–151, 161, 169, 171–175.

⁵⁷ Там само. — С. 175–188.

⁵⁸ Там само. — С. 189.

⁵⁹ *Сарбей В.Г.* Т.Г. Шевченко і О.М. Лазаревський // УДЖ. — 1989. — № 3. — С. 26–34.

⁶⁰ Там само. — С. 32.

⁶¹ *Сарбей В.Г.* М. Грушевський про О. Лазаревського // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.): Мат. Всеукр. наук.-освіт. конф. — Глухів, 1996. — С. 57–60.

⁶² *Журба О.І.* Київська археографічна комісія (1843–1921): Нарис історії та діяльності. — К., 1993. — 186 с.; *Колесник М.П.* Вклад Исторического общества Нестора-летописца в археографию истории Украины // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв. — Днепропетровск, 1990. — С. 123–125, 127; *Коваленко О.Б.* Чернігівська архівна комісія (До 80-річчя з дня заснування) // УДЖ. — 1976. — № 12. — С. 121–122; *Короткий Ю.А.* З історії створення першого історичного журналу на Україні (До 90-річчя виходу в світ першого номера журналу «Киевская старина») // Там само. — 1972. — С. 125–127; *Матях В.М.* Біля витоків «Киевской старины» (До 110-річчя виходу першого номера журналу) // Там само. — 1992. — № 1. — С. 142–146, 148; *Гуменюк М.П.* Библиографическая деятельность А.М. Лазаревского // Советская библиография. — Моск-

ва, 1960. — Вып. 4. — С. 72–80; *Крип'якевич І.П.* Бібліографія історії України в дожовтневий період // УІЖ. — 1958. — № 5. — С. 166; *Сороковська С.В.* Перший український бібліограф-історик (О.М. Лазаревський) // Там само. — 1969. — № 2. — С. 114–116; *Ватуля Б.С.* Из истории археографической практики на Украине в XIX–XX вв. // Исторический архив. — 1957. — № 2. — С. 192–195; *Исаева Н.М.* Коллекция А.М. Лазаревского в составе книжных фондов Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР // Библиотечно-библиографическая информация библиотек Академии наук СССР и Академий наук союзных республик. — 1968. — № 2. — С. 105–117; *Колесник Є.О.* Бібліотека О.М. Лазаревського // УІЖ. — 1987. — № 1. — С. 123–127; *Швидько А.К.* Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина XVII — первая половина XVIII вв.). — Днепропетровск, 1981. — С. 13–17, 19–21, 33, 42, 58, 63, 88–89, 92–98; *Швидько Г.К.* О.М. Лазаревський (До 150-річчя з дня народження) // УІЖ. — 1984. — № 6. — С. 130–132.

⁶³ *Воронов В.І.* Дослідження О.М. Лазаревським історії та генеалогії українських козацько-старшинських родів XVII–XVIII ст. // Перша заочна наукова конференція з питань генеалогії і біографіки, присвячена 160-річчю з дня народження О.М. Лазаревського: Тези повідомлень: Вінниця, 14 червня 1994 р. — Вінниця, 1994. — 51 с.; Лазаревський Олександр Матвійович. 1834–1902: 20–22 жовтня 1994 р., Київ–Чернігів: Мат. та доп. наук.-практ. конф. «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяч. 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. — К., 2003. — Вип. 1. — 93 с.

⁶⁴ Олександр Матвійович Лазаревський. 1834–1902: Матеріали до біобібліографії. — К., 1994. — 78 с.

⁶⁵ *Воронов В.І.* Науковий доробок О.М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1996. — 21 с.; *Його ж.* Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М. Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 200–219; *Його ж.* О.М. Лазаревський як архівіст та архівознавець // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф., Київ, 19–20 листопада 1996 р. — Ч. 1. — К., 1997. — С. 221 та ін.

⁶⁶ *Воронов В.І.* Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М. Лазаревського. — С. 203.

⁶⁷ Там само. — С. 205.

⁶⁸ Там само. — С. 205–206.

⁶⁹ Там само. — С. 208–209.

⁷⁰ Там само. — С. 210.

⁷¹ Там само. — С. 215.

⁷² Там само. — С. 216–217.

⁷³ Там само. — С. 216.

⁷⁴ *Воронов В.І.* Внесок О.М. Лазаревського в діяльність Чернігівського губернського статистичного комітету // Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. — Дніпропетровськ, 1998. — Вип. 3. — С. 140–150; *Його ж.* Образи українських гетьманів у працях О.М. Лазаревського // Там само. — Вип. 4. — С. 52–64; *Його ж.* О.М. Лазаревський як рецензент та науковий критик // Там само. — Вип. 5. — С. 54–63; *Його ж.* Місце О.М. Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії: Зб. праць на пошану проф. М.П. Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острогож, Нью-Йорк, 1999. — С. 211–228; *Його ж.* Родина Лазаревських у контексті вітчизняного історико-культурного процесу // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Образи науки: Міжвуз. зб. наук. праць. — Дніпропетровськ, 2000. — С. 170–185; *Його ж.* Внесок О.М. Лазаревського у діяльність Історичного товариства Несторалітописця // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 2001. — Вип. 2. — С. 187–208.

⁷⁵ *Білокінь С.* Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмарова // Київська старовина. — 1998. — № 4. — С. 131–164.

⁷⁶ Там само. — С. 131–132.

⁷⁷ Там само. — С. 132.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. — С. 132–133.

⁸⁰ Там само. — С. 133–144.

⁸¹ *Ринсевич В.* Полковничі універсали другої половини XVII ст. за колекцією О.М. Лазаревського // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1999. — Т. 4. — С. 5–27; *Його ж.* Колекція Олександра Лазаревського як джерело історії України другої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2000. — 20 с.

⁸² *Бутич І.* До питання про археографічну діяльність Олександра Лазаревського // Плав'юк М. Україна — життя моє. — К., 2002. — С. 901–912.

⁸³ *Герасименко Н.О.* Проблеми спеціальних історичних дисциплін у науковій спадщині О. Лазаревського // Істину встановлює суд історії:

Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. — К., 2004. — Т. 2. — С. 518–537; *Її ж.* Життєпис Олександра Лазаревського // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2004. — Вип. 14. — С. 184–210; *Її ж.* Подвижник історичної науки О.М. Лазаревський // УІЖ. — 2004. — № 4. — С. 90–102; № 5. — С. 16–35; *Її ж.* Олександр Лазаревський // Історіографічні дослідження в Україні: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. — К., 2005. — Вип. 15. — С. 170–226; *Її ж.* До історії дворянства роду Лазаревських // УІЖ. — 2006. — № 5. — С. 199–206; *Її ж.* Епістолярні джерела у науковій спадщині О.М. Лазаревського // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2007. — Вип. 17. — С. 106–120; *Її ж.* Листи Д.І. Багалія: З епістолярної спадщини О.М. Лазаревського // УІЖ. — 2008. — № 1. — С. 113–122; *Її ж.* З епістолярної спадщини О.М. Лазаревського: Листи Г.Л. Берло // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2008. — Вип. 18. — С. 109–125; *Її ж.* З епістолярної спадщини О.М. Лазаревського: Листи П.Я. Дорошенка // УІЖ. — 2008. — № 4. — С. 204–213; *Її ж.* Невидані листи О.І. Ханенка до О.М. Лазаревського // Там само. — 2009. — № 3. — С. 92–108; *Її ж.* Листи Г.П. Житецького: З епістолярної спадщини О.М. Лазаревського // СІД. — К., 2009. — № 16. — С. 141–166; *Її ж.* Справа Андрія Безбородька у висвітленні Олександра Лазаревського // УІЖ. — 2010. — № 3. — С. 166–174.

⁸⁴ *Воронов В.І.* О.М. Лазаревський як історик та археограф // УІЖ. — 2009. — № 3. — С. 48–67; *Ясь О.В.* Два образи старої України: візії О. Лазаревського й О. Оглоблина // Там само. — С. 67–92; *Герасименко Н.О.* Невидані листи О.І. Ханенка до О.М. Лазаревського // Там само. — С. 92–108.

⁸⁵ *Поліщук Т.* Мемуаристика у творчій спадщині Олександра Лазаревського (за публікаціями у журналі «Киевская старина») // Пам'ятки: Археографічний щорічник. — 2009. — № 10. — С. 190–202; *Ковалевська О.* Іконографічні дослідження Олександра Лазаревського: роздуми історика над портретами Івана Мазепи // Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII ст.: Наук. зб. — Л., 2011. — С. 205–209.

⁸⁶ *Лазаревська К.* Листи Осипа Бодяньського до Олександра Лазаревського (1854–1855) // Україна. — 1926. — № 1. — С. 66–70; *Житецький І.* Листування О.М. Лазаревського і М.І. Костомарова // Там само. — 1927. — № 4. — С. 88–105; Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи // УАЗ. — К., 1927. — Т. 2. — С. 74–235; Листи Олександра Лазаревського // Там само. — С. 264–270; *Шевелів Б.* Листи О.М. Лазаревського до О.І. Ханенка // Ювілей-

ний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. — К., 1928. — С. 969–981.

⁸⁷ *Воронов В.І.* Листи російського історика В.О. Мякотіна до О.М. Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 2001. — Вип. 2. — С. 630–641; Семенцов *М.В.* Из эпистолярного наследия кубанского фольклориста А.Д. Бигдая (письма В.С. Гнилосоырову, М.Ф. Комарову, А.М. Лазаревскому) // Книжное наследие на Северном Кавказе: История и современность: Сб. ст. — Краснодар, 2004. — Вып. 2. — С. 387–395.

Розділ II.

ЖИТТЄПИС О. ЛАЗАРЕВСЬКОГО. ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОГЛЯДІВ

2.1. Рід Лазаревських

Олександр Матвійович Лазаревський народився 8 червня 1834 р. у с. Гирявка Чернігівської губернії, поблизу Конотопа. Нині це село перейменоване у Шевченкове і знаходиться воно в Конотопському районі Сумської області. Тут юний Олександр і провів свої дитячі роки¹.

Гирявку заснував козак Гиря в першій половині XVII ст. У 1689 р. гетьман І. Мазепа віддав село військовому товаришеві Т. Радичу, по смерті якого воно перейшло до його зятів: Лашинського, Антоновича та ін. На початку XVIII ст. Лашинські володіли землями в Гирявці та в лютому 1728 р. поділили їх між нащадками на «пять частей равномерно»². Частина цих угідь дісталася матері О. Лазаревського — Опанасії Олексіївні Лашинській, яка вийшла заміж за Матвія Ілліча Лазаревського.

Предками Лазаревського були конотопські козаки Лазоренки, які за документами, що зберігалися в родині, значилися в козацьких реєстрах 1711 і 1736 рр. Лазоренків удалося віднайти і в архівних джерелах. Так, у матеріалах ревізії Ніжинського полку, проведеної 1732 р., серед малограунтових козаків Конотопської сотні значиться Яско Лазоренко, а в Конотопі — сотенний хорунжий Василь Лазоренко. Відомо, що прямим предком О. Лазаревського був конотопський кушнір Степан Лазоренко. У 1761 р. він купив землю в Конотопі й повернувся у стан козаків. Тоді ж С. Лазоренко змінив прізвище на Лазаревський, яке більше нагадувало благородне. Це свідчило про його наміри ввійти до привілейованого стану, котрий протягом

XVIII ст. сформувався в Гетьманщині, що на правах автономії входила до складу Російської імперії³. Ці прагнення С. Лазоренка було спричинено змінами, які відбулися у середовищі козацької старшини у 1730–1760-х рр. Із верстви, котра від рядового козацтва майже нічим не відрізнялася, окрім більшої заможності, протягом 1760-х рр. козацька старшина остаточно оформилася у привілейований стан, доступ до якого було обмежено⁴.

Одному з шести синів Степана Лазоревського — Іллі (1758–1806 рр.), дідові історика — удалося ввійти до складу значкового товариства. 4 квітня 1778 р. за відмінну службу на посаді канцеляриста Конотопської сотенної канцелярії його було зараховано до «комплектних» (штатних) канцеляристів Ніжинської полкової канцелярії, а в березні 1781 р. Малоросійська колегія призначила Іллю Лазоревського значковим товаришем Ніжинського полку⁵. Отже, для нього було відкрито шлях до привілейованої верстви тодішнього українського суспільства — козацької старшини. Однак політичні процеси, які відбувалися в Лівобережній Україні (ліквідація автономного устрою та повна інкорпорація Російською імперією) внесли певні зміни у його соціальне становище. Зі скасуванням у 1781 р. полкового устрою на Лівобережжі та відкриттям намісництв І. Лазоревський втратив попередню посаду, натомість 1782 р. його було обрано суддею міста Конотопа. У 1783–1791 рр. він служив у казначействі Новгород-Сіверського намісницького правління. У його атестаті зазначено, що робив він це чесно і тому в 1791 р. отримав чин губернського секретаря⁶.

За період служби І. Лазоревського в казначействі розпочався процес формування дворянства в Лівобережній Україні. Відповідно до «Записки» генерал-губернатора Малоросії та президента Малоросійської колегії П. Рум'янцева, поданої 1781 р. імператриці Катерині II, він мав проходити поступово, оскільки претендентам на високий статус здебільшого важко було підтвердити свої права документально. Крім того, П. Рум'янцев уважав «несправедливим», що дворянство мала отримувати лише козацька старшина. На його думку, козацтво також повинно було б користуватися дворянськими правами. Він пояс-

нював це тим, що козаки судилися раніше і нині судяться у земських судах одним правом із дворянством та мають із ними суміжні земельні володіння, а діти козаків служать у російському війську, і по земству, та «дослужились до знатних чинов»⁷.

Утім, такі пропозиції малоросійського генерал-губернатора не здобули підтримки Катерини II, яка наполягала на праві надання дворянства лише козацькій старшині. Рядові ж козаки мали можливість записуватись у міщани або купці⁸. Отже, козацтво — привілейований стан Гетьманщини — у ході її ліквідації втрачало свої права. Усупереч намірам П. Рум'янцева проводити заміну старих порядків у Малоросії поступово, імператриця прагнула здійснити це якнайшвидше. 21 квітня 1785 р. вона підписала «Грамоту на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства», за якою представники козацької старшини мали доводити свої права на цей статус і записуватися у родовідні дворянські книги, які запроваджувались у Російській імперії⁹.

Відповідно до пункту 12 статті 92 імператорської грамоти, І. Лазоревський порушив клопотання про надання дворянства його батькові — Степанові (Стефанові) Лазоревському на підставі свідоцтва, отриманого у травні 1786 р., про благородне життя його предків, які відправляли службу «с дворянским названием сходственную»¹⁰. На підставі цього свідоцтва справу С. Лазоревського 10 жовтня 1786 р. було розглянуто у дворянському зібранні, де відповідні права С. Лазоревського було визнано «неопрровергаемыми» та одногосно прийнято рішення про внесення його і нащадків у другу частину дворянської родовідної книги Новгород-Сіверського намісництва з наданням відповідної грамоти за підписом і печаткою дворянських зборів¹¹.

До другої частини родовідної книги вписували тих осіб, яким дворянство надавалося за військову службу¹². Отже, С. Лазоревський із нащадками у жовтні 1786 р. отримав спадкове дворянство за військову службу своїх предків, що було документально підтвержене 22 березня 1787 р. губернським предводителем дворянства полковником О. Лобисевичем¹³. Порядок надання дворянства шляхом вислуги запровадили в Росії на підставі

указу Сенату від 16 січня 1721 р. і Табелі про ранги від 1722 р. Відповідно до цих документів особи, які досягли на військовій службі офіцерського чину, а на цивільній — чину VIII класу могли отримати спадкове дворянство. Імператриця Катерина II розширила кількість претендентів, додавши до попередніх правил надання цього статусу ще й відзначення російським орденом¹⁴.

У 1785 р було встановлено порядок розгляду документів осіб, що претендували на дворянство. Відповідно до статті 85 «Грамоты на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства» докази мали розглядати губернський предводитель дворянства і повітові дворянські депутати. Якщо вони одногосно або двома третинами голосів приймали позитивне рішення, то рід вносився до родовідної книги й видавалася грамота за підписами членів та печаткою дворянського зібрання губернії. Незадоволені рішенням губернського предводителя дворянства і повітових дворянських депутатів претенденти, відповідно до статті 87 «Грамоты...», могли подавати клопотання в Департамент герольдії Сенату Російської імперії (Герольдія)¹⁵.

Таким чином, надання дворянства С. Лазаревському відбулося за статтею 85 «Грамоты...» та відповідало тогочасним юридичним нормам. Його дворянські права було документально підтверджено Конотопською дворянською опікою, яка 26 березня 1792 р. видала його синові, вахмістрові Воронезького гусарського полку Василеві Лазаревському, відповідне свідоцтво про дворянство¹⁶. У цьому документі у прізвищі родини замість букви -о- вже з'явилася -а-, відтак надалі воно матиме саме такий вигляд — Лазаревські.

Значна кількість чиновників і військових у Російській імперії збільшувала кількість претендентів на дворянство. Це змусило уряд запровадити обмеження щодо зарахування до вищого стану — у тому числі й на території Лівобережної України, де кількість дворянських родів значно зросла за рахунок насамперед чинів козацького війська. Так, за даними Д. Міллера, за період із 1785 по 1790 рр. дворянські зібрання трьох лівобережних губерній надали дворянство 22 702 родам¹⁷.

Отже, уряд почав обмежувати можливості входження до вищого стану та 1796 р. заборонив дворянським зібранням вирішувати питання надання дворянства. Крім того, 20 січня 1797 р. вийшов імператорський указ про підготовку Герольдією гербовника дворянських родів Росії. У зв'язку з цим губернські правління та повітові депутати мали повідомити дворянам про необхідність направлення у цю інституцію підтвердження дворянської гідності, родоvodu та герба¹⁸.

Робота зі складання гербовника дворянських родів призвела до перегляду рішень дворянських зібрань. Герольдія визнала право на спадкове дворянство лише за тими козацькими старшинами, які мали російські військові чини за службу¹⁹. Відтак Лазаревські, як і багато інших українських козацьких родів, втратили це право.

Згодом дворянських прав домігся син Іллі та батько історика — Матвій Лазаревський. Дослужившись на цивільній службі до чину титулярного радника, він 28 липня 1832 р. вийшов у відставку й отримав «знак отличія безпорочної служби», який, проте, не давав права на дворянство²⁰. У жовтні 1832 р. на губернських дворянських виборах у Чернігові Матвія Лазаревського було обрано засідателем у Конотопському повітовому суді. 30 січня 1836 р. за роботу з організації виборів дворянства його було нагороджено орденом Св. Володимира 4-го ступеня. Цьому сприяв син Матвія, Михайло Лазаревський, який служив старшим чиновником для особливих доручень при Санкт-Петербурзькому цивільному губернаторі²¹. Будь-який ступінь цієї відзнаки в той час давав право на спадкове дворянство. Тому 20 травня 1836 р. Чернігівське дворянське зібрання ухвалило рішення про внесення Матвія Лазаревського з нащадками до третьої частини дворянських родовідних книг²², куди записували роди, що отримали дворянський титул за чинами й орденами.

Отже, М. Лазаревський повернув дворянський титул своєму родові, який також отримав і герб²³. Проте він розумів, що за відсутності значних маєтностей це не могло забезпечити дітям гідного існування. Тому всі зусилля батьки спрямували на те, щоби нащадки здобули добру освіту. За даними К. Лазаревської, на навчання дітей Матвій та Опанасія Лазаревські витратили: у

1838 р. — 21,7%; у 1839 р. — 19,5%; у 1840 р. — 23,4%; у 1841 р. — 21,9% сімейного бюджету. Загальна сума витрат батьків на освіту тільки у грошовому (без продуктового) еквіваленті становила на 1854 р. 16 тис. руб.²⁴

Завдяки турботі батьків діти Василь та Федір закінчили Харківський університет, Михайло — Ніжинську гімназію, Яків навчався в Полтавському кадетському корпусі та Санкт-Петербурзькому університеті²⁵. Батьки планували також дати освіту й Олександрові та в 1842 р. відправили його до брата Федора, який навчався у Харківському університеті, щоби той готував його до вступу в повітове училище. Проте 20-літній Федір, цілковито зайнятий собою, не приділяв братові належної уваги. Тож 1844 р. батьки забрали Олександра додому та віддали його до Конотопського повітового училища. Там, за свідченням О. Лазаревського, навчалися діти «бедных панов», а отже, він перебував у середовищі рівних собі. Крім того, штатним наглядачем у закладі був товариш батька — І. Княгницький, який оточив Олександра увагою й турботою. Саме тому перебування в училищі залишило по собі тільки добрі спогади²⁶.

Оскільки Олександр був записаний кандидатом у кадети дворянського полку, 24 лютого 1846 р. батьки забрали його з Конотопського повітового училища і разом зі старшим братом Василем, який направлявся до столиці в пошуках роботи на літературній ниві, відправили до Санкт-Петербурга. Для вступу в кадети Олександр мав скласти іспити. Проте він до них майже не готувався та закономірно провалився. Повернутися додому він також не міг, оскільки йому виповнилося на той час лише 12 років. Тому в липні 1847 р. разом із братом Василем відбув до Оренбурга, місця нової служби брата як чиновника зі статистичного опису Киргизької Орди. В Оренбурзі працювали і їхні брати — Федір та Михайло. Перший служив у прикордонній комісії, а другий — за 200 верст від Оренбурга попечителем прилінійних киргизів. Там М. Лазаревський познайомився з Т. Шевченком. Це знайомство переросло у дружбу, яка тривала до смерті поета²⁷.

Василь Лазаревський пробув в Оренбурзі декілька місяців і взимку 1847 р. у службових справах поїхав до Санкт-Петер-

бурга. У столиці він познайомився з В. Далем, завідувачем канцелярії міністра внутрішніх справ Л. Перовського, відомим російським письменником, лексикологом, фольклористом та етнографом, і за його рекомендацією отримав місце секретаря канцелярії. Олександр залишився в Оренбурзі, у брата Федора, і чекав нагоди повернутися до Петербурга. Маючи вдосталь вільного часу він почав багато читати. Серед книг, що потрапили йому до рук, була й «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського, яка сприяла його зацікавленню історією України²⁸.

2.2. Гімназійні й студентські роки

25 серпня 1848 р. Олександр отримав свідоцтво на право проїзду до Санкт-Петербурга. У документі зазначалися його особисті прикмети: 13 років, зросту 2 аршини 3 вершки*, волосся і брови темнорусяві, очі сірі. Восени він опинився в Петербурзі й на початку 1849 р. В. Лазаревський улаштував брата у приватний пансіон для підготовки до вступу в гімназію. У лютому 1850 р. Олександра було прийнято до 3-го класу 2-ї Петербурзької гімназії. Навчаючись тут, він показав відмінні успіхи й зразкову поведінку і «в награду и поощрение за отличные успехи в науках и благонравие» 18 червня 1851 р. учня 4-го класу Олександра Лазаревського було нагороджено похвальним листом²⁹.

Під час навчання в гімназії особливе враження на нього справили лекції викладача історії В. Евальда, високоосвіченої людини передових поглядів. Він ознайомив учнів із працями відомого російського історика С. Соловйова, творами М. Гоголя, зокрема «Тарасом Бульбою». Це посилило інтерес Олександра до історії як науки. У 1853 р. у «Черниговских губернских ведомостях» було опубліковано перші праці О. Лазаревського: «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях», «Купчая крепость, данная Леонтием Харковым Леонтию Таранскому,

* Аршин дорівнював 71,12 см, вершок — 4,4 см (див.: Шостьин Н.А. Очерки истории русской метрологии. — Москва, 1975. — С. 256, 259).

1728», «Чуры или Цюры», «Василий Золотаренко, полковник нежинский» та ін.³⁰

Зацікавленість Олександра історією України духовно зблизила його з батьком — Матвієм Лазаревським. Виявом високої довіри його до сина стало передання тому на зберігання 17 листопада 1853 р. давніх актів «фамилій» Лашинських, Таранських, Лазаревських та інших старих «бумаг» із проханням «сберечь их как фамильную древность». Також батько дав йому перші поради щодо їх опрацювання³¹.

М. Лазаревський був досить обізнаний з історичними подіями в Україні. Про це свідчить вступна частина до його незавершених мемуарів «Памяти мои», де автор здійснив короткий екскурс в історичне минуле, коли «славная и благословенная Малая Россия» перебувала «под самовластным» управлінням осіб, «избираемых вольными голосами», які мали «громкое тогда звание гетмана». Він охарактеризував також генерал-губернаторів Малоросії, які управляли Лівобережною Україною після скасування гетьманства³².

Отже, атмосфера любові до української історії, традиції, власного роду, яка панувала в родині Лазаревських, благоговійне ставлення до архівних документів справили значний вплив на формування світогляду майбутнього історика О. Лазаревського.

Після закінчення гімназії (серпень 1854 р.) Олександр поступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Російську історію тут викладав професор М. Устрялов, провідник теорії «самодержавства, православ'я та народності», чії лекції не викликали захоплення в О. Лазаревського. Натомість увагу привернули виклади молодого, ліберального професора російської словесності М. Сухомлинова. Під впливом останнього він написав та опублікував в університетському студентському збірнику, а також в окремих номерах «Библиографических записок» низку нарисів про російських письменників та «Записку о русском хронографе»³³.

Проте захоплення російською літературою було тимчасовим. Інтереси студента О. Лазаревського під час навчання в університеті все більше зосереджувалися суто на українській історії.

Значний вплив на формування наукового світогляду й теоретико-методологічних підходів до осмислення історичних фактів мало його листування з відомим істориком і археографом О. Бодянським, який щедро ділився зі здібним студентом досвідом наукової роботи. Це зміцнило інтерес О. Лазаревського до історичного минулого України та виявило схильність до археографічної діяльності. На знак поваги й подяки за цінні поради він присвятив О. Бодянському дві свої праці: «Указатель источников для изучения Малороссийского края» і третій том «Описания старой Малороссии»³⁴.

Вплив на формування наукових інтересів Олександра Матвійовича справило також знайомство з шанувальником української старовини О. Марковичем, яке відбулося на початку 1856 р. у Санкт-Петербурзі. Про це він повідомив своїм батькам. У листі від 11 березня 1856 р. його мати, Опанасія Лазаревська, писала синові: «Папенька очень доволен, что ты познакомился с Марковичем, не меньше и я радею, что ты ищешь такого знакомства с добрыми людьми. Думаю, папенька тебе пишет, что этот Маркович был маршалом, и не одно трёхлетие, и историю, как он отказался от службы». Пізніше, у листі від 27 листопада 1856 р., Матвій Ілліч писав синові: «Мысль прекрасная видется с Марковичем, такие люди редки теперь [...] их нужно уважать»^{34а}.

У листах до сина батько надсилав інформацію про нову літературу з історії України, різні відомості з архівних джерел. Так, 23 лютого 1856 р., повідомляючи про опубліковану рецензію на працю М. Маркевича, він зазначав у листі: «Маркевич не литератор, а добросовестный малоросс» і заслужив «не грубого порицания, а пофалы за труд». М. Лазаревський вважав, що «Малороссия [...] должна иметь свою историю». І хоч Д. Бантиш-Каменський написав її, але, на його думку, «впоследствии найдётся» той, хто «выставит народ малороссийский в лучшем виде, чем разумеет его г.[осподин] критик»³⁵. Це була програма дій для сина, який відповідно до своєї професійної орієнтації мав здійснити посильний внесок у розробку історії України.

Матвій Лазаревський поступово вводив сина у захоплюючий світ історичної науки. Так, у листах, відправлених 15 та

29 березня 1856 р., він розповів Олександрові про справу гайдамака Гаркуші, з якою ознайомився в архіві Конотопського повітового суду, та про своє захоплення історією, яка для нього «лучше малины»³⁶. Батько ділився із сином своїм баченням історії України, необхідності її дослідження, бажанням, щоб Олександр не займався «отвлечёнными предметами, но существенными, к которым призванье главнее, и почётно, и необходимо»³⁷.

Значний вплив на формування світогляду О. Лазаревського справила творчість Т. Шевченка. У 1858 р. український поет повернувся із заслання, і в Петербурзі відразу ж відновив дружні стосунки з Михайлом Лазаревським, в якого мешкав Олександр. Там він і познайомився з Тарасом Григоровичем. Творчість митця, зустрічі та спілкування з ним, як відзначав О. Лазаревський, дали напрямок його світогляду на все життя. 6 лютого 1860 р. Т. Шевченко подарував йому на згадку примірник «Кобзаря» з написом: «Чистому сердцем доброму козакові Олександру Лазаревск. Кобзар Тарас»³⁸.

Вплив батька, спілкування з відомими діячами української культури й шанувальниками вітчизняної минувшини визначили наукові інтереси О. Лазаревського. Він полишив «отвлечённые предметы» (російську літературу) та почав ґрунтовно займатись історією України. Із 1854 р. Олександр Матвійович постійно друкував у «Черниговских губернских ведомостях» рецензії на книги й журнальні статті «к истории или географии Малороссийского края и преимущественно Черниговской губернии»³⁹.

Під впливом батьків в Олександра пробудився інтерес до усної народної творчості, до пошуку та збереження архівів відомих діячів України. Він просив матір записувати народні прислів'я, а в батька цікавився долею паперів Ханенків*. 9 січня

* За даними О. Оглоблина, до 1918 р. родовий архів знаходився у В.О. Ханенка у с. Городище Стародубського повіту, згодом потрапив до Стародуба, а звідти у 1926 р. був перевезений до Гомельського обласного архіву, де зберігався до Другої світової війни (див.: *Мезько-Оглоблин О.* Люди старої України та інші праці. — Острог; Нью-Йорк, 2000. — С. 258). Частина зібрання зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф. 983).

1856 р. Матвій Ілліч повідомив синові: «[...] о архиве Ханенко и я жалею, но ничего не придумаю». На той час фамільний документальний комплекс зберігався у вдови, імовірно, Михайла Івановича Ханенка (1818–1852 рр.) — колишнього новгород-сіверського повітового маршала і почесного куратора Новгород-Сіверської гімназії, автора статей з історії України, який опублікував змістовні документи з родинного зібрання. Проте його вдова, на думку М. Лазаревського, була «далека от того, чтоб архивой заниматься, по крайней мере сохранить её»⁴⁰.

У листі до Олександра від 23 лютого 1856 р. Матвій Ілліч знову повернувся до теми про долю архіву Ханенків, зазначивши, що, за його даними, удова Ханенка, в якій зберігаються папери, без братів свого померлого чоловіка їх майбутнє вирішити не зможе. У тому ж листі він писав синові про важливість пошуку в архіві графа О. Уварова, над упорядкуванням якого, а також його петербурзького музею та бібліотеки працював О. Лазаревський під час навчання в університеті та деякий час і після його закінчення, документів до історії гетьманства І. Мазепи, оскільки в Україні батуринські матеріали, на його думку, загинули при знищенні міста російськими військами в 1708 р.⁴¹

Одночасно протягом 1857–1858 рр. О. Лазаревський продовжував роботу над «Украинской литературной летописью», перервавши її лише під час хвороби і смерті батька. 25 липня 1857 р. він повідомив О. Шишацькому-Іллічу, що не відповідав і не надсилав обіцяних статей із причини «нашего несчастья, мы похоронили отца...». Результатом багаторічної бібліографічної роботи стало опублікування О. Лазаревським у 1858 р. «Указателя источников для изучения Малороссийского края»⁴².

Улітку 1858 р. О. Лазаревський закінчив Петербурзький університет. У виданому йому у січні 1859 р. дипломі зазначалося, що він прослухав повний курс на історико-філологічному факультеті і здобув «відмінні» знання з російської, грецької та римської словесності, російської історії й літератури, педагогіки, логіки та психології і «добрі» — з богослов'я, загальної історії, французької мови. Беручи до уваги високий рівень знань О. Лазаревського рада університету визнала його гідним ученого ступеня кандидата. 11 грудня 1858 р. це рішення було

затверджене попечителем Санкт-Петербурзького навчального округу. Відповідно до нього, Олександр Матвійович отримав «чин десятого класу і право считатися в першому разряде чиновников», а також право на «производство в офицеры, по выслуге трёх месяцев в унтер-офицерском звании»⁴³.

2.3. Службова, наукова та громадська діяльність

Після закінчення університету О. Лазаревський міг обрати як цивільну, так і військову кар'єру. Утім, він мріяв займатися наукою. На заваді цьому стояла відсутність коштів і необхідність їх заробляти. Ще студентом, не маючи засобів для існування, він, за рекомендацією брата Михайла, управителя маєтків графа О. Уварова, займався впорядкуванням його петербурзького музею та бібліотеки. Після закінчення університету Олександр продовжував працювати у графа, втрачаючи надію зайнятися наукою. У лютому 1859 р. він писав братові Федору, що «мысль о магистерстве принимает вид всё более и более несбыточной мечты». Робота в О. Уварова йому була не до вподоби, оскільки «редкая служба при лице не отзывается лакейством», але й залишити її з огляду на матеріальні нестатки він не міг⁴⁴. О. Лазаревському, як видно з цього листа, подобалася робота в державному архіві, але він вважав, що влаштуватися «без протекции невозможно». Він був не проти й місця вчителя, а в перспективі, років «через 10 директорство»⁴⁵.

Із від'їздом О. Уварова влітку 1859 р. за кордон О. Лазаревський повернувся в Петербург. Улаштуватися вчителем йому не вдалося, натомість, за клопотанням братів Василя і Федора, 15 вересня 1859 р. його зарахували канцеляристом Санкт-Петербурзького губернського правління. Отже, довелося поступати «в гражданскую службу», почавши з незначної посади. Проте 19 квітня 1860 р. Російське імператорське археологічне товариство обрало кандидата Петербурзького університету О. Лазаревського «в число своих членов-корреспондентов» і видало йому відповідний диплом. Це було визнанням його опублікованих наукових праць і дало можливість улаштуватися на кращу посаду. 18 травня 1860 р. О. Лазаревського було

призначено колезьким секретарем по відомству Міністерства народної освіти⁴⁶.

У той час Російська імперія жила в очікуванні важливих суспільно-політичних і соціально-економічних реформ. 19 лютого 1861 р. уряд ухвалив положення та маніфест про скасування кріпацтва. Відповідно до цих документів звільнення селян мало відбутися через два роки, а до цього часу вони залишалися «тимчасово зобов'язаними» і лише згодом отримували персональну свободу та двір із присадибною ділянкою. Натомість орну землю селяни діставали через 20 років, після викупу в поміщика.

Ознайомившись із документами, в яких викладалися загальні принципи скасування кріпацтва, О. Лазаревський вирішив узяти безпосередню участь в їх реалізації. У своїх споминах він писав, що в нього виникло велике бажання «самому попасть в число тех», хто мав приводити в «действие» цей закон. Йому хотілося віддати свої молоді сили справі визволення селян, яка, на його думку, була світлою і радісною. «Положення про селян, що виходять з кріпосної залежності» мали впроваджувати мирові посередники. Обиралися вони зі спадкових дворян, які володіли 500 десятинами* землі, або мали не менше 150 десятин і закінчили навчальні заклади з присвоєнням чину XII класу чи володіли правом голосу в губернських дворянських зборах⁴⁷. О. Лазаревський мав відповідний ценз, але, проживаючи в Петербурзі, далеко від України, і тільки-но здобувши освіту, потрапити в їх число не міг. Тому він наполегливо почав домагатися посади «члена від уряду», який брав участь у з'їздах мирових посередників.

У квітні 1861 р. Олександр Матвійович виїхав із Петербурга в Україну. Разом із художником Г. Честахівським він супроводжував труну з тілом померлого українського поета та художника Т. Шевченка, який, згідно із заповітом, хотів бути похованим на березі Дніпра. Після цього він поїхав у с. Гиравку, де самотньо жила його стара мати, яку він дуже любив. Там чотири місяці

* Десятина дорівнювала 1,0925 га (див.: *Шостын Н.А.* Очерки истории русской метрологии. — С. 259).

він чекав призначення на посаду «члена від уряду», одночасно займаючись науковою роботою. У листі до Г. Милорадовича, нащадка наказного гетьмана П. Полуботка, від 1 липня 1860 р. він просив дозволу ознайомитися з його рукописами, адже задумав написати «обстоятельную биографию» його відомого предка для журналу «Основа». Лише 4 липня 1861 р. міністр внутрішніх справ затвердив О. Лазаревського на посаді. Як «член від уряду» він мав брати участь у з'їздах мирових посередників Конотопського, Кролевецького, Сосницького та Борзнянського повітів Чернігівської губернії й у вересні 1861 р. приступив до роботи⁴⁸.

Серед мирових посередників було дуже мало тих, хто співчував, як О. Лазаревський, справі визволення селян і радів реформі 1861 р. Переважна більшість їх «сожалела об утраченном крепостном праве», оскільки передбачала «грядущие [...] экономические затруднения»⁴⁹. Працюючи на посаді «члена від уряду» О. Лазаревський робив усе можливе, щоб селяни при складанні уставних грамот не були скривджені. Він також переймався збереженням матеріалів про звільнення колишніх кріпаків, особливо діловодства мирових посередників⁵⁰.

З'їзди мирових посередників проходили, як правило, у Чернігові. Приїхавши сюди у вересні 1861 р., О. Лазаревський приступив до пошуку архівів, адже різноманітні документи установ козацької держави другої половини XVII–XVIII ст., фонди ліквідованих у 1786 р. українських монастирів, генеральний опис Лівобережної України та інші історико-статистичні матеріали за указом Сенату від 28 грудня 1781 р. та розпорядженням генерал-губернатора Малоросії П. Рум'янцева у серпні 1786 р. було передано на зберігання саме у Чернігів⁵¹.

Архів Малоросійської колегії вчений виявив у нижньому поверсі «будинку Мазепи». Це була купа спорохнявілих в'язок, які розсипалися від першої спроби перегорнути аркуш. Архів Генеральної військової канцелярії Олександр Матвійович розшукав 1862 р. в непристосованому (з вибитими шибками) приміщенні приватного будинку, де документи потерпали від снігу й дощу. Відтак для вченого одним із найважливіших завдань став пошук, збереження та публікація архівних джерел, введення їх у науковий обіг⁵².

У Лівобережній Україні не було наукових установ, які б займалися публікацією джерел. Тому історик, оцінивши документ, прагнув звернути на нього увагу вчених, знайти зацікавлених у справі публікації та в подальшому пошуку історичних пам'яток. Пізніше, у листі від 31 грудня 1881 р. до відомого шанувальника і збирача української старовини О. Ханенка, О. Лазаревський зазначав: «Вообще наше дело сохраним как можно больше фактов от всеистребляющего времени [...] для будущих выводов, которыми задаваться, пожалуй, теперь и не следует»⁵³.

Учений намагався поставити архівні фонди та комплекси джерел в умови, сприятливі для їх зберігання й наукової розробки, прагнув зробити їх доступними як для науковців, так і для громадськості. Із цією метою Олександр Матвійович виступав у місцевій пресі, брав активну участь в організації спеціальних архівних установ, які б мобілізували українських діячів на збирання, упорядкування та публікацію архівних документів.

У Чернігові, де в той час було зосереджено багато матеріалів з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст., дослідник поринув у наукову роботу. Перебуваючи до 1863 р. на посаді «члена від уряду», він одночасно протягом трьох років видав близько 20 праць, серед них «Украинские юридические акты», «Конотопская старина», «Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в.»⁵⁵.

У 1863 р., із запровадженням у Чернігівській губернії акцизної системи, Олександр Матвійович перейшов в акцизне відомство та був призначений наглядачем акцизних зборів 3-го (Мглин), а з 1864 р. — 5-го (Глухів) округів Чернігівської губернії⁵⁶. Обов'язки акцизного чиновника не залишали часу для наукової діяльності. У листі до Г. Милорадовича від 27 лютого 1865 р. учений зазначав: «Когда пивоваренные заводы в действии — акцизному чиновнику не до литературы». Тому у червні 1865 р. він перейшов на іншу роботу. Спочатку працював секретарем Чернігівського губернського у селянських справах присутствія, а з 21 червня — секретарем Чернігівського губернського статистичного комітету. У липні 1865 р. О. Лазаревський підготував і запропонував членам комітету програму

вивчення губернії. За його ж пропозицією статистичний комітет замість «Памятных книжек» почав видавати «Записки Черниговского губернского статистического комитета», в яких О. Лазаревський опублікував значну кількість праць, у тому числі й монографію «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)» та нариси про дворянські роди⁵⁷.

У 1865 р., на 31-му році життя, Олександр Матвійович прийняв важливе для себе рішення про одруження. Його нареченою стала сусідка Лазаревських по маєтку і родичка по материнській лінії — Катерина Федорівна Лашинська. В її особі вчений знайшов не тільки рідну, кохану, розумну людину, а і єдність поглядів та взаєморозуміння. Напередодні весілля, 1 жовтня 1865 р., він писав своїй обраниці: «Сегодня получил твоё письмо и под его впечатлением искренно возблагодарил рок, посылающий мне в жёны тебя». Шлюб із К. Лашинською прихильно зустріла родина О. Лазаревського. Брати Олександра — Василь та Михайло — у листах до його майбутньої дружини висловлювали впевненість в їхньому щасливому житті⁵⁸.

Прагнучи матеріально забезпечити сім'ю, О. Лазаревський у 1866 р. обійняв посаду правителя канцелярії чернігівського губернатора С. Голіцина, якого у своїх спогадах він назвав чесною й доброю людиною, і до того ж безсрібником. Нова робота була пов'язана з частими переїздами, прийомами й обідами, на яких за посадою Олександр Матвійович мав бути присутній. Це йому не дуже подобалося, адже заважало науковій роботі. 12 вересня 1867 р. він писав дружині: «Дома я только переночевал одну ночь. В Глухове третий день и сегодня я выезжаю в Кролевец, а оттуда вероятно возвращусь в Чернигов вместе с Голи(цыным) к 17». До того ж Олександр Матвійович хвилювався за стареньку матір, яка самотньо проживала у Гирявці й тяжко переживала смерть сина Михайла. Він вирішив перейти на будь-яку службу в Конотопі, щоб бути ближче до матері. Відтак 23 травня 1868 р. О. Лазаревський став акцизним чиновником, наглядачем з акцизу 8-го округу (Конотоп) Чернігівської губернії. Того ж року в нього народилася донька Галя⁵⁹.

Незважаючи на постійну зайнятість по службі, О. Лазаревському вдалось у 1866–1868 рр. опублікувати низку праць, які

привернули увагу наукової громадськості. Зокрема, за цей час вийшли підготовлені на значній джерельній базі «Малоросійские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)», «Обозрение Румянцевской описи» (по Чернігівському полку), «Описание Черниговского наместничества 1781 г.», «Очерк старейших дворянских родов в Черниговской губернии» та «Села Конотопского уезда»⁶⁰. Отже, ці роки — період творчої наснаги вченого, визначення ним основних напрямів і тематики своєї наукової діяльності.

29 вересня 1862 р. у Державній раді Російської імперії обговорювалися основні принципи перетворень у системі судочинства. 20 листопада 1864 р. імператор Олександр II підписав указ про набуття чинності новими судовими статутами з 19 жовтня 1865 р. У 1866 р. було відкрито судові палати в Москві й Петербурзі, створено мирові та окружні суди, прокуратуру й адвокатуру. При реформуванні судової сфери виникла потреба в кадрах, відтак О. Лазаревському запропонували посаду члена Полтавського окружного суду. Він дав згоду і чекав на призначення. У листі до дружини Олександр Матвійович писав, що його, імовірно, призначать у Кременчук. Так і сталося. 4 січня 1869 р. О. Лазаревський став виконувачем обов'язків голови суду у Кременчуці та членом Полтавського окружного суду⁶¹.

6 січня 1869 р. він повідомив дружині про своє призначення і проблеми, пов'язані з новою посадою, оскільки став суддею «не зная по сей части ни аза в глаза». Це змушувало Олександра Матвійовича багато працювати, самотужки студіювати цивільне і карне право, виїжджати в повіті «на дознание». Попри зайнятість він продовжував пошукову роботу в архівах Полтавської казенної палати та Полтавського губернського правління. Результатом стали опубліковані в 1880–1890-х рр. праці з історії Полтавщини⁶².

Матеріальне становище сім'ї О. Лазаревського поліпшилося. У 1869 р. він зміг нарешті купити ділянку у с. Підлипному, неподалік від Конотопа, і почав будувати там оселю. Згодом, докупивши землі, учений заклав сад і гай із цінними породами дерев. Проста, крита соломною хата стала місцем літнього

відпочинку для його сім'ї. Тут він зберігав бібліотеку, колекції історичних коштовностей та портрети визначних діячів України⁶³.

26 березня 1871 р. у подружжя Лазаревських народилася друга дитина — син Борис. Невдовзі здоров'я дружини погіршало — вона захворіла на сухоти. Не допомогло й лікування у Криму. Щоб бути ближче до дітей та недужої дружини, Олександр Матвійович прийняв рішення залишити роботу у суді⁶⁴.

2 липня 1872 р. він узяв участь у зборах акціонерів Полтавського земельного банку, заснованого земськими діячами для організації кредитування переважно дворянства з метою реорганізації їхніх господарств. О. Лазаревського було обрано членом оціночної комісії фінансової установи, причому він мав працювати у Чернігівській губернії. Отже, Олександр Матвійович отримав можливість більше уваги приділяти хворій дружині й дітям. Утім, незважаючи на його піклування, Катерині Федорівні ставало дедалі гірше й 10 липня 1872 р. вона померла⁶⁵.

На плечі О. Лазаревського лягли турботи про двох маленьких дітей: п'ятилітню Галю та дворічного Бориса. Він тяжко переживав втрату дружини, без якої в домі «скука и тоска». Не влаштувала його і нова робота. Він навіть шкодував, що покинув суд (20 серпня 1872 р. указом № 30 по Міністерству юстиції його, «согласно прошению», було звільнено з посади члена Полтавського окружного суду)⁶⁶.

Плани діяльності Полтавського земельного банку не було реалізовано через труднощі з їх затвердженням урядом. Тому О. Лазаревський залишив цю роботу й 22 листопада 1872 р. (указ Сенату № 37643) обійняв посаду кандидата, а з 4 січня 1873 р. — мирового посередника Григорівської дільниці Конопотського повіту Чернігівської губернії. Проте працював він тут недовго. У 1874 р. уряд ухвалив відкрити в Ніжині окружний суд. Відтак О. Лазаревського наказом по Міністерству юстиції від 18 квітня 1874 р. з 20 травня перевели на посаду члена новоутвореної судової інстанції, де він пропрацює п'ять років⁶⁷.

Робота у суді була пов'язана зі службовими відрядженнями, тому для виховання дітей Олександр Матвійович найняв гувер-

нантку. Однак, як видно з листа від 11 січня 1875 р. до брата Федора, вона виявилася людиною нечесною. Наймати іншу О. Лазаревський не захотів, незважаючи на те, що «дети остались решительно без призора». Він вирішив обмежити їх виховання «нянькой и школою»⁶⁸.

30 червня 1876 р. Олександр Матвійович удруге одружився. У метричній книзі Михайлівської церкви містечка Вороніжа Глухівського повіту Чернігівської губернії зазначено, що «браком сочетались член Нежинского окружного суда, коллежский ассессор Александр Матвеевич Лазаревский, вероисповедания православного, вторым браком, 42-х лет, с дочерью отставного поручика Анною Николаевною Шрамченко, вероисповедания православного, первым браком, 24-х лет»⁶⁹.

Ганна Миколаївна відіграла значну роль у житті Олександра Матвійовича. Народилася вона 12 грудня 1851 р. у м. Воронежі на Чернігівщині, у родині поручика М. Шрамченка, чий рід значився у 2-й частині дворянської родовідної книги Чернігівської губернії. У 1868 р. Ганна закінчила Київський інститут шляхетних дівчат і 12 червня того ж року отримала атестат № 1028, в якому зазначалося, що за час навчання вона показала відмінні успіхи з усіх предметів⁷⁰. За це та зразкову поведінку рада інституту представила Г. Шрамченко до нагороди. Інститутський атестат давав їй право на отримання посади домашньої наставниці⁷¹.

Познайомив Олександра Матвійовича з Ганною Миколаївною, очевидно, її брат — Микола Шрамченко, котрий працював помічником секретаря Ніжинського окружного суду, членом якого був О. Лазаревський. Він вирішив запросити Ганну для виховання й освіти своїх дітей. Відтак вона звернулася до попечителя Київського навчального округу про видання їй свідоцтва на право працювати домашньою наставницею, яке й отримала 28 січня 1876 р.⁷² За лагідну вдачу її полюбили діти, яким вона замінила матір, та їхній батько, для якого вона створила тихе, радісне сімейне щастя. У 1877 і 1879 рр. у Лазаревських народилося ще двоє дітей: Гліб і Катерина⁷³.

Улаштувавши сімейне життя, О. Лазаревський зміг більше уваги приділяти службовій, науковій та громадській діяльності.

Так, у 1876 р. його було обрано «членом-співробітником» Імператорського російського географічного товариства (свідоцтво № 303 від 15 березня 1876 р.), а 19 січня 1877 р. колезького асесора, члена Ніжинського окружного суду О. Лазаревського «в воздаяние отлично-усердной и ревностной службы» нагороджено орденом Св. Анни другого ступеня⁷⁴.

У жовтні 1879р. Олександр Матвійович отримав підвищення — його призначили товаришем голови Курського окружного суду. Але перебував він на цій посаді недовго, адже звільнилася аналогічна в Києві й О. Лазаревський направив прохання про переведення його до цього міста — насамперед через наукові інтереси. Претендентів на посаду було багато. Проте судовий персонал підбирав відомий та авторитетний правник старший голова Київської судової палати І. Мечників. Він і рекомендував товаришем голови Київського окружного суду О. Лазаревського — за «непохитність, самостійність і незалежність як судді». Отже 14 травня 1880 р. відбулося призначення його на цю посаду⁷⁵.

Діяльність Олександра Матвійовича в Києві було високо оцінено. Указом імператора Олександра III від 1 січня 1882 р. йому пожалувано орден Св. Володимира четвертого ступеня. 4 грудня 1885 р. О. Лазаревського обрано членом Київської судової палати з присвоєнням чину дійсного статського радника. Членство у цій палаті не давало матеріальної винагороди, проте було визнанням професійних досягнень як чиновника судової системи. 1 січня 1889 р. за імператорським указом О. Лазаревського було нагороджено орденом Св. Володимира третього ступеня⁷⁶.

Із підвищенням по службі поліпшилося матеріальне становище сім'ї Лазаревських. Вони змінили помешкання, переїхавши у 1883 р. до власного будинку на вул. Мало-Володимирській, 34 (нині О. Гончара). Тут Олександр Матвійович із сім'єю мешкав 14 років, улаштувавши своє життя так, щоб поза службою можна було найбільше часу віддавати науковій роботі. Згодом учений житиме в будинку № 43 по вул. Рейтарській та на Львівській № 43, а також на вул. Пушкінській, 20⁷⁷.

Останні 20 років життя О. Лазаревського були періодом творчої наснаги. Якщо у 1853–1879 рр. учений опублікував 81 пра-

цю, то протягом 1880–1902 рр. — 340. Серед них такі відомі студії та збірки документів, як «Люди старой Малороссии», «Мотыжинский архив», «Сулимовский фамильный архив», «Дневник Н. Ханенко», «Описание старой Малороссии», «Черниговская летопись», «Малороссийские переписные книги 1666-го года» та ін. Визнанням наукових досягнень стало обрання його 31 травня 1886 р. дійсним членом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при київському військовому, подільському і волинському генерал-губернаторі (диплом № 44 від 31 травня 1886 р.)⁷⁸.

Значна кількість праць ученого (305 з 429) була опублікована на шпальтах часопису «Киевская старина», з яким пов'язаний чималий період його життя. Олександр Матвійович був одним з ініціаторів створення журналу, входив до складу першої редакції. Він допоміг також у прискоренні отримання дозволу на його видання та редагування в Києві, звернувшись у 1881 р. по допомогу до старшого брата Василя — члена рад Міністерства внутрішніх справ і Головного управління у справах друку⁷⁹.

Через заборону за Емським указом 1876 р. вживання на офіційному рівні української мови, видавати україномовний журнал було неможливо. Відтак у жовтні 1881 р. головний редактор-видавець часопису Ф. Лебединцев отримав дозвіл Міністерства внутрішніх справ на заснування історичного журналу російською мовою. Видання не мало достатньої матеріальної підтримки через свою українську тематику та публікацію статей політичних емігрантів М. Драгоманова і Ф. Вовка. Так, Г. Галаган, який допомагав часопису коштами й клопотався про виділення йому субсидії, наразився на великі неприємності. 29 січня 1884 р. він записав у щоденнику, що почалася з Києва інтрига проти Ф. Лебединцева, а 8 квітня того ж року — що з Києва приїхав Милорадович і розповів йому, ніби «Ю[зефович] кричить вездє о том, что "Киевская старина" опасна, что я выхлопотал субсидию такому журналу». Таким чином, Ф. Лебединцеву було відмовлено у субсидії від Міністерства внутрішніх справ у сумі 20 тис. руб. Крім того, довелося припинити стосунки з Г. Галаганом, якого вже заанонсували як співробітника журналу. Члени редакційного комітету В. Антонович, О. Левицький і

О. Лазаревський працювали безкоштовно, відмовившись від гонорарів та направляючи їх у фонд підтримки видання⁸⁰.

У 1888 р. редактором часопису став О. Лашкевич, а у 1889 р. — Є. Кивлицький. З оновленням складу редакції «Киевская старина» перейшла під безпосередній вплив В. Антоновича й О. Лазаревського. Останній навіть уважався неофіційним редактором журналу. Майже в кожному його числі протягом багатьох років О. Лазаревський публікував статті, документи, підписані власним прізвищем або ініціалами «А.Л.». Він був ініціатором уміщення у виданні іконографічних матеріалів, оцінивши історичне, джерельне та пізнавальне значення живопису⁸¹. Часопис неабияк прислужився розвитку історичної науки, суттєво посприявши розширенню її джерельної основи. На його шпальтах побачило світ широке коло матеріалів з історії й культури України, які становлять наукову базу для дослідження пріоритетних проблем українознавства.

Значним був внесок ученого й у діяльність Історичного товариства Нестора-літописця — однієї з провідних науково-історичних інституцій, заснованої 24 листопада 1872 р., як вважають, за ініціативою М. Максимовича. Від 1873 р. товариство діяло при київському Університеті св. Володимира. 14 березня 1893 р. О. Лазаревського було обрано його почесним членом. До активної роботи його залучив відомий історик і літературознавець М. Дашкевич. Олександр Матвійович регулярно відвідував засідання товариства, виступав на них із доповідями й публікував свої праці у «Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца». У березні 1894 р. О. Лазаревського обрали членом ради інституції⁸².

Із 10 жовтня 1893 р. по вересень 1895 р. головою товариства був професор Київського університету В. Іконников. Коли ж він відмовився від цієї посади, тимчасовим виконувачем обов'язків голови (після довгих умовлянь) став О. Лазаревський. У листі до Г. Милорадовича від 9 жовтня 1895 р. він зазначав, що біля керма наукової інституції опинився «в виде компромисса двух партий, которые, подравшись на своих кандидатах, выбрали чужого»⁸³.

О. Лазаревський очолював Історичне товариство Нестора-літописця трохи більше року — з 18 березня 1895 по 5 жовтня 1896 рр., устигнувши зробити досить багато. Так, завдяки його старанням М. Терещенко пожертвував на науку 1000 руб., на які Олександр Матвійович започаткував читання публічних лекцій, котрі згодом публікувалися окремими книжками. За його редакцією було видано два томи «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца». Проте більшість членів інституції вважала, що очолювати її повинен професор Київського університету, що зміцнило б зв'язки з науково-освітніми закладами. Тому 5 жовтня 1896 р. на засіданні товариства його головою було обрано В. Антоновича. Натомість Олександр Матвійович обійняв посаду товариша (заступника) голови, на якій і перебував до кінця свого життя. Він активно друкувався у «Чтениях». Із 1896 р., коли побачила світ його перша стаття у цьому виданні, і до самої смерті в 1902 р., учений умістив у друкованому органі товариства 22 дослідження⁸⁴.

Індивідуаліст за характером у службі та в науковій праці, О. Лазаревський не дуже цікавився громадською діяльністю, як правило, не беручи участі у суспільному житті. «Гуртовечортове», — любив він повторювати. Винятком стали земства, запроваджені в Російській імперії під час ліберальних реформ 1860–1880-х рр. Земські діячі сприяли поліпшенню стану освіти, медичного обслуговування та сільського господарства, а також піднесенню національної свідомості народу. У 1868 р. О. Лазаревський став членом Конотопського повітового земства й протягом 34 років, до самої своєї смерті, незмінно обирався гласним повітових сільських зібрань, а у 1874–1882 рр. — представником Конотопського земства на губернських земських виборах⁸⁵.

Його неодноразово обирали почесним мировим суддею, секретарем земських зібрань, членом різних земських комісій. Значну увагу О. Лазаревський приділяв організації народної освіти, медицини, соціальной справі. Він, зокрема, пропонував відкривати коштом земств — на противагу шинкам — народні клуби з чайними, бібліотеками-читальнями, приміщеннями для театральних вистав тощо, що мало сприяти зростанню загальнокультурного рівня народу⁸⁶.

За заповітом брата Михайла та за домовленістю з усіма братами Олександр Матвійович віддав садибу й будинок у Гирявці під школу для селянських дітей. Вони ж допомогли їй матеріально. Відтак, завдяки саме братам Лазаревським, восени 1879 р. в Гирявці відкрилася школа «для бесплатного обучения» дітей селян⁸⁷.

О. Лазаревський виконував також спеціальні доручення земських зборів. Так, у 1890 р., з нагоди 25-річчя запровадження земських установ на Чернігівщині, за постановою Конотопського повітового земства він підготував «Памятную книжку Конотопского земства» за 1865–1890 рр., яку було видано в Києві 1890 р.⁸⁸

У 1880 р. вчений приступив до зведення зібраних протягом багатьох років документальних матеріалів, наслідком чого стало видання «Описания старой Малороссии» — однієї з найвизначніших його праць. Автор мав намір подати опис усіх десяти полків — адміністративно-територіальних одиниць Гетьманщини. У листі до Г. Милорадовича від 16 грудня 1885 р. він повідомляв, що почав «печатать описание старой Малороссии, которое может быть и не кончу, так как работа большая, на издание которой вполне может не оказаться и средств». У першому томі він мав намір подати портрети відомих діячів української минувшини: Миклашевського, Жоравки, Полуботка⁸⁹.

Перший том «Описания...», по Стародубському полку, вийшов у 1888 р., другий, по Ніжинському, — у 1893 р. Обидва їх автор видав власним коштом. Причому другий том Імператорська академія наук відзначила премією, встановленою графом О. Уваровим, у сумі 500 руб. Третій том, присвячений Прилуцькому полку, побачив світ 1901 р. Однак повністю реалізувати свій масштабний задум учений не зміг. Із роками поєднувати службову та наукову діяльність йому ставало дедалі важче. У листі до Г. Милорадовича від 10 січня 1897 р. О. Лазаревський зазначав: «Тяну лямку, чтобы больше был пансион — многое нужно бы закончить. Напечатал я начало Лубенского полка в XI кн. "Чтений", а продолжать некогда»⁹⁰.

Раптова смерть (31 березня 1902 р.) застала його за роботою. Рукописні матеріали, які залишилися після О. Лазаревського,

свідчать, що він працював над описами інших полків. Збереглися його нотатки про села Полтавщини, велика кількість біографій місцевої козацької старшини, незавершений рукопис, присвячений Київському полку, витяги з описів Переяславського, Миргородського та Гадяцького полків.

Відспівували О. Лазаревського 2 квітня 1902 р. у Старо-Вознесенській церкві, яка знаходилася на вул. Львівській у Києві. Причиною смерті 67-річного вченого, як зазначено у церковній метричній книзі, стало запалення легенів. Того ж дня його було поховано на цвинтарі села Гирявки Конотопського повіту Чернігівської губернії⁹¹.

На відзначення заслуг Олександра Матвійовича в розвитку земської справи збори Конотопського повітового земства, які відбулися 21 вересня 1902 р., ухвалили рішення про увічнення його пам'яті заснуванням іменної премії в розмірі 300 руб., котра присуджувалася б за кращу працю з історії України. Крім того, було асигновано 100 руб. на виготовлення портрета, що мав прикрасити приміщення земства⁹².

За життя вчений зібрав значну колекцію рукописів і книг, яку у вересні 1901 р. подарував Київському університету. Його бібліотека налічувала 1032 друкованих одиниці. До неї ввійшли книжки та періодичні видання переважно російською, українською та польською мовами. Незначну кількість склали книги на французькій, німецькій мовах та поодинокі видання латиною, чеською, англійською. Хронологічні рамки колекції широкі: від XII ст. до смерті вченого (1902 р.), а «Киевскую старину» його родичі доукомплектували до кінця видання журналу (1906 р.). Серед решти були рідкісні стародруки кінця XVII — початку XVIII ст.⁹³

У 1927 р. колекцію книг О. Лазаревського разом із бібліотекою колишнього Університету св. Володимира, за постановою народного комісара освіти УСРР від 2 серпня 1926 р., було передано до Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській академії наук (нині — Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАНУ), де вона зберігається як меморіальне зібрання⁹⁴. Рукописи, що їх Олександр Матвійович збирав протягом усього життя, перебувають в Інституті руко-

пису НБУВ (фонд № 1). Джерельний комплекс налічує близько 20 тис. справ, які хронологічно охоплюють XVII–XIX ст. Відповідно до прийнятого у вітчизняному джерелознавстві поділу, у ньому представлено документальні, епістолярні й наративні джерела⁹⁵.

Серед документальних джерел: публічно-правові, приватно-правові, церковні, фамільні акти, статистичні та іконографічні матеріали, представлені в оригіналах і копіях. Значне місце у зібранні О. Лазаревського посідає епістолярна спадщина, листування з офіційними та приватними особами. Серед його адресатів — представники відомих українських родин Апостолів, Безбородьків, Скоропадських, Фридрикевичів, Єсимонтовських, Ханенків та ін. Частину листів учений об'єднав у збірки за тематичним або хронологічним принципами⁹⁶. Третю групу джерел становлять наративні. Серед них особливу увагу привертає «Хроніка Матвія Стрийковського» в українському перекладі⁹⁷. За даними В. Ульяновського та Н. Яковенко, які вперше описали рукопис, це — «перший і єдиний відомий на сьогодні український переклад "Хроніки"»⁹⁸.

Отже, джерельний комплекс ученого має велику наукову цінність і потребує глибокого, системного дослідження. Недостатньо вивчено й опублікований доробок О. Лазаревського, що налічує близько 500 наукових праць.

¹ Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // Киевская старина. — 1902. — № 6. — С. 471.

² Лазаревский А. Историко-статистические сведения о населённых местностях Конотопского уезда. — К., 1890. — С. 16; ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2630. — Арк. 1.

³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4284. — Арк. 120, 149; Лазаревский А. Сведения о старейших членах рода Лазаревских // УАЗ. — К., 1927. — Т. 2. — С. 1–2, 9–18.

⁴ Сенютювич-Бережний В. Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання нею російським урядом прав дворянства // Український історик. — 1973. — № 3/4 (39/40). — С. 138–139.

⁵ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68382. — Арк. 2–3; Спр. 68383. — Арк. 1; Спр. 68387. — Арк. 1–2.

⁶ Там само. — Спр. 68387. — Арк. 1–2; *Лазаревский А.* Сведения о старейших членах рода Лазаревских. — С. 1–2, 9–18.

⁷ *Стороженко Н.В.* Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве // Киевская старина. — 1891. — № 1/3. — С. 479–480. *Кистьяковский А.Ф.* Доклад графа П.А. Румянцева императрице Екатерине II 1781 года (О согласовании некоторых особенностей внутреннего строя Малороссии с порядками нового наместнического правления) // Там же. — 1884. — № 12. — С. 695.

⁸ *Стороженко Н.В.* Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве. — С. 480–481.

⁹ ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Изд. 1. — Т. 22. — № 16187. — С. 344–358.

¹⁰ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68384. — Арк. 1.

¹¹ Там само. — Спр. 68385. — Арк. 1.

¹² *Карелин А.П.* Дворянство в пореформенной России: 1861–1904 гг. — Москва, 1979. — С. 25–26.

¹³ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68385. — Арк. 1.

¹⁴ *Карелин А.П.* Дворянство в пореформенной России: 1861–1904 гг. — С. 25–26; ПСЗРИ. — Т. 6. — № 3705. — С. 290.

¹⁵ ПСЗРИ. — Т. 22. — № 16187. — С. 353.

¹⁶ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68388. — Арк. 1.

¹⁷ *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина. — 1897. — № 4. — С. 2, 46.

¹⁸ *Лазаревский А.М.* Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. — Х., 1898. — С. 24–25.

¹⁹ Там же. — С. 25.

²⁰ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 58485. — Арк. 1 зв., 2; Спр. 68412. — Арк. 1; Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи // УАЗ. — К., 1927. — Т. 2. — С. 115.

²¹ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68412. — Арк. 1; Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. — С. 115.

²² *Рикман В.Ю.* Дворянское законодательство Российской империи. — Москва, 1992. — С. 27; Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. — С. 115.

²³ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. — С. 115; *Лукомский В.К., Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник. — Санкт-Петербург, 1914. — С. 91.

²⁴ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. — С. 114; *Лазаревська К.* Господарство незаможного панка на Конопціні в першій половині XIX в. // УАЗ. — Т. 2. — С. X, XI, XVI, XXI.

²⁵ *Лазаревський О.* Короткі біографії братів Лазаревських // УАЗ. — К., 1927. — Т. 2. — С. 57.

²⁶ Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского. — С. 473, 478–480.

²⁷ *Лазаревський О.* Короткі біографії братів Лазаревських. — С. 69; В.Н. Письма Михаила Матвеевича Лазаревского к Т.Г. Шевченку (1857–1859) // Киевская старина. — 1901. — № 2. — С. 283.

²⁸ *Лазаревський О.* Короткі біографії братів Лазаревських. — С. 68.

²⁹ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68437. — Арк. 1; Спр. 68438. — Арк. 1.

³⁰ *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М. Лазаревського. — К., 1961. — С. 26; *Ткаченко М.* Список праць О.М. Лазаревського та праць про нього // УАЗ. — К., 1927. — Т. 2. — С. LIІ.

³¹ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. — С. 109.

³² *Лазаревський М.* Памяти мои // УАЗ. — К., 1927. — Т. 2. — С. 19.

³³ *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М. Лазаревського. — С. 27.

³⁴ *Лазаревська К.* Листи Осипа Бодяньського до Олександра Лазаревського (1854–1855) // Україна. — 1926. — Кн. 1. — С. 66–70.

^{34a} Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. — С. 199, 200, 225.

³⁵ Там само. — С. 191–192, 200.

³⁶ Там само. — С. 200–201, 206–207.

³⁷ Там само. — С. 207.

³⁸ *Лазаревський А.М.* Встречи с Т.Г. Шевченком в Петербурге // Воспоминания о Т.Г. Шевченко. — К., 1988. — С. 336; *Сарбей В.Г.* Т.Г. Шевченко і О.М. Лазаревський // УДЖ. — 1989. — № 3. — С. 28, 34.

³⁹ Листи Олександра Лазаревського. — С. 266–267.

⁴⁰ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. — С. 177–178; *Оглоблин О.* Ханенки // Мезько-Оглоблин О. Люди старої України та інші праці. — С. 257–258.

⁴¹ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. — С. 191.

⁴² Листи Олександра Лазаревського. — С. 270–276.

⁴³ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68440. — Арк. 1.

⁴⁴ Листи Олександра Лазаревського. — С. 277–278.

⁴⁵ Там само. — С. 278.

⁴⁶ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 66972. — Арк. 1; *Бутич І.* Олександр Лазаревський // Олександр Матвійович Лазаревський: 1834–1902: Матеріали до біобібліографії. — С. 11.

⁴⁷ Л[азаревский] А. Отрывки из черниговских воспоминаний // Киевская старина. — 1901. — № 3. — С. 352; *Василенко Н.П.* Первые шаги по введению положений 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии. — К., 1901. — С. 6.

⁴⁸ *Василенко Н.П.* Первые шаги по введению положений 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии. — С. 43; Листи Олександра Лазаревського // УАЗ. — К., 1927. — Т. 2. — С. 278–279; *Батуринець П.* 3 громадської діяльності О.М. Лазаревського на Чернігівщині. — К., 1928. — С. 4.

⁴⁹ *Батуринець П.* 3 громадської діяльності О.М. Лазаревського на Чернігівщині. — С. 4–5.

⁵⁰ *Сарбей В.Г.* Историчні погляди О.М. Лазаревського. — С. 34; *Верзилов А.В.* Памяти Александра Матвеевича Лазаревского. — Чернигов, 1903. — С. 3–4.

⁵¹ *Федоренко П.* О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // УАЗ. — К., 1927. — Т. 2. — С. XXVI–XXVII.

⁵² Там само. — С. XXVIII–XXX.

⁵³ *Шевелів Б.* Листи О.М. Лазаревського до О.І. Ханенка // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського: Частина історико-літературна. — К., 1928. — С. 975.

⁵⁵ *Ткаченко М.* Список праць О.М. Лазаревського і праць про нього // Олександр Матвійович Лазаревський: 1834–1902: Матеріали до біобібліографії. — К., 1994. — С. 4–5.

⁵⁶ *Бутич І.* Олександр Лазаревський // Олександр Матвійович Лазаревський: 1834–1902: Матеріали до біобібліографії. — С. 11.

⁵⁷ Листи Олександра Лазаревського. — С. 280; *Ткаченко М.* Список праць О.М. Лазаревського і праць про нього. — С. 5–6.

⁵⁸ Листи Олександра Лазаревського. — С. 279–281.

⁵⁹ Там само. — С. 282–283; Л[азаревский] А. Отрывки из черниговских воспоминаний. — С. 363.

⁶⁰ *Ткаченко М.* Список праць О.М. Лазаревського і праць про нього. — С. LVI–LVII, LXXIII.

⁶¹ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68443. — Арк. 1; Листи Олександра Лазаревського. — С. 283; *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. — Москва, 1991. — С. 215–216, 224–225, 228.

⁶² Листи Олександра Лазаревського. — С. 285–286.

⁶³ *Батуринець П.* З громадської діяльності О.М. Лазаревського на Чернігівщині. — С. 13; ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68451. — Арк. 1–1 зв.

⁶⁴ Листи Олександра Лазаревського. — С. 305–306.

⁶⁵ Там само. — С. 306.

⁶⁶ Там само. — С. 306–307; ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68446. — Арк. 1.

⁶⁷ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68445. — Арк. 1–1 зв.; Спр. 68447. — Арк. 2; *Дорошенко В.* З історії земства на Україні: Податкова політика і соціально-економічна діяльність. — Л.; К., 1910. — С. 23, 27.

⁶⁸ Листи Олександра Лазаревського. — С. 307–308.

⁶⁹ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68450. — Арк. 1.

⁷⁰ Там само. — Спр. 68488. — Арк. 1; Спр. 68487. — Арк. 1–2.

⁷¹ Там само. — Спр. 68488. — Арк. 1.

⁷² Листи Олександра Лазаревського. — С. 308; ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68489. — Арк. 1.

⁷³ *Василенко Н.* Первые шаги по введению положений 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии. — С. 50.

⁷⁴ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68452. — Арк. 1; Спр. 68449. — Арк. 1.

⁷⁵ Листи Олександра Лазаревського. — С. 309–311; *Василенко Н.* Первые шаги по введению положений... — С. 51.

⁷⁶ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68453. — Арк. 1–1 зв.; Спр. 68454. — Арк. 1–1 зв.; Листи Олександра Лазаревського. — С. 319.

⁷⁷ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68453. — Арк. 1–1 зв.; Листи Олександра Лазаревського. — С. 314–315, 319, 323–324, 332, 345, 355–363.

⁷⁸ Підрах. за: *Ткаченко М.* Список праць О.М. Лазаревського і праць про нього. — С. LII–LXXIII; ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68449. — Арк. 1.

⁷⁹ [Л.А.]. Как основалась «Киевская старина» // *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1898. — Т. 4. — С. 94–95; *Матях В.М.* Біля витоків «Киевской старины» (До 110-річчя виходу першого номера журналу) // УІЖ. — 1992. — № 1. — С. 144.

⁸⁰ *Лазаревский А.* Отрывки из дневника Г.П. Галагана: 1883–1884 гг. // Киевская старина. — 1902. — № 1/3. — С. 156–157 (д).

⁸¹ *Палиєнко М.* «Киевская старина» у громадському і культурному житті України. — К., 2005. — С. 14.

⁸² *Колесник М.П.* Историчне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // УІЖ. — 1995. — № 5. — С. 28; *Воронов В.І.* Внесок О.М. Лазаревського у діяльність Историчного товариства Нестора-літописця // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 2001. — Вип. 2. — С. 190–192.

⁸³ Листи Олександра Лазаревського. — С. 350.

⁸⁴ *Воронов В.І.* Внесок О.М. Лазаревського у діяльність Историчного товариства Нестора-літописця. — С. 192–193; Александр Матвеевич Лазаревский [Некролог] // Киевская старина. — 1902. — № 5. — С. XVII; Чтение в Историческом обществе Нестора-летописца (1879–1914): Библиографічний довідник / Укл. М.П. Колесник. — К., 1989. — С. 43–44.

⁸⁵ Листи Олександра Лазаревського. — С. 319.

⁸⁶ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 66978. — Арк. 1.

⁸⁷ *Василенко М.* Олександр Матвієвич Лазаревський (1834–1902) (Матеріали до його біографії). — С. 53.

⁸⁸ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 66977. — Арк. 1.

⁸⁹ Листи Олександра Лазаревського. — С. 309–310.

⁹⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — К., 1888. — 470 с.; Т. 2: Полк Нежинский. — К., 1893. — 521 с.; Т. 3: Прилуцкий полк. — К., 1902. — 462 с.

⁹¹ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68471. — Арк. 1; Похороны А.М. Лазаревского (Впечатление очевидца) // Киевская старина. — 1902. — № 5. — С. XXII–XXVII.

⁹² *Федоренко П.* О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини. — С. XXIV.

⁹³ *Колесник Є.О.* Бібліотека О.М. Лазаревського // УІЖ. — 1987. — № 1. — С. 127; *Білокін С.* Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмарова // Київська старовина. — 1998. — № 4. — С. 136.

⁹⁴ *Колесник Є.О.* Бібліотека О.М. Лазаревського. — С. 124–125.

⁹⁵ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 50375–70238.

⁹⁶ Там само. — Спр. 57344–57480 та ін.

⁹⁷ *Ульяновський В.І., Яковенко Н.М.* Український переклад хроніки Стрийковського кінця XVI — початку XVII століття // Рукописна та книжкова спадщина України. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 5–12; *Толочко О.* Український переклад «Хроніки» Мацея Стрийковського з колекції О. Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII ст. (Український хронограф і «Синопис») // ЗНТШ. — 1996. — Т. 231. — С. 158–181.

⁹⁸ *Ульяновський В.І., Яковенко Н.М.* Український переклад хроніки Стрийковського кінця XVI — початку XVII століття. — С. 10.

Розділ III.

НАУКОВА СПАДЩИНА

3.1. Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін. Археографічні публікації

Плідна наукова діяльність О. Лазаревського розпочалась у 1860-х рр., коли в європейській історіографії як суспільна філософія науковців остаточно утвердився позитивізм, що характеризувався суворим документалізмом, критичним осмисленням історичних фактів, удосконаленням методики критики джерел та аналітичними методами дослідження, найбільшого поширення серед яких набули статистичний і порівняльно-історичний.

Із поширенням позитивізму практика історичних досліджень в Україні потребувала введення до наукового обігу нових джерел. Одночасно успішний поступ джерелознавства і практичної археографії був неможливий без залучення до аналізу матеріалів з обсягу спеціальних історичних дисциплін, котрі поступово ставали самостійними галузями історичної науки. Значного розвитку набули генеалогія, яка допомагала козацькій старшині здобувати дворянські права, джерелознавство й археографія, що забезпечили українській еліті збереження джерел вітчизняної історії, а також бібліографія, яка описувала історичні праці.

Прогрес цих дисциплін сприяв подальшому вдосконаленню історичного дослідження. О. Лазаревський як ніхто розумів їх значення та був обізнаним з їх станом в інших країнах. У бібліотеці Олександра Матвійовича знайшлося гідне місце для праць іноземних учених із генеалогії, дипломатики, геральдики, бібліографії тощо. Зокрема, остання набула значного розвитку в Російській імперії. Так, уже в 1790-х рр. з'являються перші

праці з історичної бібліографії, а з другої половини XIX ст. почалося систематичне історичне бібліографування¹.

Навчаючись у Петербурзькій гімназії, О. Лазаревський мав змогу ознайомитися з бібліографічними покажчиками, які виходили в Росії. Приміром, у 1813–1821 рр. у Петербурзі побачив світ багатотомний покажчик російських праць, автором якого був В.Сопиков². Відсутність аналогічних переліків творів українських авторів змусила Олександра Матвійовича підготувати й у 1853 р. видати перший у Лівобережній Україні бібліографічний покажчик³, заклавши основи української історичної бібліографії. До нього ввійшло понад 275 книг і статей, виданих у першій половині XIX ст. За структурою покажчик поділявся на два розділи: історія та географія, а також на тематичні підрозділи: загальні питання, опис церков, монастирів, старожитності, топографія, статистика, етнографія тощо. В анотаціях О. Лазаревський дав оцінки окремим працям⁴.

Автор покажчика надіслав його на рецензування відомому історикові й археографові О. Бодянському. Схваливши працю у цілому, знаний фахівець у листах від 28 червня і 12 липня 1854 р. порадив О. Лазаревському не висловлювати в бібліографічних працях власних оцінок, зазначивши, що завдання укладача — дати список літератури, в якій дослідник уже має розібратися самотужки. Крім того, О. Бодянський радив у подальшій роботі розмішувати статті в покажчику за хронологічним принципом. Але незважаючи на критичні зауваження він уважав, що і в такому вигляді праця заслуговує на увагу, а читачі мають бути вдячними «составителю»⁵.

У наступні роки О. Лазаревський продовжував роботу над історичною бібліографією України, готуючи рецензії на опубліковані книги й статті з вітчизняної історії. 3 грудня 1855 р. учений повідомляв редакторові «Черниговских губернских ведомостей» О. Шишацькому-Іллічу, що підготував «разбор» праці М. Судієнка «Материалы для отечественной истории», а 21 лютого 1856 р. у листі до цього ж адресата дякував за опубліковану рецензію та повідомляв про свій намір «постоянно сообщать и другие [...] по мере появления в свет книг и журнальных статей, относящихся к истории или географии Мало-

российского края и преимущественно Черниговской губернии». Олександр Матвійович також просив наприкінці року об'єднати всі його дописи «в одну книжку с общим заглавием: "Украинская литературная летопись за 1856 г. "»⁶. Метою таких оглядів було ознайомлення читачів із новими виданнями з історії України.

У 1856 р. вийшло два, а в 1857 р. — один том «Украинской литературной летописи», в яких уміщено рецензії на праці М. Костомарова, М. Максимовича, В. Аскоченського, Г. Милорадовича, П. Куліша, М. Маркевича та ін.⁷ У 1858 р. О. Лазаревський видав більш повний покажчик студій з історії України — «Указатель источников для изучения Малороссийского края», присвятивши його О. Бодянському. У листі до О. Шишацького-Ілліча від 14 січня 1858 р. Олександр Матвійович повідомляв, що праця має побачити світ у лютому того ж року і просив дати оголошення у «Черниговских губернских ведомостях» про місце продажу й ціну (75 коп.)⁸. У покажчику було вміщено понад 550 назв книг і статей за 1622–1857 рр. Автор урахував прорахунки попереднього видання, розмістивши книжки та статті у хронологічному порядку. Тут також зустрічаються анотації, проте лише до праць, заголовки яких не повністю розкривають їхній зміст⁹.

Видання схвально зустріла наукова громадськість. У листі до О. Лазаревського від 8 червня 1858 р. О. Бодянський дякував за надісланий примірник покажчика та зазначав, що «давно следовало бы за него взяться кому ни есть из малороссиян»¹⁰. І все ж і у цій праці були деякі вади. Приміром, вона не мала допоміжних покажчиків та списку скорочень, що ускладнювало користування. Проте завдяки значній кількості представлених публікацій, «Указатель источников для изучения Малороссийского края» і сьогодні не втратив свого наукового значення як довідкове видання про літературу й опубліковані джерела з української минувшини.

Крім того, оскільки в Лівобережній Україні раніше бібліографічні огляди праць з вітчизняної історії не видавалися¹¹, покажчик О. Лазаревського відіграв значну роль в ознайомленні з історичною літературою багатьох діячів науки. Підготовлений

на досить високому професійному рівні, він став вагомим внеском у розвиток української історичної бібліографії.

Значну увагу вчений приділив дослідженням у галузі археографії та джерелознавства. Відомо, що джерела до історії України, у тому числі архіви козацької держави другої половини XVII–XVIII ст., фонди скасованих у 1786 р. українських монастирів, генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., інші історико-статистичні матеріали та першоджерела за указом Сенату від 28 грудня 1781 р. і розпорядженням генерал-губернатора Малоросії П. Рум'янцева у серпні 1786 р. були передані на зберігання до Чернігова. Проте тримали їх у непристосованих приміщеннях, де документи швидко псувалися від сирості. Відтак нагальним завданням для О. Лазаревського стала публікація джерел¹².

Методи і технічні прийоми видання історичних документів у другій половині XIX ст. були різноманітними. Спроби російських та українських археографів створити єдині правила публікування джерел і складання науково-довідкового апарату не увінчалися успіхом. Однак у процесі видання документів було напрацьовано методика, яку використовував і вдосконалював у процесі своєї роботи О. Лазаревський¹³.

Учений опублікував значну кількість документальних джерел і матеріалів, розпочавши з публічних, приватно-правових актів. Протягом 1862–1865 рр. у «Черниговских губернских ведомостях» виходили «Украинские юридические акты XVII в.»¹⁴. Великого значення О. Лазаревський надавав статистичним матеріалам. Так, у 1862 р. він опублікував відповідні відомості про українські народні школи і шпиталі, які переконливо свідчили про значний рівень освіти в Лівобережній Україні у XVIII ст., тобто в період автономної Гетьманщини, та погіршення стану освіти після її ліквідації¹⁵.

Вагомий внесок зробив О. Лазаревський у дослідження однієї з найважливіших пам'яток вітчизняної історії — генерального опису Лівобережної України, який було проведено в 1765–1769 рр. з ініціативи генерал-губернатора та президента Малоросійської колегії П. Рум'янцева¹⁶. Учений був першовідкривачем пам'ятки. Довгий час матеріали генерального опису

вважалися втраченими. О. Лазаревський виявив їх в архіві Чернігівської казенної палати і передав до бібліотеки Чернігівського статистичного комітету. Це було 148 фоліантів по 1000 аркушів кожен, в яких містилися дані по шести полках: Чернігівському, Ніжинському, Стародубському, частині Київського, Прилуцького і Смілянській сотні Лубенського. У 1866 р. учений опублікував «Обозрение Румянцевской описи» по Чернігівському, а наступного року — по Київському та Ніжинському полках¹⁷.

У передмові до «Обозрения...» по Чернігівському полку він визначив мету, завдання й практичну реалізацію опису, провів науково-критичний аналіз і дав йому оцінку. Документи вчений публікував у скороченому вигляді. Так, в описі міста Носівки наведено лише кількість дворів її жителів. Про решту матеріалів він зазначив, що вони не мали «особенного значення»¹⁸. Це знижує цінність опублікованого джерела. Проте виявлення О. Лазаревським генерального опису Лівобережної України привернуло до нього увагу дослідників. Вивчення цієї пам'ятки тривало в ХІХ та ХХ ст.*

Отже, учений віднайшов не всі матеріали опису. Відомості про знахідки документів по чотирьох інших полках почали з'являтися у пресі протягом 1880-х рр. Частина генерального опису з архіву Київської казенної палати було передано на зберігання до бібліотеки Київського університету. Тут знаходилися матеріали опису Київського полку, яких не вистачало серед знайдених О. Лазаревським в архіві Чернігівської казенної палати, а також майже весь опис Переяславського полку і три

* Перелік праць, в яких досліджуються матеріали генерального опису Лівобережної України, наведено: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. — К., 1959. — С. 145–148. Див. також: *Ковальський І.С.* Генеральний опис 1765–1769 рр. — джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // УІЖ. — 1962. — № 2. — С. 97–98; *Путро О.І.* Генеральний опис 1765–1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині ХVІІІ ст. // Там само. — 1982. — № 7. — С. 143–147); *Лепенко (Герасименко) Н.О.* Генеральний опис 1765–1769 рр. — джерело для вивчення земельних мір Лівобережної України // Там само. — 1983. — № 2. — С. 134–137.

справи про хід проведення опису в Переяславському, Миргородському й Лубенському полках¹⁹.

Не маючи змоги дослідити генеральний опис у повному обсязі, учений не міг усебічно оцінити джерело при публікації його «Обозрений...» протягом 1860–1870-х рр. Проте він добре розумів значення опису для вивчення історії Лівобережної України й ужив ряд заходів, щоб ці документи за рішенням уряду не було передано до російських архівів. Він двічі, 20 квітня і 3 травня 1892 р., звертався до графа Г. Милорадовича щодо сприяння у справі передачі архіву генерального опису до Київського університету²⁰. Проте його клопотання не мали успіху — на початку 1890 р. за розпорядженням чернігівського губернатора А. Анастасієва документи було віддано в бібліотеку Російської академії наук²¹. Лише наступним поколінням українських істориків удалося повернути їх на Батьківщину і зараз більша частина архіву перебуває на зберіганні у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф. 57), а декілька одиниць зберігання — в Інституті рукопису НБУВ.

У 1867–1868 рр. учений опублікував «Описание Черниговского наместничества» — комплексне джерело до історії Лівобережної України. Автором опису, проведеного у 1781 р., був Д. Пашенко²². Пам'ятка друкувалася частинами у «Черниговских губернских ведомостях», а оскільки редактори часопису не мали досвіду публікації такого роду документів, це призвело до ряду похибок, помилок, перекручень у тексті тощо.

У 1892 р. О. Лазаревський видав «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка» — частину комплексного джерела історико-статистичного характеру. У передмові вчений визначив його значення, основні особливості й специфіку. Документи «слідствия» друкувалися у «Черниговских губернских ведомостях», і того ж року вийшли окремим виданням. Основною вадою публікації були значні скорочення в тексті, помилки у статистичному матеріалі, відсутність додатків, конче необхідних при виданні такого виду документів. Беручи до уваги значення цього джерела, учень О. Лазаревського — М. Василенко опублікував у 1902–1904 рр. повний текст «Генерального слідствия о маетностях Черниговского полка» як додаток до «Земского сборника Черниговской губернии»²³.

Вади попередніх видань Олександр Матвійович урахував під час публікації іншого джерела історико-статистичного характеру — «Переписных книг 1666 г.». Документи в користування вчений отримав за сприяння начальника Московського архіву Міністерства юстиції Д. Самоквасова, і 1899 р. опублікував їх. У післямові О. Лазаревський зазначив причини та хід проведення перепису в Лівобережній Україні, указав на значення переписних книг як цінного джерела для економічної історії, яке, проте, залишається маловідомим²⁴.

О. Лазаревський встановив, що вперше ці книги у скороченому вигляді видав М. Костомаров у своїй праці «Руина». Він навів опис зовнішнього вигляду документів і вказав на порядок та особливості їх публікації. Учений зазначив, що серед виданих матеріалів перепису чотирьох полків — Прилуцького, Лубенського, Миргородського і Полтавського, найкраще збереглися дані по першому з них. Видання супроводжував географічний покажчик²⁵.

О. Лазаревський показав вади джерела, в якому було наведено відомості лише про селянство й міщанство, натомість козацтво залишилося поза переписом, тому встановити кількість населення за книгами 1666 р. було неможливо. Проте для аналізу економічного становища селян і міщан ця пам'ятка, на його думку, — «матеріал первостепенной важности»²⁶.

У післямові вчений розкрив мету перепису — «фискальные цели», і показав ставлення до нього українського населення. Одні селяни та міщани, як зазначив О. Лазаревський, почали масово переписуватись у козаки, інші — категорично відмовлялися платити податки. Тому, на його думку, «фискальная попытка московского правительства» в Лівобережній Україні «не удалась»²⁷.

Отже, О. Лазаревський одним із перших здійснив аналіз і дав оцінку «Переписным книгам 1666 г.» — джерелу, яке відрізнялося від інших високим ступенем вірогідності. Він повернув до нього увагу наукової громадськості, визначивши необхідність подальшого пошуку переписних книг та їх публікації, що було здійснено наступними поколіннями дослідників²⁸.

Серед археографічних видань ученого значне місце займають публікації фамільних матеріалів. У 1882 р. він описав Сулимівський архів, з яким дозволив працювати його тодішній власник А. Войцехович²⁹. О. Лазаревський зазначив, що в Україні від пожеж, мишей і сирості вже загинула значна кількість подібних джерельних комплексів. Тому важливо, що один із них, який належав відомому козацькому роду Сулим, уцілів і знаходився в родовому селі Сулимівці Переяславського повіту³⁰.

Історик дослідив етапи формування архіву та його структуру. Він виділив три важливі групи документів: поземельні акти, насамперед гетьманські універсали та купчі записи; уривки із судових справ про суперечки за маєтності як між Сулимами, так і з сусідами; приватне листування, яке, на думку вченого, має найбільший історичний інтерес, оскільки показує «стару життя такою», якою вона була насправді. Ще однією групою документів архіву були матеріали трьох сімейств, пов'язаних із Сулимами родинними зв'язками — папери Єсимонтовських, Скоруп та Войцеховичів. У додатку до опису вчений опублікував документи з Сулимівського архіву³¹. Згодом О. Лазаревський переконав А. Войцеховича видати весь джерельний комплекс і 1884 р. матеріали було опубліковано коштом власника архіву за редакцією вченого. У збірці налічувалося 183 документи³².

У 1884 р. В. Антонович опублікував рецензію на це видання³³, зазначивши, що чимала частина архіву (109 документів) була фамільним зібранням Сулим, які посідали значні уряди в козацькій адміністрації й мали широкі сімейні зв'язки. Архів представників інших родин значно менший за обсягом, але в ньому є відомості для побутової історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст.³⁴ Рецензент відзначив вдалий підбір документів для друку, оскільки О. Лазаревський був «лучшим знатоком малороссийской истории и древностей XVII–XVIII столетий». Він наголосив, що видавець не обмежився матеріалами Сулимівського архіву, а поповнив збірку документами з власної колекції та з маловідомих археографічних видань. Як на позитивний факт рецензент указав на те, що в передмові Олександр Матвійович опублікував генеалогію й біо-

графії представників родів і проілюстрував видання фамільними портретами з колекції Войцеховичів. У рецензії В. Антоновича проаналізовано також зміст опублікованих документів³⁵. Отже, видання О. Лазаревським Сулимівського архіву одразу ж здобуло визнання й високу оцінку фахівців.

У 1883 р. Олександр Матвійович описав Галаганівський фамільний архів³⁶, зазначивши місце його зберігання — село Сокиринці поблизу Прилук, де проживав і помер Г. Галаган. Із дозволу власника маєтку, нащадка Г. Галагана, учений оглянув папери, які перебували «в такому порядку, которого нам не приводилось зустрічатись при огляді інших домашніх архивов»³⁷. Тут зберігалися також матеріали родини Дараганів, з якими Галагани мали родинні зв'язки. За своїм складом документи архіву були представлені, насамперед, актовими джерелами. Листування, що, на думку О. Лазаревського, «так хорошо рисуєт бытовую сторону жизни наших предков», у ньому майже відсутнє³⁸.

Учений не обмежився описом архіву Галаганів і Дараганів. У передмові до нього він подав історію роду, а в додатках надрукував найважливіші, на його погляд, документи архіву: автобіографію Г.І. Галагана «Жизнь моя», два універсали прилуцького полковника Г. Галагана про звільнення окремих жителів від громадських повинностей, його лист до гетьмана І. Скоропадського (1717 р.), лист Г.І. Галагана до сина (1763 р.) та його заповіт (1771 р.), а також універсал гетьмана К. Розумовського бунчуковому товаришеві Є. Дарагану від 27 листопада 1751 р.³⁹ Опис Галаганівського фамільного архіву О. Лазаревський завершив післямовою до гетьманського універсалу, в якій прокоментував призначення генерального бунчужного Оболонського та бунчукового товариша Дарагана представниками гетьмана на елекції архімандрита Києво-Печерської лаври⁴⁰.

У коментарі вчений, як правило скупий на висновки й узагальнення, висловив свій погляд на виборчу систему, яка існувала в козацькій державі, зазначивши, що «выборное начало лежало в основе всего общественного, военного, гражданского и церковного строя Малороссии». Воно давало суспільству «живую связь между церковью и обществом», оскільки духівництво

брало участь у справах суспільних, а миряни — у церковних. «На этом, — писав О. Лазаревський, — держалась нравственная связь между церковью и обществом, влияние духовенства на общество, сочувствие последнего делам и нуждам церкви, и особый высший настрой общества»⁴¹.

Утім, учений не ідеалізував тодішній лад. «Выборы, — писав він, — не спасают общество от злоупотреблений, ошибок, погрешностей», проте вони «дают лучших людей, одушевляют избираемых, привлекают к ним и их последующей деятельности внимание избирателей [...] возвышают их и самые учреждения». Свої висновки О. Лазаревський підтвердив конкретними фактами на прикладі Києво-Печерської лаври. Історія пам'ятає, зазначав він, про обраних печерських архимандритів Никифора Тура, Єлисея Плетенецького та Зосиму Валькевича, — «и не помнит ни одного из так названных после 1786 г. священно-архимандритов»⁴².

Отже, на думку вченого, незважаючи на певні вади, демократична система козацької держави з її виборним началом була потужною основою єдності церкви і суспільства та впливу духівництва на суспільні настрої. Виборча система у соціумі й церкві породжувала визначних діячів, яких пам'ятає українська історія. У коментарі О. Лазаревський показав переваги цієї системи, яка існувала до її ліквідації російським урядом наприкінці XVIII ст.

У 1890 р. за редакцією історика було опубліковано збірку фамільних матеріалів із 93 документів під назвою «Мотыжинский архив», як доповнення до Сулімівського архіву. Тут переважали акти на право землеволодіння козацької старшини, матеріали про закріпачення українського селянства, взаємовідносини між різними станами суспільства й інші документи переважно із соціально-економічної історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. Папери було видано коштом Андрія й Олександра Савицьких, родичів Сулим, які володіли частиною їхніх маєтків. В одному з них, Мотижині Київського повіту, і зберігався опублікований О. Лазаревським архів⁴³. Отже, Олександр Матвійович не тільки знайшов і

підготував до друку Мотижинське зібрання, а й переконав його власників надати кошти на видання.

Матеріали не пройшли повз увагу вчених. У рецензії, опублікованій у «Киевской старине» 1890 р., її автор зазначав, що збірку видано «с тою аккуратностью, какою мы всегда встречаем в изданиях А. Лазаревского» та з відповідними примітками. Як позитивний факт, рецензент уважав публікацію додатків до видання: доповненого й виправленого на основі нововиявлених джерел родоводу Сулим, а також географічного й іменного покажчиків. Водночас він уважав невиправданим застосований ученим поділ документів збірки на сімейні та сторонні й відсутність хронологічного покажчика⁴⁴.

У 1898 р. за редакцією О. Лазаревського опубліковано збірку «Любецкий архив графа Милорадовича», що попередньо друкувалась як додаток до журналу «Киевская старина». До неї ввійшло 196 документів, у тому числі папери родини Чарнишів (1710–1799 рр.), про одруження І. Лашкевича з А. Милорадович, їхнє листування (1798–1801 рр.), кореспонденція П. Милорадовича із сином Григорієм і листи до нього Трощинського, Тутолміної та Завадського (1789–1800 рр.), актові матеріали (1637–1708 рр.)⁴⁵. У передмові до видання вчений описав стан збереженості архіву, його структуру, навів родоводи Чарнишів, Фридрикевичів, Леонтовичів та Полуботків. У збірці вміщено портрети А. Полуботок, Г. Милорадовича та його дружини — О. Милорадович⁴⁶.

Документи видано мовою, наближеною до оригіналу. Переважна їх більшість має заголовок, в якому зазначено різновид, короткий зміст, адресата, адресанта й дату в такій послідовності: рік, місяць, число — якщо вона вміщена в кінці документа. Коли ж дата стоїть на початку, датування у заголовку відсутнє. Легенд майже немає, лише іноді вказано — «с подлинника», «с копії»⁴⁷. Брак у легендах контрольно-довідкових даних: місцезнаходження документа, номер опису, справи, аркуша, можна пояснити тим, що папери, які зберігались у приватних архівах, не були зашифровані. Відсутні також посилання на літературу, де документи публікувалися раніше.

Отже, при виданні фамільних архівів О. Лазаревський уміщував обширні передмови або післямови, в яких зазначав історію виникнення зібрання, його структуру, склад документів, принципи відбору їх до публікації, родоводи власників і родичів. При друку джерел учений послуговувався тогочасними правилами публікації, прагнув передати їх мовою оригіналу, дати заголовок, хоч і при майже повній відсутності легенд. У додатках він подавав, як правило, іменний та географічний покажчики.

О. Лазаревський опублікував також значну кількість епістолярних джерел до історії України XVIII — першої половини XIX ст.⁴⁸ За життя вченого не існувало загальноприйнятих норм і правил видання епістоляріїв. Проте, високо оцінюючи їх інформаційний потенціал, історик приділяв велику увагу публікації листів, напрацьовував та вдосконалював методику їх видання.

Перші епістолярні джерела він надрукував у 1873 р. у журналі «Русский архив». Це були листи великого князя Павла Петровича до графа П. Рум'янцева. Їх опубліковано без передмови, місце й дату написання зазначено перед текстом. Учений зауважив також, що листи відтворено «с современных списков», відтак установити їх оригінальність неможливо⁴⁹. Листи написані в Петербурзі 1776 р. Павло Петрович повідомляв П. Рум'янцеву про направлення в Україну ротмістра Карамашева для вербування із вільних людей до 60 кіннотників для служби в його полку і просив посприяти у цій справі. Він зазначав також, що в Росії бажаючих знайти не зміг «через неспособность наших людей к верховой езде». В іншому листі великий князь дякував за допомогу та обіцяв для всіх, хто зголосився, крім звичної платні ще й надбавку з полкових грошей⁵⁰. Отже, у перших, опублікованих ученим, листах ішлося про події, які відбувалися в Україні. Проте методику подачі епістолярних джерел він ще не виробив.

Наступного, 1874-го, року О. Лазаревський видав одинадцять листів українського письменника і мандрівника Василя Григоровича Барського. Публікація відкривалася змістовною передмовою, в якій історик навів короткі біографічні відомості про

автора листів, указав на велику популярність його праці «Путешествия ко святым местам» та значну кількість її перевидань. Він зазначив також місцезнаходження листів, які зберігалися в бібліотеці графа О. Уварова. Епістолярні джерела подавалися мовою, наближеною до оригіналу. Учений підготував коментарі до тексту, непрочитані місця позначив трьома крапками, дату і підпис автора вмістив наприкінці тексту листів⁵¹. Таким чином, О. Лазаревський діяв за новою методикою, відмінною від попередньої публікації.

У 1876 р. історик видав два листи генерал-губернатора Малоросії і президента Малоросійської колегії графа П. Рум'янцева до переяславського судді І. Бахчевського та чернігівського полковника А. Милорадовича. У публікації наведено лише авторські коментарі⁵².

У наступні роки вчений продовжив публікацію епістолярних джерел. У 1888 р. він надрукував із післямовою лист воронізького сотника І. Холодовича, відправлений у 1721 р. намісникові чернігівської кафедри С. Шпаковському. У 1889 р. побачили світ листи відомого археографа О. Бодянського, написані в 1855–1858 рр. О. Лазаревському, тоді ще студентові Петербурзького університету. За рік із передмовою вченого було опубліковано листи А. Чепи, збирача писемних пам'яток з історії України, до В. Полетики⁵³. У цих матеріалах міститься різноманітна інформація з історії України, наведено відомості до біографії О. Лазаревського, які не зустрічаються в інших джерелах, а також до характеристики О. Бодянського як людини.

У 1893–1895 рр. О. Лазаревський опублікував листи відомого українського діяча Г.А. Полетики до дружини, листи до нього двоюрідного брата, радника російського посольства у Відні, Г.І. Полетики, а також могольовського архієпископа Г. Кониського та Я. Гамалії⁵⁴. Кореспонденцію подано у хронологічному порядку, переважно з оригіналів. У випадку, коли публікація здійснювалася з копій, Олександр Матвійович зазначав про це в легенді. Листи мають заголовки й коментарі. У передмові зазначено місце їх зберігання — колекція документів В. Тарновського. Учений охарактеризував опубліковані епісто-

лярні джерела. Так, листи Г.А. Полетики, на його думку, містять цінні й навіть унікальні матеріали для ознайомлення з життям заможного українського поміщика кінця XVIII ст. Листи його двоюрідного брата Г.І. Полетики передають особливості побутування й діяльності українця за кордоном, знайомлять із приватною обстановкою та зацікавленнями російських дипломатів другої половини XVIII ст. У листі Г. Кониського йшлося про відкриття у Вільні нового університету й академії з високим рівнем викладання та давалася порада Г.А. Полетиці відправити туди дітей на навчання, а в листі Я. Гамалії — про збирання ним доказів для отримання дворянства.

У 1897 р. вчений опублікував десять листів Д. Велланського, українця за походженням, професора Петербурзької медико-хірургічної академії, одного з перших пропагандистів у Росії ідей німецького філософа Ф. Шеллінга⁵⁵. У передмові до видання О. Лазаревський навів короткі біографічні відомості про автора листів. Коментарі до їх текстів зазначені в публікації посторінково, пропуски в листах або непрочитані слова позначено трьома крапками, зауважено наявні дефекти оригіналів.

Наступного, 1898-го, року О. Лазаревський опублікував листи Г. Честахівського. У передмові до видання вчений розповів про їх автора, який приятелював із Т. Шевченком в останні роки життя поета, про обрання його друзями Тараса Григоровича «проводником» труни з тілом Кобзаря на Батьківщину. Г. Честахівський, як уважав Олександр Матвійович, котрий також був серед тих, хто супроводжував прах поета в Україну, «свято исполнил» покладену на нього місію. Він же запропонував поховати Т. Шевченка на Чернечій горі⁵⁶. Листи Г. Честахівського опубліковано у хронологічному порядку, без заголовків і легенд. Коментарі до тексту подано посторінково. Листи написано українською мовою, а оскільки після Емського указу 1876 р. в Російській імперії було заборонено друкувати нею будь-які праці, при публікації українські літери замінили російськими.

Особливу зацікавленість у О. Лазаревського викликав епістолярій представниць прекрасної статі, котрі жили у XVIII ст. Загалом таких листів збереглося дуже мало, серед них —

послання Євдокії Сахновської до чоловіка, чернігівського полкового обозного Івана Сахновського, написані у 1743–1744 рр.⁵⁷ У передмові до видання вчений високо оцінив інформативний потенціал епістолярних джерел, які сприяють розкриттю внутрішнього світу людей минулих віків. Він зазначив, що в листах жінок, котрі належали до родин козацької старшини, наведено відомості про їх становище в тогочасному суспільстві й сім'ї. Олександр Матвійович проаналізував листи Є. Сахновської, навів генеалогічні відомості про полкового обозного І. Сахновського та його дружину, котра була дочкою генерального судді М. Забіли. Привертає також увагу інформація про генерального писаря А. Безбородька, з яким Сахновські були в родинних стосунках⁵⁸.

У 1893 р. О. Лазаревський опублікував написаний у 1819 р. лист Катерини Галаган, в якому повідомлялося про смерть О. Будлянського. До публікації вчений написав передмову і післямову. У передмові він дослідив родовід О. Будлянського, батько якого, Михайло Власович, був племінником гетьмана К. Розумовського. У післямові опублікував відомості до родоводу К. Галаган та описав маєтності її родини. За даними О. Лазаревського, вона була дочкою київського полковника С. Дарагана і Віри Розумовської⁵⁹. Лист К. Галаган опубліковано без заголовка з приміткою до тексту, де зазначено, що його видано з чернетки, знайденої серед паперів авторки, які вчений придбав у київського букініста. Чернетка, на думку Олександра Матвійовича, написана під диктовку К. Галаган, котра власноруч правила окремі місця.

Наступного року О. Лазаревський опублікував написаний 1725 р. лист Євдокії Грабянки до свого брата — І. Забіли. У передмові до публікації вчений дослідив родовід Є. Грабянки, яка була онукою генеральних обозних П. Забіли й В. Борковського. Її чоловік — Г. Грабянка, якого вважають автором відомого твору «Действия презельной брани...», на той час обіймав уряд полкового судді. У післямові О. Лазаревський зазначив місце зберігання листа, який перебував у бунчукового товариша І. Забіли, і з якого протопіп Ф. Лебединцев зробив копію⁶⁰. Отже, текст листа опубліковано з копії, мовою, наближеною до оригіналу.

У 1895 р. побачив світ лист печерського архімандрита Інокентія Гізеля, в якому йшлося про малознану для дослідників систему збору пожертвувань за листами відомих церковних діячів. Як видно з листа, вона існувала в козацькій державі у другій половині XVII ст. та призначалася для звільнення її жителів із турецько-татарського полону, які не мали коштів на викуп⁶¹. Археограф віднайшов вдале поєднання назви публікації і заголовка листа. Він зазначив також, що його надруковано «с подлинника», який зберігався в колекції рукописів М. Судієнка.

Значні за обсягом збірки листів О. Лазаревський іноді публікував вибірково. У 1896 р. він видав приватне листування І. Мартоса за 1817–1830 рр. У передмові вчений повідомив про місцезнаходження листів, опубліковану у журналі «Киевская старина» біографію їх автора, а також проаналізував листи до нього рідного брата — Ф. Мартоса. Історик зазначив також, що опубліковано лише ту кореспонденцію, в якій описуються події, котрі становлять загальний інтерес для читача⁶². За формою подачі, підходом і структурою видання епістолярію І. Мартоса — це персоналістична публікація, в якій наведено також листи його кореспондентів: 9 — І. Мартоса, 3 — В. Капніста, 2 — Д. Велланського, 3 — А. Смирницького, 2 — М. Єфимова, 11 — Д. Трощинського та 10 — В. Ломиковського. У передмові О. Лазаревський подав короткі довідки про зазначених авторів. Листи опубліковано за хронологічним принципом, мовою оригіналу зі збереженням особливостей правопису та з коментарями. Непрочитані місця вчений позначав трьома крапками. Коментарі до тексту зазначено посторінково. В епістолярії наводяться цікаві відомості про представників української й російської культур, політичних і державних діячів Росії.

У 1900 р. О. Лазаревський опублікував листи Ф. Чижова до Г. Галагана. Друк здійснено за оригіналами, які зберігалися в архіві Колегії П. Галагана в місті Києві та були надані вченому її директором — А. Степовичем. Кореспонденцію опубліковано без передмови, додаткові відомості Олександр Матвійович зазначив у примітках⁶³.

Того ж року О. Лазаревський опублікував листи О. Шафонського до А. Сулими⁶⁴. У передмові вчений висвітлив питання

про стан освіти дітей козацької старшини та про їх бажання навчатися за кордоном, навів відомості про тих, хто здобув освіту за межами країни, ставши згодом відомими діячами, подав біографічну інформацію про автора. Листи О. Шафонського написано у Чернігові. Хронологічні межі його епістолярних джерел охоплюють 1794–1797 рр. Дату й місце написання листів зазначено наприкінці. Публікацію зроблено з оригіналів, місцезнаходження яких історик не повідомив. Текст супроводжують коментарі.

У 1902 р. вчений опублікував листи старшого канцеляриста А. Безбородька до бунчукового товариша Г. Скорупи (1736 р.), переяславського полковника Іваненка до погарського земського судді Лашкевича (1797 р.)⁶⁴. Листи відтворено за оригіналами, до першого з них О. Лазаревський написав післямову, в якій навів біографічні відомості про А. Безбородька і Г. Скорупу.

Отже, огляд найважливіших листів, виданих О. Лазаревським, свідчить, що вчений розробив методичні засади публікації епістолярних джерел. У передмовах і післямовах він аналізував вірогідність та репрезентативність поданої в них різноманітної інформації до суспільно-політичної й інтелектуальної історії України та Росії XVIII–XIX ст., наводив біографічні відомості про авторів, їхні родоводи, що становить значний внесок у дослідження проблем генеалогії. Історик публікував як окремі листи, так і добірки, хронологічні межі яких охоплюють XVIII–XIX ст. Подаючи окремі пам'ятки він вдало поєднував назву публікації й заголовок листа. При виданні значних комплексів епістолярних джерел О. Лазаревський, як правило, давав листам окремий заголовок. При відборі матеріалів до друку вчений керувався насамперед їх інформативним потенціалом — відомостями про визначних людей та час, в якому вони діяли, що становило значний інтерес для читача. Листи публікувалися мовою, наближеною до оригіналу. У період заборони української мови в Російській імперії українські літери при друку замінювалися російськими. У легендах учений зазначав місцезнаходження листів, повідомляв, як вони потрапляли до нього або до редакції, з оригіналу чи копії відтворювалися. Коментарі до тексту листів він як правило наводив

посторінково, а пропуски і слова, які не міг прочитати, позначав трьома крапками. Таким чином, епістолярні джерела, опубліковані О. Лазаревським, — це значний внесок у розробку методики їх видання, основні засади якої використовуються й у наш час.

Чималу увагу вчений приділяв мемуарним джерелам. Важливе місце серед них займає щоденник генерального хорунжого М. Ханенка. Історія його публікації відображена в листуванні О. Лазаревського з правнуком автора записок, відомим істориком, шанувальником і збирачем української старовини О. Ханенком. Так, у листі до Олександра Матвійовича від 28 грудня 1881 р. у відповідь на пропозицію вченого опублікувати щоденник прадіда у журналі «Киевская старина», О. Ханенко писав, що він передав рукопис і змістовну кореспонденцію свого прадіда — для публікації у часопису «Русский архив». Проте минуло вже років із десять, а вони до цього часу так і не побачили світ⁶⁵.

У відповідь у листі від 31 грудня 1881 р. О. Лазаревський повідомив О. Ханенкові про причину затримки видання щоденника його прадіда в «Русском архиве». Він описав свою зустріч із засновником цього часопису П. Барсеневим, що відбулася 1880 р. в Києві, та на якій останній запропонував О. Лазаревському перекласти щоденник російською, оскільки вважав, що опублікований мовою оригіналу він не буде зрозумілий читачам. Учений на це не погодився, наполягаючи, що пам'ятку треба друкувати в оригіналі⁶⁶. Про це ж він написав О. Ханенкові в іншому листі — від 14 березня 1882 р., де пропонував умістити щоденник його прадіда без перекладу в «Киевской старине». Розуміючи цінність як джерела до історії України, Олександр Матвійович у листі дав згоду підготувати його до видання, написати передмову та примітки, які, на його думку, «необходимы в такого рода изданиях»⁶⁷.

О. Ханенко з вдячністю прийняв пропозицію О. Лазаревського. У листі від 30 грудня 1883 р. він писав: «Очень и очень благодарен Вам, глубокоуважаемый Александр Матвеевич, за взятый Вами на себя труд редакции дневника и за желание Ваше предпослать ему краткую родословную моего прадеда, матери-

алы для которой Вы найдёте в предисловии Бодянского и в Епархиальных известиях черниговских за 1865 г.»⁶⁸. У листі від 3 квітня 1884 р. О. Ханенко дякував О. Лазаревському за підготовку до видання щоденника М. Ханенка і погоджувався з його думкою про публікацію як додатку його листування з сином⁶⁹.

Таким чином, 1884 р. щоденник генерального хорунжого М. Ханенка за 1727–1753 рр. побачив світ на шпальтах «Киевской старины»⁷⁰. О. Лазаревський написав до видання ґрунтовну передмову, в якій проаналізував публікаторську історію джерела, першу частину якого за 1722 р. видав О. Бодянский у 1858 р., та навів відомості про життя й діяльність автора щоденника — М. Ханенка, а також про його родовід. Текст супроводжували змістовні примітки, в яких читачі могли знайти біографічні довідки про згадуваних діячів.

У 1893 р. О. Лазаревський розпочав наукове видання щоденника Я. Марковича. Того ж року було опубліковано перший том. Наступні другий і третій побачать світ 1895 і 1897 рр.⁷¹ Учений написав дві передмови: одну — 28 лютого 1891 р., іншу — 24 листопада 1892 р. У них йшлося про попереднє видання щоденника в 1859 р., яке було здійснене за сприяння онука — О. Марковича, наводилися біографічні відомості про автора. О. Лазаревський уважав його одним із найосвіченіших українців першої половини XVIII ст., а записки — цінним довідником для вивчення внутрішнього життя Малоросії XVIII ст., у добу поступової ліквідації її автономного устрою⁷². Учений пояснив причину нового видання щоденника, зазначивши, що О. Маркович опублікував його у скороченому вигляді та зі змінами в мові, що, на думку історика, було характерно для тогочасних видань. Через це й виникла потреба в перевиданні пам'ятки.

У передмовах зазначалося, що публікацію здійснено редакцією журналу «Киевская старина» за оригіналом, без скорочень і змін у мові. Учений підготував до тексту коментарі, які «для удобства читателей» навів посторінково, описав рукопис щоденника в десяти книгах «в лист», зазначив, що чорнила вицвіли й окремі місця неможливо прочитати, їх Олександр Матвійович

позначив крапками зі знаком питання в дужках. Він зазначив також місце зберігання оригіналу рукопису — маєтність П. Марковича село Сварків. Хронологічні межі щоденника охоплювали події 1716–1767 рр. Проте вчений опублікував його текст не повністю. Четвертий том за редакцією В. Модзалевського побачить світ 1913 р. у Львові заходами Археографічної комісії НТШ⁷³.

Приводом для ведення щоденника стали записки («Кроніка») тестя Я. Марковича — чернігівського полковника, згодом наказного гетьмана П. Полуботка. Я. Маркович спочатку їх продовжував, а потім почав щодня вести свої записи, і так протягом 50 років. Джерело містить багатий матеріал про політичні й культурні події в Україні, відомості з життя та побуту козацької старшини, про становище селян і простих козаків⁷⁴. Наводяться дані щодо різносторонньої діяльності старшин зі збільшення прибутків від своїх господарств, про ціни на сільськогосподарські та ремісничі товари в Гетьманщині, грошовий обіг і метрологію.

У рецензії на видання щоденника Я. Марковича М. Грушевський зазначав, що він поряд «з дневником [...] Миколи Ханенка» становить першорядне джерело «до внутрішньої історії Лівобережної України в XVIII в.». Рецензент показав, що на відміну від попередньої публікації, здійсненої онуком Я. Марковича — О. Марковичем, і яка характеризувалася значним скороченням обсягу та «поправками не тільки правопису, але й фразеології на мову російську», у новому виданні О. Лазаревського подано «повний і незмінений текст»⁷⁵. Відзначалася наявність покажчиків — іменного та застарілих слів, а в передмові до першого тому — відомостей про Я. Марковича. Загалом у рецензії давалася висока оцінка нового видання О. Лазаревського, «звісного знавця Лівобічної України і невтомного робітника на її полі»⁷⁶.

У 1894 р. О. Лазаревський опублікував уривки зі щоденника Петра Апостола, сина миргородського полковника, згодом гетьмана Данила Апостола, написаного французькою мовою. Наступного року він здійснив повне видання в перекладі російською, опустивши лише деякі незначні відомості та зробивши

його доступним для пересічного читача⁷⁷. У змістовній передмові до останньої публікації вчений пояснив, що рукопис належав О. Судієнкові й 1894 р. був подарований його нащадками бібліотеці Київського університету. У передмові наводився опис зовнішнього вигляду рукопису та зазначалося, що він написаний французькою мовою.

О. Лазаревський подав відомості про автора — П. Апостола, головну увагу приділивши перебуванню його як заручника в Петербурзі з огляду на перехід 1708 р його батька, миргородського полковника Д. Апостола, разом із гетьманом І. Мазепою на бік шведського короля Карла XII. Згодом Д. Апостол з'явився в таборі російських військ. За версією О. Лазаревського, він був відряджений І. Мазепою для переговорів із царськими урядовцями про повернення гетьмана і старшини в московське підданство та «повинился перед царём будто бы в невольном уходе к шведам». Тому-то, на думку історика, його тоді не стратили, проте, не довіряючи, усе ж узяли у заручники сина⁷⁸. Таким чином, П. Апостол провів юність у Москві й Петербурзі. Батько не полишав увагою свого нащадка, давши йому добру освіту. Як видно зі щоденника, Петро володів французькою, німецькою й італійською мовами. У 1723 р., за даними О. Лазаревського, П. Апостолові було дозволено повернутися в Україну⁷⁹.

Значну увагу в передмові вчений приділив арешту Д. Апостола й інших урядовців Гетьманщини у справі П. Полуботка, а також слідству, проведеному російською владою над козацькою старшиною. Він зазначив, що звільнення Д. Апостола та решти заарештованих відбулося після смерті Петра I за указом від 8 лютого 1725 р. Як писав О. Лазаревський, Д. Апостол хотів повернутися в Україну, і з цією метою викликав на допомогу сина Петра, який був наближеною людиною князя О. Меншикова. 27 травня 1726 р. Д. Апостола поновили на уряді миргородського полковника і він отримав дозвіл повернутися на Батьківщину. Його син, П. Апостол, автор щоденника, залишався в Петербурзі. Улітку 1730 р. йому також дозволили приїхати в Лівобережну Україну, гетьманом якої вже три роки був його батько — Д. Апостол, із призначенням лубенським

полковником. П. Апостол обіймав цей уряд до 1758 р. та вийшов у відставку у чині бригадира⁸⁰.

Записи у щоденнику П. Апостола починаються з травня 1725 р. і закінчуються у серпні 1727 р. У ньому наведено відомості про життя й побут козацької старшини, взаємини Апостолів із Меншиковими та іншими російськими сановниками. Ідеться також про стан і розміри господарства Апостолів, ціни на товари, грошовий обіг та ін.

Особливе місце серед мемуарної літератури займають щоденники (діаріуші) Генеральної військової канцелярії. У 1898 р. О. Лазаревський опублікував уривки зі щоденника Генеральної військової канцелярії за 1722–1723 рр.⁸¹ У передмові до видання він відзначив цінність діаріушів як історичного джерела, в яких найбільш повно й точно було визначено діяльність і роль адміністрації в козацькій державі XVIII ст. Історик зауважив, що авторами щоденника були: від дня смерті І. Скоропадського, із липня 1722 і до березня 1723 рр. — П. Борзаківський, а з березня 1723 р. — канцелярист П. Ладинський. Він описав також зовнішній вигляд джерела і засвідчив, що передав його до бібліотеки Університету св. Володимира⁸².

У 1902 р. О. Лазаревський опублікував уривки зі щоденника Г. Галагана. У передмові до видання він розповів, що автор мав звичку записувати події повсякденного життя. Згодом, ставши членом Державної думи Російської імперії, він почав вести щоденник. Відібрані вченим для публікації уривки з нього проливали світло на створення і діяльність журналу «Киевская старина», якому на той час виповнилося 20 років⁸³. У щоденнику наведено відомості про матеріальну підтримку часопису з боку Г. Галагана, його клопотання про надання державної субсидії та нападки на нього через це антиукраїнських сил⁸⁴.

Отже, О. Лазаревський публікував мемуари в авторській редакції, мовою оригіналу, зі збереженням лексичних та орфографічних особливостей. Пошкоджені й непрочитані в тексті слова позначав трьома крапками. У передмовах, які супроводжували публікації, учений наводив відомості про їх авторів, час створення і місцезнаходження. Значну увагу він приділяв також зовнішньому й внутрішньому опису рукописів.

В археографічній спадщині О. Лазаревського значне місце займає публікація літописів. У 1889 р. він видав уривки із записів лубенського Мгарського монастиря⁸⁵. До публікації вчений написав передмову, в якій навів відомості про історію обителі, зазначив місцезнаходження оригіналу рукопису. За його даними, уривки з літопису під назвою «О построении каменной церкви Преображения господня в Мгарском монастыре» в яготинському архіві князя М. Репніна віднайшов В. Горленко. Вони були записані у зошиті на 16 аркушах почерком кінця XVIII ст. В. Горленко передав його О. Лазаревському для публікації у журналі «Киевская старина»⁸⁶. У літопису подано опис техніки побудови монастирських церков, а також наведено відомості про матеріальну підтримку будівництва заможними членами тогочасного українського суспільства. Крім того, у ньому названо майстрів, які зводили і прикрашали монастирські церкви, а також зазначено плату, що її вони отримували за свою роботу.

У 1890 р. як додаток до журналу «Киевская старина» О. Лазаревський опублікував «Черниговскую летопись по новому списку (1587–1725)»⁸⁷. У передмові він зазначив, що вперше «кроничку» під назвою Чернігівський літопис видав у 1856 р. М. Білозерський. Попри незначний обсяг учений уважав пам'ятку цінним історичним джерелом, адже тут були такі відомості, котрі не зустрічалися в інших літописах. О. Лазаревський охарактеризував обидва списки, за якими М. Білозерський опублікував літопис, відзначивши, що опис подій у ньому закінчується 1703 р. Він проаналізував особливості третього списку літопису, який отримав у Петербурзі від Персидського й опублікував його у журналі «Киевская старина» та окремим виданням. Учений зазначив, що, на відміну від попередньої публікації, у новому списку літопису події описано «непрерывно» за 1587–1725 рр. Він висловив також припущення про авторів літопису, яке, на думку сучасних його дослідників, виявилось загалом вірним⁸⁸. Таким чином, едиційна діяльність займала значне місце в науковій спадщині О. Лазаревського.

У другій половині XIX ст. перед вченими постала проблема визначення автентичності документальних джерел. О. Лазарев-

ський зазначав, що «подделок исторических документов ради корысти — в Малороссии было множество. Сочинялись они главным образом в конце XVIII в. для доказательства дворянства»⁸⁹. Задля встановлення оригінальності історичного документа необхідне проведення спеціального дослідження: встановлення вірогідності зовнішньої та внутрішньої форми документа, його соціального походження та ін.

Аналіз статей О. Лазаревського, присвячених визначенню автентичності деяких документів, свідчить, що вчений володів відповідною методикою. Їх експертизу він починав з аналізу окремих елементів. Так, при дослідженні оригінальності універсала гетьмана С. Острянина, який був уміщений в обох списках літопису С. Величка та у збірнику кінця XVIII ст., учений зазначав, що він не бачив оригіналу літопису, а отже, не може за зовнішнім виглядом визначити його оригінальність⁹⁰. Тоді він дослідив внутрішню форму документа та вірогідність змісту, і встановив, що початок універсалу, де йдеться про «Стефана Криштофа з Острога и Остра Острянина» дуже сумнівний. Двоіменність і вказівка на Острог викликала в історика сумнів щодо оригінальності пам'ятки. Тому він висловив припущення, що цей документ С. Величком «сочинён [...] из патриотического желанія»⁹¹.

Елементи дипломатики О. Лазаревський практикував під час аналізу військових, судових та печаток міст Лівобережної України⁹². Він висловлював цінні поради збирачам і дослідникам печаток як історичного джерела. Отже, учений володів дипломатичними прийомами в тому вигляді, як вони застосовувались у XIX ст. За зовнішньою і внутрішньою формою документа, вірогідністю його змісту, текстологічним аналізом він міг встановити автентичність або фабрикацію, визначивши мотиви останньої.

Історик розробляв також прийоми й методи інших спеціальних історичних дисциплін, у тому числі іконографії, генеалогії та сфрагістики. Так, володіючи інструментарієм іконографії, він дійшов висновку, що портрет М. Залізняка, керівника народного руху 1768–1769 рр., відомого під назвою Коліївщини, уміщений у газеті «Киевлянин», насправді був зображенням полтавського селянина⁹³.

О. Лазаревський усвідомлював значення іконографії в історичних дослідженнях. Він вів постійний пошук іконографічного матеріалу з історії України, який публікував переважно на шпальтах журналу «Киевская старина», та заохочував до його пошуку своїх друзів і знайомих. Так, у 1882 р. вчений опублікував статтю про старовинні українські портрети⁹⁴. У ній наведено історичну розвідку про ці зображення, які, за його відомостями, почали з'являтися в першій половині XVII ст. Про це свідчили портрети гетьмана П. Сагайдачного та київського митрополита П. Могили. Зберігалися вони у приватних будинках, а також у церквах і монастирях. Із 1830-х рр. Синод заборонив зберігання в останніх портретів, тому, як уважав О. Лазаревський, багато з них загинуло⁹⁵.

У статті йдеться також про зібрання старовинних українських портретів у Качанівському маєтку В. Тарновського. Учений зазначив, що представлені тут зображення — це здебільшого копії, зроблені з оригіналів, які зберігалися в нащадків. У статті наведено список портретів із колекції В. Тарновського, а також інших зібрань, зазначено їх оригінальність⁹⁶.

1891 р. у статті про лубенського полковника М. Ілляшенка О. Лазаревський опублікував його портрет⁹⁷. У матеріалі наводилися відомості про службову діяльність, родинні зв'язки з гетьманом І. Самойловичем, маєтності, в одній з яких (село Коровинці) і збереглося зображення полковника⁹⁸. Учений здійснив детальну атрибуцію портрета М. Ілляшенка, звернувши увагу на його коротко стрижене волосся — лише на лобі залишено «клок» у два вершка завдовжки. Така зачіска, яку називали «левержета», за твердженням історика, була досить поширеною в Лівобережній Україні XVII ст. Олександр Матвійович уважав її видозміною запорозького оселедця. М. Ілляшенко, як видно з його портрета, носив також бороду, що було характерно як для літніх, так і людей зрілого віку. Її періодично, як правило у червні, треба було збривати⁹⁹. У примітці до статті О. Лазаревський зазначив, що портрет М. Ілляшенка написано на полотні олією. Його купив В. Тарновський разом із залишками сімейного архіву Полетик та зображенням А. Полетики¹⁰⁰.

У 1894 р. О. Лазаревський надрукував статтю про відомого київського полковника А. Танського, в якій дослідив портрет його тещі — Феодосії Палій, дружини білоцерківського полковника С. Палія¹⁰¹. У статті зазначено місцезнаходження зображення — колекція В. Тарновського, місце його придбання — Борзна, звідки С. Палій був родом. Інший її портрет, за даними вченого, зберігався у О. Ханенка. В іконографічному описі вчений зазначав, що ми бачимо тут «мотрону» часів І. Мазепи у старовинному жіночому головному уборі — білій намитці, та в парчевому кунтуші, який уважався парадним верхнім одягом¹⁰².

Важливе місце серед іконографічних праць ученого займає стаття, присвячена дослідженню портретів гетьмана І. Мазепи¹⁰³. У ній атрибутовано відомі на той час сім його зображень. При визначенні автентичності О. Лазаревський звертав увагу на одяг, ознаки влади, особливі риси обличчя. Він прагнув дослідити ці художні твори і встановити їх достовірність. Так, історик стверджував, що робота пензля російського художника І. Нікітіна, на якому, як уважалось, зображено І. Мазепу, насправді є портретом гетьмана І. Скоропадського, а на гравюрі українського майстра І. Мигури (у статті О. Лазаревського помилково зазначено — Вигура) — дійсно І. Мазепа.

Значну увагу вчений присвятив зображенню гетьмана, яке зберігалось в Києво-Печерській лаврі, піддавши сумніву його оригінальність. Що стосується портрета, написаного бургундцем Я. Норбленом і на якому, за О. Лазаревським, був саме І. Мазепа, то це сталося через відсутність на той час досліджень про творчість цього художника. Першу доступну в Російській імперії працю З. Батовського, присвячену відомому живописцеві, де, зокрема, йшлося й про написання зазначеного портрета, було опубліковано в 1911 р., тобто вже після смерті історика¹⁰⁴.

Вагомим є також внесок О. Лазаревського у становлення і розвиток в Україні генеалогії як науки. У 1868 р. він опублікував «Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии»¹⁰⁵, до яких увійшли розвідки про родини Бакуринських, Бутовичів, Бобирів, Богушів, Борозн, Борецьких, Бугаївських та Валькевичів. Джерелами дослідження стали документи Малоросійської колегії, Генеральної військової канцелярії

й Чернігівського дворянського депутатського зібрання. Генеалогічний матеріал оформлено у вигляді родовідного розпису без поділу на покоління. Значну увагу вчений приділив біографічним статтям про найвідоміших представників родів. Однак поза його увагою залишилися фамільні архіви, що позначилося на науковому рівні розвідки. О. Лазаревський добре усвідомлював ці вади¹⁰⁶. Відтак він відмовився від генеалогічних розвідок і вирішив друкувати матеріали до історії українського суспільства XVII–XVIII ст. У 1875 р. історик розпочав публікацію нарисів під загальною назвою «Очерки малороссийских фамилий»¹⁰⁷. Як відзначав автор у коментарях, основним його завданням було не складання родовідної книги, а збирання матеріалів до історії місцевого суспільства XVII–XVIII ст. Розвідки виходили протягом 1875–1876 рр. у журналі «Русский архив». За два роки вчений опублікував підготовлені на ґрунтовній джерельній базі нариси про шістнадцять найбільш відомих родин козацької старшини, уперше ввівши в науковий обіг значну кількість документів¹⁰⁸.

Із 1880 р. він продовжив друкувати нариси про історію родів української козацької старшини та їхні взаємовідносини з підданими селянами й козаками — тепер уже під назвою «Люди старой Малороссии». Перша розвідка про родину Скоропадських вийшла в «Историческом вестнике», решта двадцять дві — у журналі «Киевская старина»¹⁰⁹.

Серії О. Лазаревського про козацьку старшину — «Очерки малороссийских фамилий» та «Люди старой Малороссии» — мали схожу структуру. На початку нарису автор уміщував родовідну таблицю, потім, згідно з наявними джерелами, викладав історію роду і робив відповідні висновки. Матеріали оформлено у вигляді російського (французького) поколінного розпису без поділу на генерації. У розвідці містяться біографічні статті про відомих представників козацько-старшинських родів. При їх написанні використано значну кількість архівних документів, окрім родових архівів, до яких учений, за окремими винятками, не мав доступу¹¹⁰.

Публікація нарисів викликала негативну реакцію серед деяких нащадків козацької старшини. У листі до Г. Милорадовича

від 26 жовтня 1890 р. О. Лазаревський повідомляв, що «покойный Галаган пять лет не говорил со мною за сведения о его предке». Ішлося про статтю, надруковану вченим 1875 р. у журналі «Русский архив», в якій Олександр Матвійович установив, що «корень, из которого выросло "древо" [...] явился рядовым, неграмотным казаком». Пізніше Галаган сам почав із ним розмову і відверто заявив, що «фактов противного представить не может». А «без фактов, — як зазначав учений у згаданому листі, — могу лишь пожимать плечами»¹¹¹. Через п'ять років «обидевшийся потомок», як зазначав О. Лазаревський у статті «Поминка предков», припинив «незнакомство» і в останній період життя «проявил такие тёплые [...] отношения» до нього, що вчений назавжди зберіг добру пам'ять «об этом человеке, так откровенно сознавшем свой ложный шаг». Оpubлікована 1899 р. у журналі «Киевская старина» стаття О. Лазаревського про рід Берлів також викликала неоднозначну реакцію серед його нащадків. Зокрема Ганна Берло 10 січня 1899 р. написала історикові гнівного листа — «пространного выговора на письме». Олександр Матвійович запропонував їй висловитися «печатно», проте пропозицію прийнято не було, тому отриманий «выговор» він залишив у власному архіві «на память потомкам»¹¹².

Незадоволена опублікованими О. Лазаревським матеріалами з історії родин козацької старшини була також патріотично налаштована молодь — через одностороннє, як видавалося, висвітлення минулого України. На захист ученого виступив відомий історик Д. Багалій, який наголосив, що у цьому винен не О. Лазаревський, а той матеріал, з якого він черпав свої історичні відомості¹¹³.

Головною ж причиною відсутності в публікаціях ученого добрих справ козацької старшини була сама структура їхніх фамільних архівів, де переважали насамперед актові матеріали за майже повної відсутності документів про державну, адміністративну діяльність членів родин та побутової історії. Про це Олександр Матвійович писав у передмові до видання Галаганівського архіву¹¹⁴.

Щодо бажання О. Лазаревського віднайти позитивний матеріал про діяльність козацької старшини свідчить його лист, відправлений у 1879 р. Г. Милорадовичу, в якому йшлося про підготовку нарисів, присвячених предкам адресата — Михайлові та Гаврилу — і висловлювалося прохання «частними матеріалами», яких не було у вченого, «сгладить суворість» його фактів. Причиною цього, на думку Олександра Матвійовича, було те, що «общественная деятельность» М. і Г. Милорадовичів відбувалася в ті часи, «когда царило право сильного», тож і нарис про них «выходит довольно суров»¹¹⁵. У цьому ж листі він зазначав, що «был бы очень рад, если бы потомки моих героев дополняли мои очерки сведениями из семейных архивов, которые за редкими исключениями остаются для меня неизвестными». Така проблема стояла і перед іншими дослідниками історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. Так, М. Костомаров у листі до О. Лазаревського від 23 вересня 1877 р. нарікав «на недостаток» джерел до побутової історії цього періоду. Працюючи в московських архівах він не знаходив достовірних відомостей «из духовной жизни» українського суспільства за гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи — частіше «ложь умышленная». Тому й просив колегу повідомити йому деякі дані з особистого життя І. Мазепи¹¹⁶.

Отже, О. Лазаревський прагнув до висвітлення діяльності козацької старшини на основі наявних документальних джерел. Він не вважав ці дані остаточними — вони повинні доповнюватися дослідниками чи нащадками родів козацької старшини, новими матеріалами, що дають можливість більш об'єктивно оцінити діяльність козацької старшини.

Окрім нарисів про старшинські роди історик опублікував декілька праць біографічного характеру про окремих їх представників, а також списки чернігівських дворян, складені 1783 р. повітовими предводителями дворянства¹¹⁷.

Вагомим внеском у дослідження історії формування дворянства в Україні стала стаття вченого, підготовлена як відгук на історичні праці Д. Міллера¹¹⁸. У матеріалі проаналізовано історіографію проблеми та процес перетворення козацької старшини на російських дворян. Рецензент показав, що посівши

владне становище і маючи освіту, старшина виділилася із загальної маси, а набувши маєтностей захотіла повернути собі незабуте в Україні з часів Речі Посполитої шляхетство, або дворянство, що й сталося наприкінці XVIII ст.¹¹⁹

О. Лазаревський у рецензії визначив два періоди в діяльності дворянських депутатських зібрань. У першому депутати діяли самостійно, керуючись «Жалуваною грамотою», натомість у другому їх було поставлено у залежність від Сенату Російської імперії та Герольдії. Діяльність останньої викликала незадоволення старшини, викладене у численних петиціях, розгляд яких тривав до 1835 р., коли вийшов закон, який встановлював правила визнання дворянства за нащадками козацької старшини¹²⁰.

Таким чином, О. Лазаревський виявив та опублікував документи й написав значну кількість статей до історії старшинських родів. У передмовах і післямовах він досліджував родоводи. Учений започаткував критичний підхід до родовідних легенд. У своїх працях він показав також процес перетворення козацької старшини на російське імперське дворянство. Його студії відіграли визначну роль у становленні генеалогії як спеціальної історичної дисципліни.

О. Лазаревський започаткував також вивчення в Україні процесу розвитку історичної науки, тобто вітчизняну історіографію. Цьому питанню присвячувалася серія статей під загальною назвою «Прежние изыскатели малорусской старины»¹²¹. Дослідження історії історичної науки в Україні він розпочав з відомого козацького літописця — Самійла Величка. Учений встановив причини, які спонукали того взятися за справу, головною з яких було бажання «дать тогдашнему читателю возможность ознакомиться с историею родины»¹²².

Наступним значним періодом у розвитку української історіографії, на думку Олександра Матвійовича, стала друга половина XVIII ст., коли «с сокращением автономной жизни старой Малороссии» розпочався перехід «к общегражданским формам государства». У зв'язку з цим виникла потреба в історичній праці, автор якої міг порівняти минулий устрій із новим. Такий твір «наскоро» було підготовлено одним із найбільш освічених

українських діячів — Г. Полетикою. Він з'явився, за даними О. Лазаревського, близько 1770 р. під назвою «Історія русів»¹²³.

Визнаючи неповноту й однобічність своєї праці, Г. Полетика почав збирати матеріали для продовження дослідження, а також писати статті та виголошувати промови для пробудження у суспільстві інтересу до історії України. І вони з'явилися. Одні з них, більш освічені, почали писати науково-літературні праці, інші збирали документальні матеріали з вітчизняної минувшини. О. Лазаревський зазначив їх поіменно: А. Чапа, Ф. Туманський, Я. Маркович, М. Антоновський, В. Полетика, В. Ломиковський, Д. Бантиш-Каменський, М. Берлинський, О. Мартос, О. і М. Марковичі тощо. Їм учений планував присвятити серію нарисів, але реально підготував лише про двох — Я. Марковича та О. Мартоса¹²⁴.

Нарис про Я.М. Марковича Олександр Матвійович розпочав із розповіді про його діда — Я.А. Марковича, автора відомого щоденника. Головну ж увагу історик зосередив на виданій 1798 р. праці Я.М. Марковича «Записки о Малороссии, её жителях и произведениях», проаналізувавши основні ідеї, висловлені автором¹²⁵.

Ще один нарис О. Лазаревського присвячено О. Мартосові, синові відомого скульптора І. Мартоса, чиім предком був лубенський полковий обозний П. Мартос. Він підготував п'ятитомну історію Малоросії, але повністю її опубліковано так і не було — побачили світ лише два розділи третього тому. Дослідник висловив припущення, що причиною відмови О. Мартоса від друку своєї праці був вихід «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського, написаної на ґрунтовній джерельній базі, якої в О. Мартоса не було. Він відомий також як автор мемуарів, де висвітлено події 1806–1816 рр., фрагменти яких публікувалися в № 7/8 часопису «Русский архив» за 1893 р.¹²⁶

Окремі розвідки О. Лазаревський присвятив таким дослідникам української історії, збирачам і видавцям рукописних пам'яток, як О. Маркович та В. Рубан¹²⁷. Так, у нарисі про одного із «прежних изыскателей малорусской старины» О. Марковича вчений зазначав, що його заслугою перед вітчизняною історичною наукою була публікація документів приватного

архіву. Він збирав також матеріали для так і незавершеної праці з історії Лівобережної України. Крім того, О. Маркович відомий як автор «Исторического очерка г. Глухова», «Истории Гамалеевского монастыря», «Исторической и статистической записки о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии». Зокрема, історик проаналізував джерела останньої праці, указав на критичне ставлення її автора до документів, котрі доводили древність походження дворянських родів, предки яких здебільшого були реєстровими козаками.

Значну увагу О. Лазаревський приділив характеристиці О. Марковича як людини і громадського діяча, згадавши, наприклад, його записку від 8 травня 1852 р. міністрові В. Перовському про звільнення власних селян від кріпацтва. У 1861 р. він щиро радів скасуванню кріпосного права. До кінця життя О. Маркович утримував у своїх маєтках — селах Сваркові й Перервінцях — школу та лікарню, у заповіті просячи нащадків не забувати про них і надалі¹²⁸.

Високо оцінив О. Лазаревський видання О. Марковичем у 1859 р. в Москві щоденника свого відомого діда. І хоч він опублікував «Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича» у скороченому вигляді та зі змінами в мові, проте його значення, на думку вченого, було величезним, адже воно зняло завісу «с бытовой истории Малороссии XVIII в.», дало змогу побачити гетьманів та старшину «в частной, закулисной жизни». Олександр Матвійович уважав, що лише за видання цієї історичної пам'ятки ім'я О. Марковича не може бути забутим в українській історіографії¹²⁹.

У статті О. Лазаревського про В. Рубана подавалася його коротка біографія та характеризувалася наукова діяльність, у тому числі написання за пропозицією і сприяння О. Безбородька «Краткой летописи Малой России», а також публікація у 1778 р. коштом Г. Потьомкіна праці В. Григоровича-Барського «Путешествия ко святым местам» і видання «Любопытного месящеслова». На думку вченого, В. Рубан займався дослідженням історії України «только благодаря влиянию Безбородько; сам он ею не интересовался». Дійсно, у листі до батька — А. Безбородька — катерининський урядовець, відправляючи йому

працю В. Рубана «Краткая летопись Малой России», зазначав, що він давав авторові книги рукописи з історії України, допомагав порадами тощо¹³⁰.

Отже, О. Лазаревський дослідив праці своїх попередників, зумів оцінити й належно пошанувати їх наукові погляди, усебічно досягнути методи дослідження, виокремивши перспективні напрями для майбутніх студій. Таким чином, доробок ученого становить цінний внесок в українську історіографію.

3.2. Праці з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст.

Ознайомлення з історичною літературою та видання бібліографічних покажчиків з української минувшини допомогло О. Лазаревському визначити основний напрям досліджень, а саме соціально-економічний розвиток Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. На вибір такої теми значний вплив справили реформи, які проводилися в Російській імперії у 1860–1880-х рр. Одна з них — скасування кріпосного права, над практичною реалізацією якої вчений безпосередньо працював на посаді «члена від уряду» — змусила великих землевласників України відстоювати свої права на землі, частина яких мала відійти селянам.

У постановах губернських дворянських комітетів про поліпшення побуту селян зазначалося, що встановлення 1783 р. кріпацтва в Лівобережній Україні відбулося за рішенням російського уряду, без участі місцевих поміщиків. Ішлося про те, що селяни були прикріплені до власника, а не до землі. Відтак, звільнившись від кріпацької залежності, вони не мали права на землю — лише на її оренду в поміщика або працю на нього¹³¹.

Отже, процес втрати селянством особистої свободи, який відбувався наприкінці XVIII ст., видавався актуальною тогочасною проблемою, а її дослідження стало темою опублікованої 1866 р. (згодом витримала ряд перевидань) монографії О. Лазаревського «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)»¹³². Спираючись на значну джерельну базу, насамперед архівні документи, учений показав процес закріпачення селян місцевою козацькою старшиною, довівши, що імператорський

указ від 3 травня 1783 р. лише його юридично оформив. Кріпосне право в Лівобережній Україні, на думку історика, стало наслідком внутрішньої політичної ситуації¹³³.

Висновку про закріпачення селян козацькою старшиною раніше, ніж О. Лазаревський, дійшов О. Кістяківський у статті «Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии», опублікованій у № 1 журналу «Основа» за 1862 р. Проте історик не знав про цю публікацію. Він працював над проблемою самостійно й обґрунтував свої висновки на інших, ніж О. Кістяківський, даних, одержаних з обширного документального матеріалу. Обидва вчені дійшли однакових висновків, адже вірно визначили хід і характер цього процесу¹³⁴.

У праці О. Лазаревського використано документи, виявлені у Чернігові, на які він і посилається в тексті: архіви Малоросійської колегії та Чернігівської казенної палати (документи чернігівських монастирів), генеральне слідство про маєтності Стародубського полку 1729 р., генеральний (Румянцевський) опис Лівобережної України 1765–1769 рр. та ін. У додатках до монографії опубліковано документи, в яких висвітлено перебіг опису та наведено майнові реєстри деяких сіл Лівобережної України¹³⁵.

Високу оцінку праці О. Лазаревського про українських посполитих селян дав М. Василенко в передмові до другого її видання. Він, зокрема, зазначав, що історія Лівобережної України досі малодосліджена. Причинами цього були суспільні умови Російської імперії, «когда изучение Украины считалось вообще делом неблагонадёжным», а також розпорошеність джерел, і, як наслідок, їх недоступність для дослідників¹³⁶. Перше і видатне місце у вивченні історії Лівобережної України М. Василенко відводив саме О. Лазаревському, якого не зупинили ці перешкоди. Він відзначив ґрунтовну джерельну базу дослідження, до написання якого вчений залучив широке коло невідомих раніше архівних документів, а висновки О. Лазаревського вважав науково обґрунтованими. М. Василенко вказав на «высокие научные достоинства» праці, в якій було доведено, що не тільки зовнішні умови — централізаторська політика

російського уряду, а головним чином хід внутрішнього українського життя спричинили ліквідацію зародків демократичного ладу, що виник у ході української революції середини XVII ст.¹³⁷

Надалі О. Лазаревський продовжив вивчення становища українського селянства XVII–XVIII ст. Так, у розвідці «Из истории сёл и селян Левобережной Украины»¹³⁸ він проаналізував складні соціально-економічні процеси, які відбувалися в Гетьманщині, показав, що незначна кількість маєтностей залишилась у володінні монастирів і православної шляхти, а більшість перейшла до рук селян і козаків¹³⁹. Проте козацька старшина, отримавши владу, почала захоплювати землі з селянами й до кінця XVII ст. було роздано стільки маєтностей, що тогочасний гетьман І. Мазепа почав навіть забирати їх у невливових власників, як він повідомляв у 1692 р. до Москви — через «пререкания посполства». Історик уважав, проте, що такі розпорядження були поодинокими й видавалися «под давлением угроз, которые слало ему Запорожье»¹⁴⁰.

Гетьман І. Мазепа, як зазначав учений, ставав і на захист козацтва. Так, в універсалі, виданому в листопаді 1691 р., він пояснював старшині, «далее каких пределов не должны простираться её вождедения». У документі зазначалося, що такі дії власників маєтностей «противны и праву войсковому, и воле нашей гетманской», оскільки землі, відібрані козаками у шляхтичів під час війни, при перебуванні в їх володінні значний час забирати не можна¹⁴¹.

Отже, на думку О. Лазаревського, гетьман публічно визнав право половини українського народу (козаків) на землю, яка знаходилася в його володінні. Проте вчений вважав, що це визнання не мало сили, оскільки виконання гетьманських розпоряджень було в руках старшини, проти якої й спрямовувалися універсали. Відтак процес закріпачення тривав і надалі, за висловом вченого, «безостановочно» — як захоплення маєтностей із селянами, так і «скупля» козацьких земель та перетворення козаків на підсусідків.

Своє ставлення до закріпачення селянства О. Лазаревський висловив у передмові до публікації в 1891 р. документа про

кількість селянських дворів, які на 1743 р. перебували у володінні козацької старшини. Приводом для його підготовки стало звернення старшин до гетьмана Д. Апостола про видачу універсалів на селян, поселених ними на скуплених землях. 8 жовтня 1728 р. гетьман власноруч наклав резолюцію на звернення, в якій зазначалося, що власники землі не повинні селян «в свою привлекать вечность, но подлуг прав и волностей того народа, пока живутъ, могутъ отдавати повинность службы своей доброволне, а не неволне», як власникам землі, так і «отчизни». Учений зазначив, що це «замечательная резолюция», яка характеризує «личность её автора», і яку було знищено указом від 3 травня 1783 р.¹⁴² Отже, історія селянства стала однією з провідних тем у науковій спадщині О. Лазаревського.

Значну увагу дослідник приділяв публікації історико-статистичних матеріалів із другої половини XVII–XVIII ст. Так, у 1868 р. на чималій кількості документальних джерел він підготував працю «Сёла Конотопского уезда», в якій наведено відомості про п'ять сіл: Підлипне, Сем'янівка, Корибутів, Курилівка і Гиравка. Історик продовжував збирати матеріали про села Конотопщини й у 1886 р. видав «Исторические очерки сёл Конотопского уезда», в якій подав дані ще про дев'ять сіл цього повіту. І, нарешті, 1890 р. вчений видав «Историко-статистические сведения о населённых местностях Конотопского уезда», звідки можна було дізнатися про 45 поселень із зазначенням їхніх власників, чисельності населення, наявності шкіл та церков¹⁴³. Ці праці високо оцінила наукова громадськість. Зокрема, у рецензії на одну з них — «Исторические очерки сёл Конотопского уезда» — зазначалося, що це «новый ценный труд неутомимого учёного», ім'я котрого користується «почётной известностью». Рецензент наголосив на значній кількості невідомого історичного матеріалу й умінні О. Лазаревського ним користуватися¹⁴⁴.

У 1880-х рр. Олександр Матвійович розпочав публікацію ряду праць під загальною назвою «Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления». Під «старою Малоросією» він розумів Лівобережну Гетьманщину другої половини XVII–XVIII ст. О. Лазаревський

ревський мав намір описати десять полків (тодішніх адміністративно-територіальних одиниць), проте встиг опублікувати матеріали лише по трьох із них — Стародубському, Ніжинському та Прилуцькому¹⁴⁵.

Досить обширна документальна база складалася переважно з неопублікованих джерел: документів Генеральної військової канцелярії, Малоросійської колегії, генеральних слідств про маєтності 1729–1730 рр., генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр., описів намісництв, поземельних актів монастирів тощо. Автор уніфікував структуру викладу. У вступі він подавав стислий історико-географічний опис полку з адміністративним поділом на сотні, що починався, як правило, із полкового міста. У кожному томі висвітлювалися соціально-економічні проблеми території та характеризувалися стани українського суспільства другої половини XVII–XVIII ст. Так, в опису Ніжинського полку історик дослідив податкову систему, торгівлю, участь у ній ніжинських греків, навів відомості про місцеву полкову й сотенну старшину, вїттів, російських воєвод, комендантів, описав ніжинські монастирі, села, хутори та слободи. Наприкінці кожного тому вміщувалися іменний та географічний покажчики¹⁴⁶.

Вихід у світ першого тому «Описания старой Малороссии» не пройшов повз увагу наукової громадськості. У 1889 р. з'явилася рецензія І. Лучицького, в якій поряд із високою оцінкою праці О. Лазаревського було висловлено ряд критичних зауважень. Зокрема, суттєвою вадою рецензент уважав обмеженість матеріалів до історії селянського і козацького володіння та підприємницької діяльності різних верств населення Стародубського полку, описаного в першому томі¹⁴⁷. Весь виклад, на думку І. Лучицького, автор «сводит [...] главным образом к обзору одного владельческого землевладения и к биографиям владельцев». Незважаючи на те, що ця частина праці — «сама ценная», рецензент, проте, уважав, що історик повинен був дати відомості про розмір «движимого богатства старшины», а також показати реальні причини змін, які відбулися в поземельних відносинах у другій половині XVII–XVIII ст. у Лівобережній Україні. Учений, на думку І. Лучицького, помилково вбачав їх,

головним чином, «в личных влияниях, в личных качествах несимпатичной ему казачьей старшины»¹⁴⁸.

Присвячений Стародубському полку перший том «Описания старой Малороссии» було представлено на здобуття нагороди графа О. Уварова. У зв'язку з цим Д. Багалій підготував рецензію на працю О. Лазаревського, (1891 р. вийшла окремим виданням), давши їй високу оцінку за систематизований виклад фактичного матеріалу, яким започатковано новий напрям досліджень у галузі української історичної географії та висловився за присудження авторові нагороди. 22 вересня 1890 р. секретар Імператорської академії наук повідомив ученому, що його «сочинение удостоено [...] премии в 500 рублей»¹⁴⁹. Рецензії на другий і третій томи «Описания старой Малороссии» опублікували В. Мякотін та І. Джиджора¹⁵⁰.

Отже, у праці О. Лазаревського «Описание старой Малороссии» в умовах обмеженої кількості тогочасних наукових досліджень з історичної географії і статистики України подавалися відомості не лише про її історію, але й про фізико-географічні особливості місцевості, політико-адміністративний поділ, склад населення тощо.

Значним був внесок ученого в дослідження суспільно-політичної історії Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст. та її відомих діячів. Насамперед це стосується постаті гетьмана І. Мазепи, його життя й діяльності. Уперше увагу Олександра Матвійовича до цього питання привернув його батько, який щиро цікавився українською минувиною, був добре обізнаний з історичними подіями XVII–XVIII ст. Про це свідчить вступна частина до його незавершених мемуарів «Памяти мои», де серед інших гетьманів ішлося й про І. Мазепу¹⁵¹. М. Лазаревський добре розумів значення першоджерел для історичних студій, тому в листах до сина намагався привернути його увагу до пошуків архівів відомих діячів. Ішлося в них і про гетьмана І. Мазепу. Так, у листі до Олександра Матвійовича від 23 лютого 1856 р. батько писав про важливість пошуку документів до історії Мазепашиного гетьмування в архіві графа О. Уварова (над упорядкуванням якого, а також його петербурзького музею та бібліотеки працював

О. Лазаревський під час навчання в університеті й деякий час після його закінчення), адже батуринські матеріали, на думку М. Лазаревського, загинули під час знищення цієї гетьманської столиці російськими військами в 1708 р.¹⁵²

Документів до історії урядування І. Мазепи в архіві графа О. Уварова О. Лазаревському віднайти, вочевидь, не вдалося, проте його зацікавила історія життя цього діяча, і 1876 р. у популярній серії «Очерки малороссийских фамилий» учений опублікував розвідку «Мазепа и Кочубей»¹⁵³. Стаття не пройшла повз увагу наукової громадськості. 23 вересня 1877 р. О. Лазаревський отримав листа від відомого історика М. Костомарова, в якому той нарікав на брак джерел до побутової історії України XVII–XVIII ст. та просив Олександра Матвійовича повідомити йому деякі подробиці з особистого життя І. Мазепи¹⁵⁴.

У 1882 р. у часопису «Русская мысль», а також окремим виданням побачила світ монографія М. Костомарова «Мазепа», в якій на ґрунтовній джерельній базі досліджувалася історія життя й діяльності гетьмана та давалася оцінка йому як історичному персонажеві¹⁵⁵. Незважаючи на публікацію цієї праці О. Лазаревський продовжував збирати й видавати матеріали до історії Мазепиногo гетьманування. Так, у 1883 р. вийшла його замітка «Сабля Мазепы» — з детальним описом цієї зброї, зазначенням попередніх власників та місця її останнього зберігання¹⁵⁶.

За кілька років учений опублікував розвідку, в якій дослідив родовід дружини І. Мазепи, підтвердивши наведені в монографії М. Костомарова відомості, що нею була багата вдова Фридрикевич¹⁵⁷. Проте історик уважав недостовірними твердження М. Костомарова, ніби вона доводилася близькою родичкою прилуцькому полковникові Д. Горленку. За документальними джерелами Олександр Матвійович встановив, що дружина гетьмана І. Мазепи була дочкою білоцерківського полковника С. Половця¹⁵⁸. Критичні зауваження О. Лазаревського викликали й відомості про те, що Д. Горленко був одружений із донькою І. Мазепи, опубліковані в першому томі «Русской родословной книги». Учений був переконаний, що дітей у гетьмана не було¹⁵⁹.

У 1889 р. Олександр Матвійович опублікував універсал І. Скоропадського від 13 грудня 1708 р., виданий у Лебедині наказному стародубському полковникові та старшині, в якому йшлося про події, пов'язані з наступом шведського війська та переходом І. Мазепи на бік короля Карла XII¹⁶⁰. У передмові до публікації О. Лазаревський зазначив, що «Мазепина измена» призвела до протестів народу проти козацької старшини. Особливо це проявилось після вторгнення шведського війська в Україну, яке, на думку вченого, народ зустрів вороже. Таке ж було ставлення і до козацької старшини, котра не захистила свій народ, а рятувала власні сім'ї та майно.

В універсалі йшлося про те, що до гетьмана І. Скоропадського звернувся стародубський полковий писар Панкевич, котрий повідомляв, як через наступ шведського війська намагався вивезти дружину з Почепу за Десну. При проїзді через с. Чехівці жителі його і сусідніх сіл Карбівки та Севастянівки напали на нього, пограбували та мало не вбили. Гетьман, зазначено в універсалі, наказав погарському сотникові Іскрі та почепському дозорці Турковському провести дізнання, повернути Панкевичу відібране в нього майно та покарати винних.

У 1891 р. О. Лазаревський опублікував замітку про лубенського полковника М. Ілляшенка¹⁶¹. У ній зазначалося, що «по проискам» І. Мазепи колишнього гадяцького полковника М. Самойловича було вивезено спочатку до Москви, а потім заслано у Сибір. Із ним поїхала його дружина, дочка М. Ілляшенка, яка у серпні 1688 р. померла в Москві. Тому, уважаючи учений, щоби втішити батька, який втратив доньку та зятя, гетьман надав йому у володіння село Коровинці. Так він пояснив це гетьманське надання мажорності людині, «в котром он уже не мог нуждаться», що характеризувало гетьмана як людину меркантильну, яка виходить із власних корисливих інтересів, робить усе лише задля вигоди.

В опублікованій 1899 р. розвідці О. Лазаревського досліджувалися портрети гетьмана¹⁶². Отже, ученого зацікавив зовнішній вигляд І. Мазепи. Особливу увагу він звернув на одяг зображеного, атрибути його влади, характерні риси обличчя тощо. Водночас історик удався до ґрунтовного аналізу життя й

діяльності гетьмана, підготувавши своє дослідження «Заметки о Мазепе» у формі розгорнутої рецензії на відповідну працю Ф. Уманця¹⁶³. Дослідник зазначив, що в рецензованій студії йдеться лише про основні етапи життя гетьмана. Тож значну увагу він присвятив аналізу історіографії і джерел до історії життя й діяльності І.Мазепи, а також дослідженню його родо-воду. На думку О. Лазаревського, гетьман був людиною «большого ума и ещё большего характера», а життєві перипетії зробили з нього героя¹⁶⁴.

Значним був внесок ученого у вивчення родо-воду І. Мазепи. За документальними даними він встановив, що батько майбутнього гетьмана — Адам-Степан Мазепа — був білоцерківським отаманом, а мати з роду Мокієвських належала до місцевої шляхти. Їхній син Іван здобув добру освіту, завдяки чому був помічений і в 1659 р. призначений королівським покойовим. О. Лазаревський зазначив також, що дружиною майбутнього гетьмана була дочка білоцерківського полковника С. Половця¹⁶⁵.

Історик досить критично поставився до наведених у праці Ф. Уманця відомостей, що причиною відставки І. Мазепи з королівської служби, яка сталася в 1663 р. під час походу урядових військ у Лівобережну Україну, була хвороба батька. На його думку, І. Мазепа змушений був покинути службу в короля через невдале виконання його доручення, пов'язаного з передачею гетьманських клейнодів правобережному володареві П. Тетері, коли той сприйняв як образу, що символи влади йому вручила людина невисокого становища¹⁶⁶.

О. Лазаревський не погодився й з твердженням Ф. Уманця щодо причин обрання І. Мазепи гетьманом — той уважав, що сталося це через його популярність. На переконання ж Олександра Матвійовича, претендент був «смышлён и ловок», тому то й заволодів булавою. Він пояснив, що спочатку Іван Степанович, за сприяння впливового російського урядовця князя В. Голіцина, якому пообіцяв 10 тис. руб., «устранил конкурентов». Деяким старшинам, що погодилися його підтримати, пообіцяв надати полковницькі уряди, а іншим — підвищення в посадах. Крім того, під час проведення Коломацької ради з

обрання гетьмана, яка відбулася 25 липня 1687 р., московське військо оточило 2 тис. козаків, котрі брали в ній участь. Відтак О. Лазаревський небезпідставно вважав, що І. Мазепа отримав булаву не через свої особисті риси, а лише за активної підтримки В. Голіцина¹⁶⁷.

Отже, на думку вченого, до влади в Українській козацькій державі прийшов неавторитетний і непопулярний правитель, який не мав заслуг перед козацтвом. Тому його обрання викликало повстання, для придушення якого І. Мазепа видав універсали, наказавши старшині покарати «бунтовщиків». Одночасно він пішов на деякі поступки, скасувавши, наприклад, оренду на горілку та інші алкогольні напої, що викликало народне невдоволення¹⁶⁸.

Не погодився О. Лазаревський і з причинами переходу І. Мазепи на бік Карла XII, як їх висвітлено у праці Ф. Уманця, вважаючи його аргументи непереконливими. На думку вченого, гетьман зробив це з огляду на успішні дії шведського короля у війні з Петром I¹⁶⁹.

Головним прорахунком у діяльності І. Мазепи він уважав те, що перебуваючи понад 20 років на гетьманському уряді той майже не займався розбудовою держави. О. Лазаревський високо оцінював благодійництво гетьмана, визнаючи, що він «не скупилися» на будівництво й оздоблення церков. Проте, на думку вченого, у той час це було типовим явищем для очільників козацтва¹⁷⁰.

Негативно оцінив О. Лазаревський темну, як на його погляд, історію взаємин І. Мазепи з фастівським полковником С. Палієм, організатором визвольного руху на Правобережжі Дніпра, адже лівобічний володар прагнув «устранити» популярного в Україні діяча й таки домігся свого — С. Палія за наказом царя було заарештовано і заслано до Сибіру. А він дійсно був реальним претендентом на гетьманську булаву. Фастівського полковника підтримували не тільки в обох частинах України, але й на Запоріжжі. Січовики вважали, що він знає, «як панів [...] узяти в руки»¹⁷¹.

О. Лазаревський установив також, що за роки гетьманування І. Мазепа з дрібного українського шляхтича невдовзі став одним

із найбагатших людей України, оскільки за характером був «стяжателем». Негативно оцінив історик і роман престарілого гетьмана зі своєю хрещеницею — Мотрею Кочубей, у чому, на його думку, проявилися егоїзм і легковажність І. Мазепи. Олександр Матвійович уважав, що це була «стариковская страсть», яка призвела до того, що «обеславленная» дівчина загинула¹⁷².

Учений охарактеризував І. Мазепу і як державного діяча. На його думку, гетьман любив владу й умів нею користуватися. Свого часу він засвоїв звичаї польської аристократії та навіть гетьманський будинок облаштував за відповідним зразком, змушуючи людей ставитися до нього «с преклонением». Це була, на думку О. Лазаревського, людина «холодного расчёта», яку цікавила насамперед вигода¹⁷³. За твердженням історика, І. Мазепа оцінював підлеглих не за їхніми справами, розумовими здібностями або військовими талантами, а за належністю до свого оточення, винагороджуючи тих, хто йому був потрібен, і забираючи надане «по своему усмотрению». Іноді він «хитрил и говорил одно, а делал другое», як діють «умные и рассудочные люди»¹⁷⁴.

Проаналізувавши діяльність гетьмана І. Мазепи, О. Лазаревський дійшов висновку, що він не був патріотом України, з якою його пов'язувала лише влада. Учений не погодився з Ф. Уманцем, котрий уважав, що І. Мазепа прагнув створити незалежну державу під шведської протекцією. На думку Олександра Матвійовича, це був лише тимчасовий розрахунок, оскільки Швеція далеко від України, а поряд Польща, Росія та Крим¹⁷⁵.

Історик уважав, що український народ не підтримав планів гетьмана, тому що не хотів повернення панування польських магнатів і шляхти з її анархією, економічним і національно-релігійним визиском. Для нього неясною залишалася мета, якої прагнув І. Мазепа, через його відчуженість від народних інтересів. Народ не відчував, на думку О. Лазаревського, і «влечения к москалям». Старшина ж, за його даними, «слепо» пішла за гетьманом до Карла XII. Лише Д. Апостол був «искренне расположен к замыслу», адже його непокоїли тяготи від московських військ, котрі стояли в Україні. Згодом старшини зрозуміли, що народ не підтримав їхні дії, вважаючи це

«личною авантюрою старого гетьмана»¹⁷⁶. Результатом дій І. Мазепи у його виступі проти Петра I була, за О. Лазаревським, «огромная убыль народных сил» через руйнацію, спричинену шведськими військами, а також суттєве обмеження автономії краю¹⁷⁷.

У 1898 р. вчений опублікував лист гетьмана І. Мазепи до переяславського полковника І. Мировича, зазначивши в передмові, що в ньому йдеться про заборону в 1699 р. українцям, які проживали на лівому березі Дніпра, переселятися на правий для осадження слобод за п'ять миль від ріки та про порушення польською шляхтою домовленостей із гетьманом у цьому питанні¹⁷⁸.

У 1901 р. О. Лазаревський видав два листи І. Мазепи до гадяцького полковника В. Велецького. У передмові він зауважував, що влітку 1705 р., відповідно до царського указу, українське військо на чолі з гетьманом виступило в похід до Польщі, щоби підтримати ставленика Петра I — короля Августа II Сильного. У листах, написаних у грудні 1705 р. в місті Дубно під час зупинки на зимівлю, йшлося про образи, що їх зазнавали козаки від російських офіцерів. Старшина доповідала про ці факти гетьманові, проте він, як уважав О. Лазаревський, не завжди міг допомогти¹⁷⁹. Із листів також можна довідатися про розташування українського війська, збір консистенцій на його утримання, виступ на Краків і Сандомир та ін. Учений уважав, що ця кореспонденція становить значний науковий інтерес, адже інші джерела про зазначений похід невідомі. Листи опубліковано з авторськими коментарями, за оригіналами, які О. Лазаревський отримав від Н. Янжула. У коментарях він навів відомості про гадяцького полковника В. Велецького.

Того ж 1901 р. Олександр Матвійович опублікував документ, в якому висвітлено події, що відбулися в Україні 1687 р., після обрання І. Мазепи гетьманом¹⁸⁰.

Отже, О. Лазаревський протягом усього свідомого життя збирав і публікував документи, пов'язані з періодом гетьмана І. Мазепи. Він проаналізував його правління та заходи, дійшовши висновку, що на чолі козацької держави стояв правитель знатного походження, людина природного розуму і сильного

характеру, з високим рівнем освіти, хитрий політик, який уміло обійшов конкурентів і здобув гетьманську булаву. Він не був авторитетним і популярним серед українського народу через свою внутрішню політику, а також прагнення до відновлення аристократичних порядків часів Речі Посполитої, прихильником яких він був. Тому-то народ і не підтримав його в боротьбі проти Петра I. Учений звернув увагу як на позитивні сторони діяльності гетьмана, так і на його прорахунки й людські слабкості.

О. Лазаревський одним із перших приділив увагу дослідженню життя та діяльності чернігівського полковника й наказного гетьмана П. Полуботка. Уперше він звернувся до цієї теми 1861 р. у статті «Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским?»¹⁸¹. При її написанні автор використав значну кількість джерел: Чернігівський літопис, Повне зібрання законів Російської імперії, «Дневные записки Я. Марковича», видану В. Рубаном «Краткую летопись Малой России», «Краткое описание о Малой России», «Краткую летопись о Малой России» та ін.

Автор «Історії русів», яким у той час уважали Г. Кониського, високо оцінював діяльність П. Полуботка, навівши його пристрасну промову до Петра I на захист України та її народу. О. Лазаревський, проте, був переконаний, що у цьому творі міститься чимало помилок. Серед них і відомості про особу П. Полуботка, котрому приписувалися «такие гражданские доблести», перед якими, на думку вченого, «потомство, по справедливости, не могло не преклоняться»¹⁸².

О. Лазаревський віддавав П. Полуботкові належне як людині розумній, утім уважав, що він, як і решта представників козацької старшини, «позволял себе такие же насилия, как и последнее». Наступні покоління дослідників, як зазначав учений, зможуть встановити походження величезних багатств наказного гетьмана, список яких зберігся і перебував у Г. Милорадовича, котрий передав його для публікації О. Бодянському*.

* «Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 году

О. Лазаревський описав події, які відбувалися в Гетьманщині за часів правління наказного гетьмана П. Полуботка та Малоросійської колегії на чолі з бригадиром С. Вельяминовим. Останній, як уважав Олександр Матвійович, «дерзким своим поведением выводил из терпения генеральную старшину». Прохання і скарги на С. Вельямина, що їх П. Полуботок направляв цареві, не подобалися Петрові І, який, на думку О. Лазаревського, після переходу І. Мазепи на бік шведів вирішив ліквідувати гетьманську форму правління. Для цього він викликав П. Полуботка з генеральними старшинами до Петербурга, а в Україну направив О. Рум'янцева, щоби з'ясувати настрої народу.

Учений описав підготовку миргородським полковником Д. Апостолом і направлення до Петербурга коломацьких статей, після прочитання яких Петро І наказав заарештувати П. Полуботка і генеральних старшин. Він зазначив, що у вміщеному у Чернігівському літописі опису їх арешту про промову наказного гетьмана не йдеться, хоч його автор про це обов'язково б згадав, якби П. Полуботок її виголосив. На думку історика, вона була «сочинена [...] общим обычаем писателей того времени — при всяком удобном случае впадать в уста своих героев пышные речи». Крім того, учений піддав критиці її автора за ідеалізацію постаті П. Полуботка¹⁸³. Редакція журналу «Основа», яка опублікувала цю статтю О. Лазаревського, не погодилася з деякими його висновками. Зокрема, у примітці зазначалося, що «корыстолобие, насилие, в которых наравне со многими обвиняется Полуботок, сами по себе не могут опровергнуть мнения, записанного Конисским, об его гражданских доблестях»¹⁸⁴.

У наступні роки вчений продовжував збирати документи і матеріали про життя й діяльність П. Полуботка та 1880 р. опублікував про нього нарис. Ідея його написання виникла в Олександра Матвійовича, імовірно, після ознайомлення зі статтею М. Костомарова про наказного гетьмана, яка побачила світ

майором Михайлом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым» опубл.: Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. — 1862. — № 3. — Смес. — С. I–IV, 1–90.

у 1876 р. У ній автор показав П. Полуботка народним героєм, людиною, що пожертвувала свободою та навіть життям за права Батьківщини¹⁸⁵.

Головним мотивом написання нариса, як зазначав учений, стало відновлення історичної правди про П. Полуботка й час, в якому він жив. Джерелами послужили документи і матеріали, зазначені у статті «Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским?». Крім того, О. Лазаревський використав актові матеріали, генеральний опис Лівобережної України, літопис С. Величка, універсали гетьмана І. Мазепи, «Книгу пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка...»^{*} та ін.

Історик дослідив походження роду, засновником якого він уважав Ярему Полуботка. У документі за 1610 р. зазначено, що той був чернігівським райцею. Значно більше уваги Олександр Матвійович приділив переяславському полковникові Леонтієві Полуботку — малодослідженій постаті історії України другої половини XVII ст. Його син Павло, не обіймаючи жодних урядів, протягом значного часу займався суто господарськими справами в родових маєностях. Лише 1705 р., за свідченням О. Лазаревського, гетьман І. Мазепа призначив П. Полуботка чернігівським полковником. За часів І. Скоропадського він посідав цей уряд протягом 14 років. Загалом же за 17 років полковництва П. Полуботок став чи не найбагатшою людиною Гетьманщини. Він скуповував козацькі й селянські двори (близько 3200), заселяв слободи. Проте вчений не зміг знайти вагомих фактів зловживань П. Полуботка. Відтак був змушений констатувати, що він «если и наживался за счёт своих полчан, то делал это так ловко, что громких жалоб против себя не возбуждал»¹⁸⁶.

О. Лазаревський розповів про призначення Сенатом П. Полуботка зі старшиною управляти Малоросією до обрання геть-

^{*} У посиланні на «Книгу пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка...» О. Лазаревський невірно вказав рік публікації документа. Він побачив світ у № 3 «Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских» за 1862 р., а не 1863 р., як зазначив учений.

мана, про приїзд 21 липня 1722 р. поставленого царем президента Малоросійської колегії бригадира С. Вельямина. В інструкції від 16 травня 1722 р., наданій йому Петром I, зазначалися його основні функції: збирання хлібних і грошових податків; прийом і вирішення скарг від населення; нагляд за полковниками та старшиною, щоби вони «не отягощали» рядових козаків і селян різними поборами й роботами. Отже, кінцевою метою правителя Малоросійської колегії було намагання ліквідувати самостійність гетьмана, передавши основні функції управління Гетьманщиною російським чиновникам¹⁸⁷.

Смерть І. Скоропадського сприяла скасуванню посади гетьмана. Проте козацька старшина, на думку О. Лазаревського, без боротьби не відмовилася б від своїх привілеїв, головним з яких стало майже безконтрольне розпорядження народним багатством «в личную свою выгоду». Відтак у П. Полуботка було два шляхи: допомогати С. Вельяминову у запровадженні нових порядків, або разом зі старшиною протидіяти ним. Він обрав другий — боротися за старі порядки. Утім від них, як уважав учений, страждав народ. Отримавши від гетьманів маєтності та маючи владу, адміністративну й судову, старшина прагнула збільшити їх за рахунок козаків і селян, відбираючи в тих землю та перетворюючи козаків на власних підданих. Не захистила селянство й Малоросійська колегія. Лише козацтво, потрібне російському цареві для участі у військових кампаніях, мало деяку підтримку. У серпні 1722 р. П. Полуботок отримав указ колегії про заборону змушувати козаків «до жадних работизн» і брати платню за звернення їх до суду. 19 серпня того ж року наказний гетьман направив універсали про це в усі полки¹⁸⁸. Серед полковників О. Лазаревський визначив лише двох — Д. Апостола й А. Толстого, — які з розумінням поставилися до цього. Інші ж були відомі свавіллям над власними полчанами, тож не збиралися виконувати універсали. Крім того, на думку вченого, вони не визнавали за П. Полуботком «никакой власти».

Заходи наказного гетьмана з обмеження зловживань козацької старшини, наприклад введення до складу Генерального суду чотирьох асесорів для зменшення зволікань із вирішенням судових справ через зростання потоку скарг, не дали реальних

результатів. Він, не маючи реальної влади, як зазначав О. Лазаревський, звертався до старшин із проханнями, на які ті не зважали¹⁸⁹.

Учений був переконаний, що Малоросійська колегія на чолі з С. Вельяминовим теж не стала захисником народу від «старшинського произвола». Він не знайшов у документах жодного прикладу, який би свідчив про те, що дії старшини були покарані вироком колегії. Головним в її діяльності став збір податків до царської казни, що неминуче викликало конфлікт інтересів між російським урядом і козацькою верхівкою, адже раніше податки збиралися до гетьманської скарбниці. Крім того, маєтки старшини не обкладалися податками, а С. Вельяминов, відповідно до наданої йому царем інструкції, наказав збирати податки «не выключая никого». І це, як уважав О. Лазаревський, «уничтожало все привилегии старшины»¹⁹⁰.

Протидіяти Малоросійській колегії П. Полуботок міг лише проханнями й скаргами до царя та у Сенат. Проте у цьому він не знайшов підтримки серед генеральної і полкової старшини. Тож коли у вересні 1722 р. він направив у Сенат дві скарги на дії колегії, то одну з них, про звільнення маєтків старшини від зборів, підписали лише 17 осіб, і серед них не було жодного полковника. У цих скаргах, як уважав О. Лазаревський, не йшлося про інтереси народу. Навпаки, П. Полуботок нарікав на «излишнее к ним внимание коллегии»¹⁹¹.

26 листопада П. Полуботок отримав указ Сенату, в якому було задоволено окремі його прохання, насамперед про звільнення маєтностей козацької старшини від податків. Крім того, С. Вельяминуву наказувалося ставитися до старшин «со всякою учтивостью». О. Лазаревський уважав, що такий указ було прийнято за сприяння О. Меншикова, зацікавленого в підтримці П. Полуботка при вирішенні його почепської справи, за якою в той час тривало слідство.

У грудні 1722 р. наказний гетьман розіслав в усі полки універсали з повідомленням про зміст сенатського указу. Крім того, він розпорядився судові справи розглядати «по самой истине, без взятк, безволокитно», відповідно до Судового регламенту. Історик відзначав, що завдяки цьому указу популяр-

ність П. Полуботка зростає. Одночасно, 13 грудня того ж року, наказний гетьман направив у полки ще один універсал, в якому застерігав полковників від проявів поспільством «самовольства» супроти своїх власників. Це не сподобалося С. Вельяминову, котрий, на думку О. Лазаревського, зміг би виконати головне своє завдання — заміну «старшинської влади властю руских чиновників» лише тоді, коли український народ переконається, що нова влада краща від старої¹⁹².

Протидія П. Полуботка планам С. Вельяминова змусила останнього наприкінці січня 1723 р. виїхати до Москви для доповіді цареві. Практично одночасно, 30 січня 1723 р., до російської столиці відбула українська делегація з чолобитною про вибори гетьмана. П. Полуботок уважав, що козацька держава не може існувати без гетьмана, проте цар, як писав О. Лазаревський, «давно уже думал совсем иначе»¹⁹³.

Значну увагу вчений приділив посланню П. Полуботка у Сенат від 21 лютого 1723 р. У ньому наказний гетьман скаржився на труднощі для українських козаків у Ладозькому і Дербентському походах, в яких вони брали участь за наказом царя. Він писав, що у цих виправах велика кількість козаків втратила не тільки коней і кошти, але й життя, просячи царя обмежити участь козацтва в кампаніях 1723 р. За указом, у Терському поході мало брати участь 10 тис. козаків, а в Ладозькому — 5 тис., тоді як територія Лівобережної України залишалася незахищеною перед нападами татар.

П. Полуботок писав і про те, яким важким тягарем для українців був постій 8 російських драгунських полків та мекленбурзького корпусу, через що населення покидало домівки й розбігалось. Про це наказний гетьман направив листа також і С. Вельяминову, в якому було прохання «предстательства о нуждах народных»¹⁹⁴. Отже, О. Лазаревський фактично визнав, що наказний гетьман усе ж таки турбувався про потреби різних станів українського суспільства, а не тільки про інтереси козацької старшини.

Учений зазначив, що у відповідь на послання П. Полуботка цар видав укази від 16 і 27 квітня 1723 р., наслідки яких для Гетьманщини Олександр Матвійович детально проаналізував.

Відповідно до цих актів на чолі українських адміністративних і військових одиниць — полків — ставилися російські очільники; податками обкладалося все населення, «не выключая никого»; колегії надавалося право розглядати скарги козаків, вписаних у посполиті, і повертати їх у козацтво за умови підтвердження документами або свідками; С. Вельяминову було дозволено зноситися з полковою старшиною, минаючи генеральну; генеральній старшині заборонялося розсилати універсали, не затверджені Малоросійською колегією; податки й побори, установлені старшиною на власну користь, скасовувалися; колегії було наказано скласти подвірні списки козаків і селян¹⁹⁵.

Петро I, за даними О. Лазаревського, ураховував можливість протестів козацької старшини проти обмежень її влади та вжив ряд запобіжних заходів. Так, 20 квітня 1723 р. він призначив князя Голіцина головним командиром нерегулярних військ, у складі яких були й українські козаки, і наказав виступити «в поле» нібито для захисту Лівобережної України «от татарского нападения». Із цією ж метою П. Полуботка та старшин викликали до Петербурга, а царський указ від 16 квітня 1723 р. було обнародовано поступово, частинами¹⁹⁶.

Учений описав приїзд П. Полуботка зі старшиною 3 серпня 1723 р. в Петербург, представлення їх 6 серпня цареві та прийоми в різних вельмож. Відтак він уважав, що первісно метою цього виклику було тимчасове «удаление их из Глухова», щоб вони не завадили С. Вельяминову виконати указ від 16 квітня 1723 р. і «уничтожить обособление Малороссии». П. Полуботок же, надсилаючи чолобитні цареві, діяв, на думку О. Лазаревського, «не соображаясь с обстоятельствами», бажаючи будь-що домогтися відновлення привілеїв старшини¹⁹⁷. Проте її частина, як зазначав історик, заволодівши значними маєтностями, не бажала вступати в небезпечне протиборство з вищою владою, вважаючи, що не збідніють від нововведень колегії, а «податливостью» легше буде зберегти маєтності¹⁹⁸.

Значну увагу О. Лазаревський приділив участі миргородського полковника Д. Апостола в підготовці коломацьких статей. На його думку, лише завдяки популярності й великому авторитету останнього в козацькому війську старшина і значне

товариство поставили підписи під статтями¹⁹⁹. Учений зазначав, що Д. Апостол отримав пернач у 1682 р. і був миргородським полковником протягом 44 років. Настільки довготривале перебування на уряді та великий авторитет у війську він пояснював тим, що Д. Апостол не мав ворогів, адже він ніколи не діяв у власних інтересах «в явний вред другим»²⁰⁰.

О. Лазаревський повідомляє про прибуття 10 листопада 1723 р. до Петербурга канцеляриста І. Романовича з коломацькими чолобитними, про вручення їх цареві, його негативну реакцію на них, результатом чого й став наказ арештувати козацьких старшин. Одночасно урядовці Гетьманщини, чекаючи на царського посланця, поспішали розглянути скарги селян і рядових козаків на насилля й захоплення маєтностей старшиною.

У праці О. Лазаревського зазначено, що О. Рум'янцев прибув у Лівобережну Україну 24 листопада 1723 р., наведено відомості про проведення ним слідства, а також його результати. Зокрема, за наказом О. Рум'янцева частину старшин заарештували, а сімох із них відправили в Петербург. На думку вченого, царський посланець у ході слідства встановив, що народ не брав участі в підготовці чолобитних, які П. Полуботок і козацька старшина «подавали его именем царю»²⁰¹.

О. Лазаревський повідомляє про скарги цареві на П. Полуботка, що надійшли від канцеляриста П. Валькевича та військового товариша Д. Забіли, яких викликали до Петербурга. Останній, за словами історика, був людиною «беспокойного характера», який мріяв про зміну «общественного строя Малороссии», тож його свідчення були дещо «преувеличены». Інша справа — показання П. Валькевича, якого вчений охарактеризував як людину розумну, освічену, обізнану у праві й поінформовану стосовно фактів зловживання старшин над народом²⁰².

Із цього часу справу П. Полуботка та його супутників було передано до вищого суду. Слідство, проведене О. Рум'янцевим у Гетьманщині, доповнене свідченнями П. Валькевича й Д. Забіли, як уважав Олександр Матвійович, переконало Петра I в головному для нього питанні — необхідності скасування гетьманського правління та встановлення влади Малоросійської

колегії, що не загрожувало «серьезними протестами со стороны населения Малороссии». Заявлена П. Полуботком незгода була лише від імені старшини, яка «совершенно разъединена с народом»²⁰³.

Оскільки «преобразование» козацької держави, на думку Петра I, не мало зустріти протесту серед мешканців, це, за О. Лазаревським, і вирішило подальшу долю П. Полуботка та козацької старшини. Цар учинив із ними не так круто, як із рештою, хто заважав його «предначертаниям». Їх залишили під арештом до того часу, коли самодержець вирішить їхню долю. Проте П. Полуботок не дочекався звільнення. Він помер у в'язниці раніше²⁰⁴.

Отже, дослідивши історію життя й діяльності чернігівського полковника та наказного гетьмана П. Полуботка, О. Лазаревський встановив його походження (родовід), діяльність за гетьманування І. Мазепи та І. Скоропадського, а також за часів Малоросійської колегії, навів відомості про його маєтності. Учений дійшов висновку, що П. Полуботок був людиною розумною і честолюбною, який у період Малоросійської колегії активно протидіяв намірам Петра I знищити автономію Гетьманщини, а також ліквідувати сам уряд гетьмана й привілеї старшини. Він довів, що такі дії наказного гетьмана підтримала лише частина козацької старшини. Решта ж, нагромадивши у своїх руках значні маєтності, щоб зберегти їх, уважали за краще не перечити цареві.

П. Полуботок, як установив О. Лазаревський, намагався довести Петрові I, що збереження автономії бажає весь український народ. Проте останній, обтяжений податками, встановленими козацькою старшиною, і постійними російських військ, уважав справедливим, що цей тягар, за наказом царя і рішенням Малоросійської колегії, буде покладено й на козацьку старшину, яка раніше, за гетьманської влади, була звільнена від податків і постоїв.

Учений зазначав, що між українським народом і козацькою верхівкою утворилася глибока прірва, адже можновладці безкарно захоплювали землі та майно селян і рядових козаків, справедливого суду не було, процвітало хабарництво. Цим і

скористався російський уряд у справі знищення гетьманського правління й арешту козацьких старшин. А не стратили їх, на думку історика, лише тому, що цар зрозумів — скасування влади гетьмана не викличе протестів серед народу.

Праця О. Лазаревського про П. Полуботка написана на ґрунтовній джерельній базі й до сьогодні не втратила своєї актуальності. Сучасні дослідники життя й діяльності наказного гетьмана у своїх студіях використовують значний фактичний матеріал і до певної міри погоджуються з висновками автора²⁰⁵.

Велику увагу історик приділив вивченню життя відомого діяча періоду Гетьманщини — генерального писаря А. Безбородька. Протягом багатьох років О. Лазаревський досліджував історію роду Безбородьків та, насамперед, Андрія. Про їхню генеалогію йшлося у спеціальному нарисі, опублікованому 1875 р. у серії «Очерки малороссийских фамилий». Деякі відомості про генерального писаря наведено в матеріалі про Крижанівських, що вийшов у циклі «Люди старой Малороссии», а також у виданих істориком документах фамільного архіву Галаганів. У 1890 р. на шпальтах «Киевской старины» побачила світ невелика, проте змістовна стаття про життя й діяльність А. Безбородька з його портретом, особлива увага в якій приділялася порушеній проти нього слідчій справі²⁰⁶.

Відомості про А. Безбородька вчений наводив і в передмові до публікації у 1891 р. листів Є. Сахновської до чоловіка, чернігівського полкового обозного І. Сахновського, який мав родинні зв'язки з А. Безбородьком. Про останнього йшлося й у другому томі «Описания старой Малороссии», присвяченого Ніжинському полку, а також у листі А. Безбородька до бунчукового товариша Г. Скорупи. До 100-річчя смерті його сина, О. Безбородька, дослідник опублікував у 1899 р. замітку, в якій наводив відомості й про А. Безбородька²⁰⁷. Матеріали О. Лазаревського про А. Безбородька використали В. Модзалевський (при дослідженні генеалогії роду) і В. Панашенко (при вивченні історії Генеральної військової канцелярії)²⁰⁸.

За даними О. Лазаревського, Безбородьки походили з Березані на Переяславщині. Батько Андрія Безбородька — Яків, проживав тут на початку XVIII ст. У 1766 р. він купив ділянку на Сухій Оржиці та заснував хутір, до якого почав прикупляти

сусідні землі. В. Модзалевський доповнив відомості О. Лазаревського про Я. Безбородька. Зокрема, він зазначив, що той у 1717 р. отримав значні земельні володіння за заповітом матері²⁰⁹. Того ж року, як установив О. Лазаревський, гетьман І. Скоропадський затвердив придбані Я. Безбородьком земельні володіння. У 1728 р. уже новий очільник — Д. Апостол — підтвердив право Я. Безбородька на куплені й отримані у спадок землі, назвавши його у своєму універсалі значковим товаришем Переяславського полку²¹⁰.

Син Я. Безбородька — Андрій, як визначив О. Лазаревський, народився 1711 р. (за уточненими даними В. Модзалевського, це сталося 4 липня того року). У 1730 р. він вступив на службу до Генеральної військової канцелярії, де його помітили. На підтвердження цього факту О. Лазаревський навів цитату з гетьманського універсалу від вересня 1733 р., в якому, зокрема, зазначалося, що гетьман Д. Апостол, «изведавши Безбородька добропорядочно и по чистой совести поступающе», призначив його «словесно» на посаду старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії²¹¹. Учений не випадково навів відомості з універсалу Д. Апостола, відомого своєю боротьбою зі зловживаннями, що характеризувало А. Безбородька як порядну і чесну людину.

Після смерті у січні 1734 р. Д. Апостола російський уряд не дозволив вибрати нового гетьмана. Для управління Гетьманщиною (Малоросією) указом від 31 січня того року призначалося Тимчасове правління у складі трьох українців і трьох росіян на чолі з князем О. Шаховським, яке пізніше було перейменоване у Правління гетьманського уряду. У 1736–1737 рр., коли цю структуру очолив генерал-лейтенант князь І. Барятинський, він, за даними О. Лазаревського, наблизив до себе А. Безбородька. На підтвердження цього факту вчений навів витяг із листа останнього до полтавського полкового писаря А. Руновського, в якому він просив надіслати для князя «добророго пива куф зо дві». У примітці Олександр Матвійович зазначив, що йшлося про дві бочки²¹².

У збірці рукописів О. Лазаревського збереглися ще два листи А. Безбородька до А. Руновського — від 9 липня і 4 вересня 1737 р., опубліковані 1987 р. у збірнику «Приватні листи

XVIII ст.», із проханнями від князя І. Барятинського про сприяння каптенармусу Ладигіну щодо купівлі в Полтаві бичків, а також надсиланні до Переволочної фруктів і двох кув пива для зустрічі генерал-фельдмаршала Б. фон Мініха²¹³.

У 1738 р. І. Барятинський помер і за імператорським указом на чолі правління став О. Рум'янцев, який 1739 р., після смерті генерального писаря М. Турковського, доручив А. Безбородькові виконувати його обов'язки. У 1741 р. Правління гетьманського уряду очолив генерал-аншеф на російській військовій службі Дж. Кейт, який затвердив А. Безбородька на посаді генерального писаря. Одночасно поліпшилось і його матеріальне становище. Із 1736 по 1739 рр., як установив О. Лазаревський, Андрій Безбородько отримав у довічне володіння три села: Стольне, Плешкани і Богдани. Він одружився з дочкою генерального судді М. Забіли, поріднившись, таким чином, із відомими козацькими родами, та ввійшов до кола старого українського панства. В. Модзалевський у своїй відомій праці доповнив наведені О. Лазаревським відомості про дружину А. Безбородька, зазначивши, що нею була Євдокія Михайлівна Забіла (1716–1803 рр.)²¹⁴.

Кар'єру А. Безбородька перервав донос яготинського сотника П. Купчинського. О. Лазаревський детально перелічив звинувачення, наведені в документі. Так, донощик інкримінував генеральному писареві хабарництво, отримання грошей і дарунків за призначення, а не обрання, як це було раніше, полкових та сотенних старшин; за встановлення «вакансових» урядів, претенденти на які за хабарі здобували право першочерговості в отриманні посади. Крім того, у доносі йшлося про те, що А. Безбородько переконав О. Рум'янцева розділити деякі сотні й таким чином мати додаткові прибутки за призначення на нові уряди. П. Купчинський, як зазначав О. Лазаревський, закидав також А. Безбородькові збільшення числа канцеляристів у Генеральній військовій канцелярії (з 30 до 200) та призначення на ці посади за відповідні хабарі селян і міщан²¹⁵.

Наводилися конкретні приклади хабарництва А. Безбородька. Так, С. Судієнко, за словами П. Купчинського, за уряд новгород-сіверського сотника заплатив 600 руб. і 4 бочки горілки;

Крижанівський за уряд глиньського сотника та право горілчаного відкупу в Лубенському і Миргородському полках віддав 260 червінців, перли для дружини на 300 руб. і намисто з червінців; А. Рубець за переведення з уряду стародубського полкового обозного на уряд судді того ж полку та за передачу селян міста Мглина в його підданство подарував А. Безбородькові 100 пудів меду; брати Я. та С. Кунцевичі за призначення в Генеральну військову канцелярію віддали генеральному писареві 9 срібних кубків, Дунін-Борковський — 15 настінних килимів, Г. Іваненко — коня зі срібним рондом тощо²¹⁶.

О. Лазаревський зауважував, що з доносу П. Купчинського виходить, нібито генеральний писар «при правителях» до 1741 р. був чи не найвпливовішою особою в Малоросії та непомітно для самих правителів керував ними, відіграючи вирішальну роль у всіх адміністративних справах²¹⁷.

Викладені у студіях Олександра Матвійовича відомості про хабарі, отримані генеральним писарем А. Безбородьком, доповнюють документи порушеної проти нього слідчої справи, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Так, у доносі П. Купчинського на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни від 4 червня 1742 р. зазначено, що він, «нижайший раб», був «уволнен и отпущен от полковой переяславской канцелярии» до Москви полковником С. Сулимою та отримав «пашпорт» про вільний пропуск від київського генерал-губернатора М. Леонтьєва, «за его превосходительства рукою»²¹⁸.

Російський уряд призначив генерал-лейтенанта М. Леонтьєва київським генерал-губернатором 6 березня 1738 р. До сфери його повноважень входили лише військові й дипломатичні питання, оскільки Малоросія тоді мала особливу адміністрацію — Правління гетьманського уряду. Проте М. Леонтьєв, «не любя малороссиян», втручався у справи правління, адже прагнув обмежити обсяг владних повноважень української старшини, дедалі підпорядковуючи її імператорській владі. Так, йому вдалося домогтися постійного перебування російського гарнізону на Січі²¹⁹.

3 червня 1742 р., отримавши паспорт від київського генерал-губернатора, П. Купчинський виїхав із Глухова до Москви. Проте за три версти від с. Студенки Глухівської сотні його затримав загін компанійців і «по определению» Генеральної військової канцелярії під вартою «как бы какого вора и разбойника», як зазначено у його чолобитній на ім'я імператриці, повернув до Глухова, де він опинився під арештом²²⁰.

Звільнившись з-під варти, П. Купчинський був змушений виїхати до Москви «тайным образом». У своїй чолобитній він просив відсторонити А. Безбородька і старшого канцеляриста М. Холодовича від урядів, щоби населення мало змогу вільно, без перешкод, подавати на них скарги, а також просив описати й опечатати їхнє майно та майно батька А. Безбородька, «яко посполитого мужика», який у 1722 р. «из мужиков в новоописные рядовые козаки написан»²²¹.

Отже, П. Купчинський у своєму доносі звернув увагу на походження генерального писаря. Це — невідома сторінка в родоводі Безбородьків, оскільки В. Модзалевський, наприклад, уважав, що батько А. Безбородька — Яків, був «обывателем переяславским»²²². Таким чином, генеалогія роду потребує подальшого дослідження.

У серпні 1742 р. донос на А. Безбородька подав колишній чернігівський полковий обозний Ф. Молявка, про що у статтях О. Лазаревського не згадується. Він звинуватив генерального писаря в незаконному відстороненні його від уряду задля передачі цієї посади своякові А. Безбородька — І. Сахновському²²³. Городницького сотника Ф. Молявку чернігівським полковим обозним призначив 29 листопада 1739 р. генерал-фельдмаршал російської служби граф П. Лессі. Проте за наказом генерал-аншефа О. Рум'янцева його було переведено на уряд прилуцького полкового обозного. Це не влаштувало Ф. Молявку через віддаленість служби від мастків, а також тому, що у Прилуцькому полку вже був обозний — Я. Огронович. Ф. Молявка звинувачував також А. Безбородька в тому, що він за заявою І. Сахновського відправив його у відставку без будь-якої причини²²⁴.

17 вересня 1742 р. вийшов імператорський указ про проведення «без замедления» розслідування у справі генерального писаря про хабарі та в «неправых по делам представлениях». А. Безбородька й М. Холодовича наказувалося від справ «отрешишь». 28 вересня 1742 р. указ було направлено генерал-лейтенантові І. Бібікову, який і мав відсторонити А. Безбородька та М. Холодовича від урядів, призначивши замість них інших осіб, і про виконання повідомити Сенат. Проте правитель Малоросії не поспішав із виконанням цих приписів. 18 жовтня 1742 р. І. Бібіков доповів імператриці, що «доноситель» П. Купчинський у нього не з'явився, тому А. Безбородько і М. Холодович не були відсторонені від урядів²²⁵.

25 жовтня 1742 р. І. Бібікову було направлено ще один указ імператриці про зміщення з урядів зазначених осіб і термінове проведення слідства в їхній справі. Повідомлялося, що 16 жовтня «доноситель» П. Купчинський відправлений із Санкт-Петербурга до Глухова. Про виконання розпоряджень І. Бібіков мав повідомити з першою ж поштою²²⁶. Отже, відомості О. Лазаревського про відсторонення від урядів А. Безбородька і М. Холодовича 25 жовтня 1742 р. відповідають дійсності.

У жовтні 1742 р. почалося формування слідчої комісії, про що вчений не наводить жодних даних. За указом від 12 жовтня до її складу ввійшли: від росіян — полковник Новотроїцького драгунського полку Д. Рідлер та майор І. фон Тредден; від українців — бунчукові товариші Д. Рубець і Я. Тернавський. Деякі з запропонованих до складу комісії осіб відмовлялися від участі в ній. Наприклад, А. Полуботок послався на родинні зв'язки з генеральним писарем і сварку з П. Купчинським²²⁷.

4 листопада 1742 р. правитель Малоросії І. Бібіков направив Генеральній військовій канцелярії указ про відсторонення А. Безбородька і М. Холодовича від урядів. А вже 13 грудня він отримав указ імператриці про подання жителями Лівобережної України скарг на опальних А. Безбородька та М. Холодовича²²⁸. 27 січня 1743 р. комісії для потреб слідства було асигновано кошти у сумі 50 руб. — на купівлю паперу, сургучу і свічок. Після завершення слідчих дій їх мав компенсувати той, кого буде визнано винним²²⁹.

О. Лазаревський справедливо вважав, що слідство у справі А. Безбородька тривало дуже мляво. Приміром, генерального писаря відсторонили від уряду в листопаді 1742 р., перший допит пройшов у березні 1743 р., а другий — аж у травні 1747 р.²³⁰ Як свідчать документальні джерела, так відбувалося через пред'явлення опальному урядовцеві нових звинувачень. Зокрема, у березні 1743 р. донос на А. Безбородька подав козак Чернігівського полку С. Савицький, який звинувачував того, що його побив в'їт с. Стольного, коли він збирав із селян провіант, а А. Безбородько, котрий володів селом, не покарав свого в'їта²³¹.

Після падіння генерального писаря почали втрачати вплив і його родичі Сахновські. У передмові до публікації листів дружини чернігівського полкового обозного І. Сахновського Євдокії, котра писала до чоловіка у Санкт-Петербург (він перебував там у 1743–1744 рр.), О. Лазаревський зазначав, що той поїхав до столиці з листом матері О. Розумовського Наталії — вона просила сина заступитися за Сахновських, з якими перебувала у дружніх стосунках²³².

20 травня 1743 р. відбулася очна ставка полкового обозного Ф. Молявки з А. Безбородьком, на якій він не навів конкретних фактів і доказів, а лише говорив оскарженому «не учтивые слова» і в «глаза обругал». Члени комісії були незадоволені такою поведінкою Ф. Молявки і запропонували йому написати розписку, що він поводитиметься «учтиво». Проте той не тільки відмовився щось писати, але й звинуватив членів комісії в необ'єктивності. За це його було взято під караул. Деякий час Ф. Молявку протримали у «приказной избе», проте згодом змушені були відпустити, оскільки він заявив, що хворий. Члени комісії прийняли рішення про його огляд лікарем²³³.

У червні 1743 р. відбулися зміни у складі слідчої комісії. За наказом київського генерал-губернатора М. Леонтьєва з неї було відкликано майора І. фон Треддена, а на його місце призначено секунд-майора М. Яшкова²³⁴.

У червні 1743 р. на допит до комісії викликали П. Купчинського, Ф. Молявку і С. Савицького. Проте жоден із них не з'явився. При перевірці з'ясувалося, що вони виїхали з Глухова,

імовірно, у Вороніж Ніжинського полку. 6 червня того ж року члени комісії доповіли І. Бібікову про зникнення вказаних осіб, а також про передачу до комісії двох пакетів. Один із них призначався членам комісії. У ньому були документи, в яких викликані звинувачували комісарів у непорядному проведенні слідства. Відтак І. Бібіков наказав опечатати документи слідчої комісії і направив повідомлення про все це у Сенат²³⁵.

17 січня 1744 р. слідчу комісію очолив бригадир Ярлов. Її члени прийняли рішення не описувати маєтків А. Безбородька і М. Холодовича до закінчення слідства, як просив П. Купчинський у доносі. Оскарженим було дозволено чинити «оправдание» на звинувачення П. Купчинського та Ф. Молявки, яким «с подпискою объявлено» з'являтися на засідання комісії, а під час слідства поводитися «как указы повелевают»²³⁶.

26 квітня 1744 р. Ф. Молявку було затримано і під караулом доправлено у Глухів. 13 червня бригадир Ярлов наказав поліцейській канцелярії розшукати П. Купчинського та передати його слідству. Від нього мали взяти підписку про невіїзд і наказати з'являтися на засідання комісії за першим викликом. За невиконання цього припису йому загрожувало утримання «под присмотром»²³⁷.

У 1745–1746 рр. члени комісії на своїх засіданнях продовжували допитувати А. Безбородька, М. Холодовича, П. Купчинського й Ф. Молявку. Протягом 1747 р. було проведено 178 засідань, на яких А. Безбородько наводив аргументи на своє виправдання. Він заперечував, наприклад, що призначав на уряди, оскільки «власти производит не имел», проте визнавав, що іноді претендентів розглядали без виборів «с рассмотрения и определения» Правління гетьманського уряду²³⁸.

На закиди П. Купчинського, що відпустив свого родича, чернігівського полкового обозного І. Сахновського, у відставку без будь-якої хвороби, домігшись надання йому сіл, А. Безбородько відповів, що І. Сахновський пішов із посади через те, що три його сини служать її імператорській величності, а п'ятьох ще треба вивчити та підготувати для цієї служби. Села ж були надані йому генералами О. Шаховським і Дж. Кейтом, які в різні роки очолювали Правління гетьманського уряду²³⁹.

П. Купчинський не зупинився на двох доносах у Сенат. Він продовжував вносити до слідчої комісії нові обвинувачення проти А. Безбородька, подавши за роки слідства 21 чолобитну²⁴⁰.

Наприкінці 1746 р. російський уряд змінив голову слідчої комісії у справі А. Безбородька. Відтепер її очолював полковник Феофілатев. 24 грудня 1746 р. він з'явився у Глухові й 13 січня 1747 р. повідомив Сенат про своє прибуття «для произвождения» слідства у справі А. Безбородька та М. Холодовича²⁴¹.

23 березня 1747 р. скаргу до слідчої комісії на генерального писаря і старшого канцеляриста подав житель Борзнянської сотні Чернігівського полку І. Дудка. У ній зазначалося, що скаржник зі своїм товаришем І. Кокоревим повідомили в 1737 р. Генеральну військову канцелярію, що козацька старшина Ніжинського полку, серед яких був і швагро А. Безбородька — борзнянський сотник П. Забіла, незаможних козаків і посполитих «в подданство себе попритягали и их грунтами завладели без всякой купли». А. Безбородько повернув скаргу І. Дудці, наказавши йому ніде про це не говорити. А щоб генеральний писар не гнівався на нього за цю скаргу, І. Дудка «подарував» тому 5 голів цукру, а старшому канцеляристові М. Холодовичу передав 7 руб.²⁴² У відповідь на це звинувачення А. Безбородько і М. Холодович доводили, що слідство у цій справі вже проводилося раніше й було встановлено, що І. Дудка їх та інших «напрасно опорочил», тож їх тоді виправдали²⁴³.

У ході слідства встановили, що А. Безбородька й М. Холодовича підтримували деякі козацькі старшини. Так, 13 жовтня 1747 р. члени слідчої комісії направили донесення у Сенат, що яготинський сотник П. Купчинський написав письмову скаргу до комісії на її члена — бунчукового товариша І. Гамалію, що, мовляв, він з оскарженим генеральним писарем А. Безбородьком «ежечастую имеет кампанею»²⁴⁴.

Незважаючи на численні скарги П. Купчинського робота слідчої комісії наближалася до завершення. 13 жовтня 1747 р. її голова направив донесення у Сенат, що слідство «приходит уже к окончанию», а 17 грудня того ж року він повідомив, що всі матеріали переписані «набело» і на них «ответчики подписались»²⁴⁵.

У лютому 1748 р. голова комісії повідомив Сенат, що 30 січня помер чернігівський полковий обозний Ф. Молявка. Отже, його справа так і залишилася незавершеною. Дружина та двоє синів небіжчика, які перебували у Глухові, повернулися «в дом свой». У квітні 1748 р. робота комісії завершилася, а її голова написав у Сенат про висилку матеріалів слідства²⁴⁶.

Отже, свідчення О. Лазаревського, що слідство у справі А. Безбородька і М. Холодовича було проведено швидко, але суд не призначався через «деловитость» А. Безбородька, яка служила йому захистом перед правителями Малоросії²⁴⁷, не відповідає дійсності. Комісія завершила слідчі дії та передала матеріали слідства у Сенат. Подальші події у справі А. Безбородька і М. Холодовича викладено вченим достовірно й аргументовано. Він зазначав, що справу завершив новопоставлений гетьман К. Розумовський, коли прибув у 1751 р. до Лівобережної України. Як стверджував О. Лазаревський, у липні 1751 р. очільник Гетьманщини видав ордер козацькій старшині й полковникам, а у середині серпня справа завершилася повним виправданням А. Безбородька та М. Холодовича²⁴⁸.

Дійсно, як свідчать джерела, ордер гетьмана К. Розумовського датовано 15 липня 1751 р. У ньому зазначалося, що уряд генерального писаря «в правлении малороссийских дел нам jako гетману» необхідний. А відтак для завершення справи за доносом яготинського сотника П. Купчинського у Сенат на генерального писаря А. Безбородька створюється особлива комісія за участю генеральної старшини та полковників, які провадитимуть слідство. На засідання цієї комісії повинні з'являтися скаржники й оскаржені. По завершенню всіх процедур за згодою сторін слід скласти «сентенцію» та передати її на підпис гетьманові. Скарги й прохання А. Безбородька і П. Купчинського, надіслані на ім'я гетьмана, були передані ним до комісії «для разсмотрения»²⁴⁹. Отже, російський уряд, не прийнявши рішення у цій справі, віддав її на розгляд гетьмана та козацької старшини.

У серпні 1751 р., як свідчить О. Лазаревський, особлива слідча комісія прийняла рішення про виправдання А. Безбородька і М. Холодовича. Гетьман поновив першого на уряді

генерального писаря. Прослуживши близько десяти років, він у 1762 р. вийшов у відставку й оселився у власному маєтку у селі Стольному Сосницького повіту на Чернігівщині. Там і доживав віку, спостерігаючи, як його син Олександр швидко просувався по службі, ставши врешті-решт секретарем імператриці Катерини II «у прийнятті челобитен». Пізніше, уже після смерті А. Безбородька (березень 1780 р.), син стане князем Російської імперії і буде нагороджений найвищими відзнаками — орденами Олександра Невського й Андрія Первозванного. Проте він не забував про Батьківщину. Заслугою О. Безбородька стало відкриття в Ніжині ліцею, який сприяв поширенню освіти в Україні, а також допомога в підготовці й виданні праць з вітчизняної історії²⁵⁰.

М. Холодович 4 вересня 1751 р. був увільнений від служби, імовірно, за власним проханням, оскільки 14 вересня отримав гетьманський універсал на села Добротів і Рижки в Ніжинському полку. У документі зазначалося, що їх йому надано «за невинное за отрешением его от должности по неправому Купчинского доносу чрез девять лет претерпения». Про його подальше життя збереглося небагато відомостей. Зокрема, знаємо, що він збудував у Вороніжі Преображенську та Михайлівську церкви. 20 січня 1783 р. М. Холодович склав заповіт і майже відразу помер²⁵¹.

П. Купчинського за несправедливий донос на А. Безбородька та М. Холодовича було звільнено з уряду яготинського сотника і покарано сотнею ударів киями²⁵². В автобіографічному нарисі Г. Галагана «Жизнь моя» зазначено, що він у 1754 р. був «в собрании» у Глухові й вони «судили Купчинского за Безбородька»²⁵³.

Так закінчилася справа А. Безбородька, на яку вперше звернув увагу О. Лазаревський, у цілому достовірно висвітливши її на основі ґрунтовної джерельної бази. Проте у працях ученого є окремі неточності. Доповнюють наше уявлення про цю справу матеріали, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві.

Значну увагу історик приділив діяльності президента Малоросійської колегії та генерал-губернатора краю П. Рум'янцева.

Одним із перших у вітчизняній історіографії О. Лазаревський започаткував дослідження проведених ним політичних і економічних реформ в Лівобережній Україні після ліквідації 1764 р. гетьманства.

Уперше вчений звернув увагу на діяльність П. Рум'янцева у процесі дослідження документів генерального опису Лівобережної України, який відбувся протягом 1765–1769 рр. за ініціативою генерал-губернатора. У передмові до публікації в 1866 р. «Обозрения Румянцевской описи» по Чернігівському полку він проаналізував організаційну діяльність імперського адміністратора при підготовці та проведенні цього масштабного заходу, постановку ним мети і завдань та дав йому оцінку²⁵⁴.

Діяльність П. Рум'янцева й надалі привертала увагу О. Лазаревського. Він продовжував збирати матеріали про нього та, не маючи часу підготувати дослідження через свою зайнятість по службі, намагався привернути увагу вчених до цієї історичної постаті. У 1887 р., у листі до історика-аматора Г. Милорадовича, він писав: «Когда и кто напишет книгу о Румянцеве? Я бы отдал тому все собранные мною материалы, на обработку которых времени нет и не будет»²⁵⁵. Проте незважаючи на брак часу вчений опублікував у 1888 р. розпорядження П. Рум'янцева з управління Лівобережною Україною, видані 1779 р., а у 1889 р. побачила світ стаття О. Лазаревського про вчителя майбутнього генерал-губернатора, яким, за його даними, був Тимофій Сенютович — небіж відомого печерського архімандрита Іоанникія (Сенютовича)²⁵⁶.

Відсутність ґрунтовного дослідження діяльності П. Рум'янцева в Лівобережній Україні, який відіграв важливу роль у переломний момент вітчизняної історії, змусила вченого звернутися до цієї проблеми напередодні відзначення століття від дня смерті адміністратора Малоросії. У березні 1895 р. у журналі «Киевская старина» він опублікував матеріали до біографії президента Малоросійської колегії та генерал-губернатора краю²⁵⁷. У передмові історик відзначив, що діяльність П. Рум'янцева-воєначальника привертала увагу дослідників, проте відомостей про управління ним Малоросією після скасування гетьманства дуже мало. Крім того, учений уважав,

що архів генерал-губернатора, імовірно, загинув. Лише деякі документа з нього потрапили до О. Лазаревського. Проте через нерозбірливий почерк П. Рум'янцева дослідник не зміг їх прочитати²⁵⁸.

О. Лазаревський зазначав, що збереглося дуже мало відомостей про генерал-губернатора як приватну особу, котра мала складний характер і володіла 30 тис. душ селян. Він згадував при цьому рукопис праці О. Марковича «Похвальное слово графу Румянцеву-Задунайському», що його автор написав у 1811 р., коли йому виповнилося 20 років. Проте через десять років, у січні 1821 р., О. Маркович написав на рукопису, що граф — великий полководець, проте не велика людина, адже був «завистлив, горд, високомерен, любострастен, льстець, скуп и корыстолюбив», отже не заслуговує на похвальне слово²⁵⁹.

На думку О. Лазаревського, О. Маркович міг особисто знати правителя Малоросії, тож його відгук про П. Рум'янцева історик у цілому вважав достовірним, проте наполягав, що оцінювати його діяльність треба за справами, прагнучи видати якомога більше документальних матеріалів. Як додаток до статті він опублікував відомості про життя П. Рум'янцева, зібрані А. Рігельманом, сином історика О. Рігельмана, творця «Летописного повествования о Малой России», «Пояснения к жизни графа» Гоголева, а також уривки з біографічного нарису про П. Рум'янцева, автором якого був його секретар М. Лесницький²⁶⁰.

Ознайомившись зі статтею О. Лазаревського та його публікацією матеріалів до ювілею П. Рум'янцева відомий історик Д. Багалій у листі до вченого від 19 жовтня 1895 р. запропонував йому звернутися з пропозицією до Російського історичного товариства в Петербурзі щодо видання у співавторстві документів, які висвітлювали діяльність у Лівобережній Україні президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора краю. Він вважав, що товариство її прийме і вони отримають можливість «издать много и хорошо, получить даже за это гонорар (чего обыкновенно не случается)»²⁶¹. Невідомо, що відповів Олександр Матвійович, але в наступному листі від 6 листопада Д. Багалій знову пропонував О. Лазаревському спільне видання матеріалів до ювілею П. Рум'янцева. І все ж пропозиція не

зацікавила вченого. У 1896 р. у журналі «Киевская старина» вийшли персональна стаття і замітки О. Лазаревського з цієї проблеми²⁶².

Причин відмови від співавторства, імовірно, було декілька. Індивідуаліст за характером, що проявилось й у науковій діяльності, О. Лазаревський, як правило, не працював у тандемі. Гонорар за публікацію статей його теж не дуже приваблював. Про це знали тогочасні дослідники, зокрема В. Мякотін у листі від 8 грудня 1895 р. писав Олександрові Матвійовичу: «Вовсе не гонорар способен привлечь Вас к работе»²⁶³. Отже, ішлося про більш важливу для вченого можливість, урахувуючи реалії Російської імперії, влада якої підозріло ставилася до праць з української історії, проаналізувати діяльність у Лівобережній Україні П. Рум'янцева.

24 листопада 1896 р., на відзначення століття від дня смерті правителя Малоросії, О. Лазаревський виступив із доповіддю на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця, присвяченій його життю та діяльності. У повному викладі її опублікував журнал «Киевская старина»²⁶⁴. І в доповіді, і у статті О. Лазаревський зазначав, що П. Рум'янецв, який був одним із найвидатніших полководців та адміністраторів доби імператриці Катерини II, котрий за свої перемоги над Туреччиною отримав почесний додаток до прізвища — Задунайський, помер 8 грудня 1796 р. «в деревенской тиши и в одиночестве». Учений навів короткі біографічні відомості про нього, зазначив дату й місце народження (1725 р., село Строїнці), звернув увагу на те, що дитинство П. Рум'янцева і його виховання проходили в Малоросії, оскільки його батька, О. Рум'янцева, у 1738 р. було призначено її правителем. Це, на думку О. Лазаревського, залишило «глибокий след» у ставленні майбутнього генерал-губернатора до України²⁶⁵.

Його вихователем, як з'ясував історик, був Т. Сенютович — один із трьох братів, учених ченців (із них Іоанникій — відомий печерський архімандрит). Отже, Т. Сенютович доводився братом печерському архімандритові, а не небожем, як написав дослідник в одній зі своїх попередніх статей. Він здобував освіту спочатку у Чернігівському колеґіумі, а згодом за кордо-

ном, де студіював іноземні мови. За успіхи в навчанні сина О. Рум'янцев призначив Т. Сенютовича чернігівським полковим суддею²⁶⁶.

Як полководець, зазначав О. Лазаревський, П. Рум'янцев став відомим під час Семирічної війни, а як адміністратор — після рішення імператриці Катерини II скасувати гетьманство. Для реалізації своїх планів вона обрала людину, яка зуміла тихо і спокійно запровадити в Україні російські порядки. Учений наголошував на вмінні самодержиці підбирати виконавців своєї волі, як це сталося і з 40-річним П. Рум'янцевим, якому було доручено управляти Лівобережною Україною з великими повноваженнями²⁶⁷.

Зі скасуванням 10 листопада 1764 р. гетьманства та призначенням П. Рум'янцева президентом Малоросійської колегії й генерал-губернатором краю йому було вручено імператорську інструкцію щодо «коренного переустроювання» цих земель. О. Лазаревський навіть її текст, де зазначалося, що Малоросія — багатолюдна, велика за територією країна з родючими землями, проте російський уряд під час гетьманського правління отримувал від неї дуже мало користі та прибутків. Ішлося в інструкції і про непорядки, які, на думку центральної влади, тут існували, у тому числі поєднання військового правління з цивільним, застосування у судах чужих законів і прав, різноманітні зловживання старшини, переходи посполитих (селян) із місця на місце, недбалість народу до землеробства і ненависть проти всього «великоросійського»²⁶⁸.

Катерина II поставила перед генерал-губернатором краю конкретні завдання: запровадити заборону на переходи селян; провести ревізію в Лівобережній Україні; згладити антагонізм між росіянами й українцями, причину котрого вона вбачала в козацьких старшинах, які лякали народ втратою прав і вольностей, тож наказувала наглядати за ними та привертати їх і народ до себе «праводушием, бескорыстливостью, снисхождением и ласкою»²⁶⁹.

Учений проаналізував діяльність П. Рум'янцева й виконання ним інструкції. Він описав приїзд генерал-губернатора до Глухова, його мандрівку Лівобережною Україною для ознайом-

лення зі станом господарства та управління, яка тривала два місяці. За результатами цієї подорожі він запропонував Малоросійській колегії провести опис території. О. Лазаревський характеризував цей захід як перший детальний перепис податного населення, в якому наводилися відомості про рухоме й нерухоме майно, а головним результатом, на думку вченого, було закріплення станової належності населення²⁷⁰. Відтак генеральний опис став довідковим документом для «искания вольности» козаками, яких старшина перетворила на підданих.

О. Лазаревський виділив два періоди в діяльності П. Рум'янцева в Лівобережній Україні: до загального «учреждения» губерній у 1782 р. і після відкриття намісництва. Під час першого періоду форми правління не змінювалися. П. Рум'янцев виконував обов'язки того ж гетьмана, а Малоросійська колегія — Генеральної військової канцелярії. Проте новий правитель провів деякі зміни у системі оподаткування населення. Так, замість натуральних повинностей на користь розквартированих у Лівобережній Україні російських військ, що викликало чимало нарікань від мешканців, було запроваджено квартальний грошовий збір по 1 руб. 02 коп. з кожної хати. Для збирання цих коштів призначалися комісари, які мали супроводжувати війська та захищати жителів від зловживань²⁷¹.

Крім того, П. Рум'янцев провів зміни у персональному складі Генерального суду. Замість щорічно обираних від кожного полку (на допомогу генеральним суддям) він у 1767 р. призначив постійних членів вищої судової інстанції. Того ж року було заборонене обрання козаками сотенної старшини. Причиною цього кроку стали зловживання при виборах сотника Корибутівської сотні, коли один із претендентів на цей уряд цілий день поїв вибірників горілкою. Відтак П. Рум'янцев наказав, щоби кандидатів у сотенну старшину обирали полкові старшини й сотники, представляючи їх на затвердження генерал-губернатора²⁷².

Хоча «питьє могорычей», на думку О. Лазаревського, «доходило до крайностей», учений усе ж однозначно не підтримав ліквідацію виборності сотенної старшини, зазначивши, що важко визначити, який порядок був крашим²⁷³. За цим комен-

тарем можна судити про ставлення О. Лазаревського до цього нововведення П. Рум'янцева. Історик був прихильником демократичних порядків і принципу виборності, які існували в Гетьманщині, тому, засуджуючи зловживання під час виборів, він не підтримав і їх заборону.

У статті О. Лазаревського проаналізовано політику правителя Малоросії щодо захисту народу від зловживань старшини, про що йшлося в імператорській інструкції. Учений зазначав, що такі випадки йому невідомі, хоча потреба у захисті вочевидь була. На його думку, для П. Рум'янцева це не завжди було зручно, адже деякі з представників козацької старшини займали посади його найближчих помічників. Крім того, правитель Малоросії досить швидко став власником великих маєтностей у Лівобережній Україні, володіючи, за підрахунками О. Лазаревського, понад 23 селами (причому цю цифру вчений не вважав остаточною). Будучи скупим і користолюбним, П. Рум'янецв дозволяв собі дії, несумісні зі своїм становищем, і про це у статті наведено конкретні факти²⁷⁴.

О. Лазаревський оцінив кадрову політику П. Рум'янцева, який вправно підбирав собі помічників з українців. Він відзначив характерну особливість адміністративної діяльності правителя Малоросії — відсутність «жестокости и крутых мер, [...] спокойное отношение к делу», неквапливість із впровадженням «общерусских порядков». Учений відзначив, що президент Малоросійської колегії і генерал-губернатор краю 17 років управляв Лівобережною Україною «как бы при прежних её порядках»²⁷⁵.

За роки свого адміністрування, писав О. Лазаревський, П. Рум'янецв підготував Лівобережну Україну до ще однієї реформи — ліквідації традиційного поділу на полки та відкриття намісництва. Із цією метою, щоб забезпечити успіх перетворенням, він приручив козацьку старшину «благами мира сего», дворянством і чинами. Крім того, на управління намісництвами він призначав місцеві кадри. Отримавши право стати в ряди привілейованого стану нові урядовці, на думку О. Лазаревського, робилися прихильниками дальших реформ²⁷⁶.

У другому періоді своєї діяльності, як уважав учений, П. Рум'янцев лише наглядав за адміністративною діяльністю різних чинів трьох намісництв, не віддаючи особливих розпоряджень. 24 січня 1787 р. він приймав у своєму будинку імператрицю Катерину II під час її поїздки до Криму. Крім того, він представив їй проект відкриття шкіл у містах та великих селах, а також заснування двох вищих училищ для «благородного юношества» і трьох — «к воспитанию девиц». Тому О. Лазаревський твердив, що П. Рум'янцев, якого одні вважали гордим і «высокомерным», а інші — простим і доступним, ставився до Малоросії «добросердно», а отже заслуговує на добру про себе пам'ять²⁷⁷.

Як додаток до статті вчений опублікував документи про перебування генерал-губернатора в Лівобережній Україні. Це — лист князя П. Мещерського до графа П. Рум'янцева від 18 липня 1769 р. про стан господарства у Вишеньському маєтку і п'ять листів П. Рум'янцева до генерального писаря В. Туманського. У примітці він зазначив, що листи публікуються з оригіналів, які зберігаються у графа Г. Милорадовича²⁷⁸.

У тому ж номері журналу «Киевская старина», в якому опубліковано статтю О. Лазаревського, присвячену життю й діяльності П. Рум'янцева, побачили світ ще дві замітки вченого про нього²⁷⁹. У них ідеться про риси характеру графа, про його життя у своїх маєтках Вишеньках і Ташані, де було зведено будівлі за зразком готичних замків, про прийом, який він улаштував імператриці Катерині II під час її поїздки в Україну, про його величезні багатства. Олександр Матвійович наводив відомості з рукописної повісті О. Марковича, видавця «Дневных записок» свого діда — Я. Марковича, в якій зазначено, що в маєтках П. Рум'янцева було стільки грошей, що 20 тис. асигнаціями в нього з'їли миші²⁸⁰. На підтвердження багатств графа О. Лазаревський наводив відомості з журналу його управителя О. Подлузького за 1792 р., в якому зазначалася кількість грошей, що зберігалися в коморі лише в одному маєтку графа у селі Черешенках. Вона становила величезну на той час суму — 105 730 руб. При такій кількості «бумажек», як іронічно зауважив учений, було чим і «мышам поживитися»²⁸¹.

О. Лазаревський дослідив також господарську діяльність П. Рум'янцева, який, відійшовши від справ, оселився у своєму маєтку в Ташані, де й проживав до смерті. Він приділяв велику увагу своїм маєтностям. У кожній із шести економій графа був свій управитель, а у Вишеньках — головне управління маєтками. На цю посаду він призначив у 1792 р. надвірного радника О. Подлузького, в обов'язки котрого входив об'їзд маєтностей та повідомлення про їх стан власникові²⁸². Одна з доповідей О. Подлузького про огляд улітку 1792 р. Кочуровської й Вишеньської економії дала О. Лазаревському можливість проаналізувати стан господарства графа і його багатства. Так, у с. Кочуровці був великий палац, в якому у скринях зберігалися коштовні речі, у тому числі дорогі турецькі попони для коней, вуздечки, шаблі, кинджали, пістолети та ін. В інших приміщеннях — кришталевий посуд, срібні, фарфорові вироби, а також дорогі вина та фаянсовий посуд, які О. Подлузький навіть не міг перевірити за описами, а тільки «наружно обозрел»²⁸³. Поряд із палацом влаштовано ставки, де розводили коропів, в оранжереї росли лимонні, апельсинові та інші екзотичні дерева й квіти, у саду — різні сорти яблунь і груш, на городі вирощували овочі, коноплі, а на нивах — жито²⁸⁴.

Отже, О. Лазаревський одним із перших започаткував дослідження діяльності в Лівобережній Україні президента Малоросійської колегії та генерал-губернатора краю П. Рум'янцева. У статтях, замітках та виступі на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця він навів короткі біографічні відомості про нього, проаналізувавши два етапи його діяльності та зосередивши головну увагу на реформах, проведених П. Рум'янцевим у Лівобережній Україні.

Учений довів, що в перший період своєї діяльності він ініціював генеральний опис Лівобережної України, замінив натуральні повинності, які збирали з населення на утримання розквартированих тут російських військ, грошовими, скасував виборність сотенної старшини та членів Генерального суду, тобто реалізував такі заходи, які радикально не зачіпали систему управління. Через 17 років він провів адміністративну реформу, ліквідувавши традиційний полковий устрій і запровадивши на-

місництва. У другому періоді адміністрування краєм П. Рум'янцев лише наглядав за діяльністю урядовців.

О. Лазаревський встановив, що проведені П. Рум'янцевим перетворення були спрямовані на задоволення потреб козацької старшини, яку він привабив дворянством і чинами, забезпечивши таким чином успіх своїм заходам. При цьому правитель Малоросії не забував і про себе, ставши чи не найбагатшою людиною в Лівобережній Україні. При збагаченні він зловживав своїм становищем, тому не міг карати за це ж козацьку старшину та захищати народ. Серед причин успішності рум'янцевських реформ учений зазначав також відсутність поспіху із запровадженням загальноросійських порядків.

Намагання історика привернути увагу дослідників до зазначених перетворень принесло свої позитивні результати. Із цієї проблеми ще за життя О. Лазаревського було опубліковано окремі статті Д. Багалія і М. Стороженка, а вже після його смерті вийшов у світ перший том ґрунтовної праці Г. Максимовича²⁸⁵. Проте значна кількість аспектів періоду ліквідації автономії Української козацької держави залишилася недослідженою. Тому діяльність П. Рум'янцева в Лівобережній Україні потребує подальшого вивчення.

Важливе місце в будь-якій державі займає система судочинства, котрій О. Лазаревський присвятив декілька розвідок. Свої погляди на її функціонування в козацькій державі вчений системно виклав у розгорнутій рецензії на монографію Д. Міллера «Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII веке», підготовлену відповідно до офіційного звернення до нього 4 березня 1897 р. голови комітету з присудження премій при Харківському університеті, заснованого до 25-річчя правління імператора Олександра II²⁸⁶. Після позитивної рецензії вченого було підготовлено звіт комітету, опублікований у № 3 журналу «Киевская старина» за 1898 р. Проте О. Лазаревський, зацікавившись цією проблемою, доповнив рецензію новими архівними документами й опублікував її того ж року як розгорнуту (№ 7/8). Ці дві його рецензії на праці Д. Міллера вийшли у Харкові окремим виданням²⁸⁷.

О. Лазаревський проаналізував працю Д. Міллера і вказав на важливість досліджуваної ним проблеми — реформи судочинства, проведеної 1763 р. гетьманом К. Розумовським. Учений уважав, що становище «суда в стране служит хорошим показателем степени её культуры». Він відзначив новизну праці, наголосивши на значенні новостворених статutowих судів — земських, гродських і підкоморських — для тогочасного суспільства та розібравши хід реалізації цієї реформи²⁸⁸.

Аналізуючи систему судочинства, яка існувала до 1648 р. і в наступний період у викладі Д. Міллера, О. Лазаревський зазначив, що він не довів факту функціонування в Лівобережній Україні до 1648 р. земських, гродських і підкоморських судів з апеляційною інстанцією для скарг у Люблінському трибуналі²⁸⁹. Проте в 1901 р. він віднайшов два актових документа — склад чернігівського за 1639 р. і стародубського за 1643 р. земських судів, — які свідчили про існування таких установ у Лівобережній Україні в першій половині XVII ст. Відтак того ж року він опублікував у «Киевской старине» замітку «К истории статutowых судов в Левобережной Малороссии», де визнав, що у статті «Суды в старой Малороссии» допустив помилку і його «мнение» з цього питання «оказывается неверным»²⁹⁰. Як бачимо, учений умів визнавати власні помилки.

Д. Міллер у своїй праці стверджував, що у становленні судової системи козацької держави існувало два періоди: до 1722 р. і після, коли для управління Лівобережною Україною було призначено Малоросійську колегію. О. Лазаревський погодився з такою періодизацією, доповнивши викладений у монографії матеріал новими документами. Він наголосив на чіткій структурі судової системи, представленій сільськими судами (окремо в посполитих і козаків), сотенними, полковими та Генеральним судом, детально проаналізував функції й повноваження кожного з них, показав діяльність судових органів із розгляду кримінальних та цивільних справ. Учений навів також численні факти зловживань у судочинстві²⁹¹.

О. Лазаревський зауважив, що Д. Міллер приділив замало уваги дослідженню законодавства, яким керувалися козацькі суди при винесенні рішень, а саме Литовському статуту та маг-

дебурзькому праву. Він зазначив також, що судова система Гетьманщини знала смертну кару, адже при полкових судах існувала посада ката, а також право на помилування²⁹².

Судочинство другої половини XVII–XVIII ст., на думку О. Лазаревського, не було досконалим через «произвол старшини», котрий свого піку сягнув за гетьмана І. Скоропадського. Учений поіменно зазначив найбільш корумпованих полковників, які активно впливали на тогочасну судову систему. Це — А. Маркович, М. Милорадович, В. Танський, Г. Галаган, котрі життя власних полчан «подчинили своєму личному произволу». Хабарництвом у великих розмірах «прославився» також генеральний суддя І. Чарниш²⁹³.

У 1722 р. судівництво козацької держави спробував упорядкувати наказний гетьман П. Полуботок — на думку О. Лазаревського, задля того, щоб обмежити втручання російських чиновників в українські справи. Із цією метою він наказав проводити судові засідання за участі «безурядових» чесних і розумних людей у пристойних, спеціально для цього відведених місцях. Крім того, до складу Генерального військового суду було введено чотирьох членів — бунчукових товаришів. Проте, як зазначав дослідник, після ув'язнення П. Полуботка в Петербурзі Петро І скасував його новації²⁹⁴.

Значну увагу О. Лазаревський приділив реформі судочинства гетьмана Д. Апостола. Він проаналізував зміст інструкції різним судовим інстанціям, виданої ним у 1730 р., відзначивши суттєве оновлення відповідних установ, збільшення кількісного складу судів²⁹⁵. Проте історик зауважив, що якість судівництва не поліпшилася. Фактично, у відправленні судочинства почала брати участь козацька старшина. У результаті такої реформи судова система змішалася з адміністративною, представники якої часто не мали необхідних юридичних знань. Відтак, на думку вченого, наміри гетьмана Д. Апостола щодо поліпшення системи судочинства, викладені в інструкції 1730 р., реалізовано не було²⁹⁶.

Значну увагу О. Лазаревський приділив праці українського юриста-практика XVIII ст. Ф. Чуйкевича «Суд и расправа в правах малороссийских», де аналізувалася система судочинства козацької держави до обрання на гетьманство К. Розумовського

і викладалися принципи її реформування. На думку історика, реформу судівництва гетьман розпочав, імовірно, саме під впливом Ф. Чуйкевича, видавши 17 листопада 1760 р. універсал про відповідні перетворення²⁹⁷.

На відміну від Д. Міллера, О. Лазаревський не вважав козацькі суди близькими до народу. Вони не задовольняли також і освічених людей, які, на думку вченого, уже на початку XVIII ст. вимагали змін у системі судочинства. З обранням гетьманом К. Розумовського, коли з'явилася влада, яка відповідала суспільним сподіванням, освічені стани суспільства у процесі реформування суду звернулися до тих його форм, що були відомі їм з історії й існували раніше²⁹⁸.

О. Лазаревський не погодився з висновком Д. Міллера, нібито козацька старшина завдяки реформі судочинства отримала особливі права. На його думку, перетворення узаконили її привілейоване становище, ізолювавши від народу. Зміни ж «с демократическими тенденциями», за словами історика, у той час були неможливими через відсутність, власне, носіїв цих тенденцій. Нові суди: земські — з цивільних справ, гродські — з кримінальних і підкоморські — з межових, на його думку, були більш прогресивними, ніж козацькі, оскільки відділяли суд від адміністрації. І це, як уважав Олександр Матвійович, свідчило про «интеллектуальную силу» тогочасного українського суспільства²⁹⁹.

У рецензії вчений позитивно оцінив опис Д. Міллером подій, які відбулися на з'їзді «малорусской интеллигенции» у Глухові, та аналіз гетьманського універсалу від 19 листопада 1763 р. про створення нових судів. Він уважав, що обрані судді представляли «цвет» суспільства³⁰⁰. І це відповідало дійсності. Так, у липні 1764 р. в підкоморії було обрано: у Прилуцькому полку — А. Марковича й Г. Горленка, Київському — О. Солонину, Чернігівському — В. Кочубея та Я. Борковського, Лубенському — В. Кулябку, Переяславському — С. Безбородька, Стародубському — М. Ширая й П. Миклашевського. Усі вони були представниками відомих і заможних старшинських родин³⁰¹.

О. Лазаревський проаналізував персональний склад нових судів та оцінив їх діяльність. У 1782 р. їх було скасовано. Проте

це не викликало протестів, адже в Лівобережній Україні зберігав чинність Литовський статут. Крім того, шляхетство, отримане козацькою старшиною у ході проведення реформи, перетворилося «в столь желанное дворянство»³⁰².

Історик дав усебічну оцінку судовій реформі 1763 р., виокремивши причини, чому вона була реалізована не до кінця. Він високо оцінив дослідження Д. Міллера про ці перетворення як «ценный вклад» в історіографію Малоросії³⁰³, доповнивши його новими відомостями, цінними зауваженнями й висновками. Як додаток до рецензії вчений опублікував три документа з історії вітчизняного судівництва. Розгорнутий відгук на працю Д. Міллера та підготовлені на ґрунтовній джерельній базі інші розвідки О. Лазаревського стали вагомим внеском у розробку історії українського судочинства другої половини XVII–XVIII ст.

Ще однією проблемою, яку не оминав своєю увагою О. Лазаревський, була історія Запорозької Січі. Так, у 1889 р. він опублікував записку з аналізом становища січового козацтва наприкінці XVIII ст.³⁰⁴ Публікація супроводжувалася авторською передмовою, де зазначалося, що записка до історії Січі зберігалася у бібліотеці графа О. Уварова у складі збірника, датованого кінцем XVIII ст. Учений встановив, що документ було підготовлено у період правління Катерини II, під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., тобто незадовго до знищення Січі. На його думку, це був «обвинительный акт против запорожцев», виготовлений за дорученням російського уряду, який прагнув покінчити із січовиками³⁰⁵.

Здійснений автором записки опис становища Запорозької Січі О. Лазаревський уважав досить достовірним. У документі зазначалися межі її земельних володінь, прибутки, які козаки отримували від скотарства, риболовлі, торгівлі, супроводу й охорони товарів, що їх купці провозили через територію Запорозжя. За свідченням автора записки, на Запорозжжі наприкінці XVIII ст. проживало близько 100 тис. козаків. Причому їх кількість і надалі збільшувалася через російсько-турецькі війни. Проте, на його думку, вони приносили мало користі імперії, адже не платили податків, мали власну юрисдикцію, охоче приймали збіглих і т. ін. У записці детально подавалася струк-

тура січового війська, висвітлювалися взаємовідносини запорожців із сусідами, зверталася увага на чималі статки січової старшини³⁰⁶.

Відомості до історії Запорозької Січі О. Лазаревський наводив і в рецензіях на праці Д. Яворницького³⁰⁷. Зокрема, 1896 р. він опублікував відгук на його відому «Историю запорожских казаков», де згадав і про раніші студії цього автора («Запорожье в остатках и преданиях народа», «Вольности запорожских казаков»), указавши на опубліковані рецензії, в яких Д. Яворницькому закидали відсутність критичного аналізу доробку попередників³⁰⁸. О. Лазаревський детально проаналізував перший том «Истории...», встановивши, що розділи про склад січового війська й територіальний поділ Запорожжя Д. Яворницький виклав за працями переважно інших дослідників, насамперед А. Скальковського та С. Мишецького, тож, на думку рецензента, тут немає «ни новых сведений, ни новых соображений»³⁰⁹. Розділ про одяг та озброєння козаків автор виклав за розповідями місцевого старожила й за легендами, тому в ньому, як і в розділах про військові клейноди, а також про історію Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря є багато неточностей. Так, рецензент заперечував, наприклад, факт існування в обителі школи. Крім того, він зазначив, що й у цих розділах не використано нових матеріалів і є хронологічні помилки³¹⁰.

О. Лазаревський проаналізував також другий том «Истории запорожских казаков», детально зупинившись на їх походженні у викладі Д. Яворницького. Рецензент зазначив, що ці відомості автор почерпнув з опублікованої статті, «добросовестно» зробивши на неї посилання, проте не полемізуючи з її автором, а повторивши «домысли, как исторические аксиомы». Він зазначив також, що більша частина тексту другого тому запозичена автором із праць П. Куліша, С. Соловійова, В. Антоновича, М. Костомарова та викладена некритично³¹¹.

На думку О. Лазаревського, досліджуючи історію козацтва у XVII–XVIII ст., Д. Яворницький спробував розділити городових і запорожських козаків. Проте це йому не вдалося через те, що «Запорожье было частью Малороссии, и история его от истории последней отделена быть не может»³¹². Рецензент позитивно

оцінив зібраний автором багатий матеріал про «колоссальную личность» — кошового отамана І. Сірка, однак уважав, що спроба показати його «в свете и блеске» провалилася через невдалий виклад. О. Лазаревський дійшов висновку, що другий том праці Д. Яворницького — це переказ подій життя українських козаків до другої половини XVII ст. за працями попередників, насамперед П. Куліша, а від другої половини XVII ст. — на опублікованих актових матеріалах. У праці відсутня наукова критика й узагальнення, відтак рецензент стверджував, що в ній — «полное отсутствие научности»³¹³.

О. Лазаревський відгукнувся також на опубліковану Д. Яворницьким лекцію, яку той прочитав у Московському університеті у жовтні 1896 р.³¹⁴ Рецензент висловив деякі зауваження, наприклад, про те, що висновок автора про заснування Запорозької Січі в XV ст. не можна прийняти через відсутність фактів. Історик зауважив також, що король Стефан Баторій справді надав у XVI ст. городовим козакам місто Терехтемирів із монастирем, шпиталем та землею, проте не надавав дозволу мати в Батурині «судебный трибунал». Ці відомості О. Лазаревський уважав байкою, яку Д. Яворницький запозичив з «Історії русів»³¹⁵.

Рецензент звернув увагу і на висвітлення Д. Яворницьким подій 1708–1709 рр. та його негативну оцінку І. Мазепи як політичного діяча, котрий запровадив у Малоросії панщину, сформував місцеве дворянство, заборонив перехід селян у стан козаків, відтак народ зрозумів «истинные стремления» гетьмана й відвернувся від нього. На це О. Лазаревський зауважив, що, указавши на такі дії правителя Гетьманщини, автор не навів доказів і не пояснив, коли саме народ «прозрел его истинные стремления» — до 1708 р. чи вже після³¹⁶? Отже, історик уважав, що ставлення Д. Яворницького до гетьмана І. Мазепи як до зрадника, від якого відвернувся народ, не мало доказової бази.

У своїй лекції Д. Яворницький зазначив причини знищення Запорозької Січі — поселення сербів по річках Інгул і Бахмут та негативне ставлення до цього січовиків; демократичність їхнього життя, яка не підходила до «строю Великой России», тобто власний суд, обрання старшини, встановлення відносин із сусід-

німи володарями при визнанні залежності від російського уряду, себто існування таких порядків, які свідчили про ознаки державності. Рецензент погодився з автором, що ці причини призвели до знищення Запорозької Січі, зауваживши лише, що «историческая роль Запорожья была уже сыграна» та порадивши Д. Яворницькому розкрити значення січової вольниці у вітчизняній минувшині³¹⁷. Отже, О. Лазаревський мав власний погляд на минуле Січі, уважаючи, що його треба досліджувати в контексті загальної історії України, за архівними джерелами і працями вчених, критично їх оцінюючи.

У 1898 р. О. Лазаревський опублікував розширену рецензію на збірник історичних матеріалів до історії кубанського козацтва, виданий І. Дмитренком 1896 р.³¹⁸ Дослідник висловив власний погляд на процес входження Чорноморського війська до складу Кубанського, що сталося у 1861 р. Він простежив за опублікованими джерелами його історію від розорення Січі у 1775 р. до створення Г. Потьомкіним у 1787 р. війська «верных казаков», яке 1788 р. отримало назву Чорноморського та формувалося за зразком Війська Запорозького. Влада відвела землі для чорноморців «на кинбургской стороне», у складі російської армії вони несли службу до 1792 р., коли їм було пожалувано територію в Таврійській області з наказом туди переселитися³¹⁹.

У рецензії проаналізовано також структуру опублікованого І. Дмитренком збірника документів і зазначено, що вони зберігаються в Кубанському військовому архіві. Їх, за даними О. Лазаревського, досліджував П. Короленко, автор монографії «Черноморцы», в якій подано деякі документи до історії Чорноморського війська. Проте у збірнику І. Дмитренка повторено публікацію лише одного документа з монографії П. Короленка. Тому вчений вважав, що видані у збірнику документи подають нові деталі до історії чорноморських козаків, а праця І. Дмитренка заслуговує на велику вдячність³²⁰.

Рецензент указав і на прорахунки при публікації документів. Так, у другому томі їх розміщено не у хронологічному порядку, а «по группам лиц»: «бумаги императрицы Екатерины II», «бумаги князя Потёмкина-Таврического» тощо. На думку О. Лазаревського, за такої структури матеріали про одні й ті ж події

можуть опинитися в різних місцях. Натомість у третьому томі збірника документи, схожі за змістом із другим томом, розташовано вже за хронологічним принципом. Історик уважав, що це сталося тому, що тут представлено папери осіб, які обіймали незначні посади в імперській ієрархії³²¹.

У примітці вчений зазначив, що збірник І. Дмитренка у продажу не з'являвся. Про нього він дізнався випадково, отримавши його з Катеринодара від самого укладача. Через те, що книга мало відома читачам, О. Лазаревський опублікував у додатку до рецензії декілька документів із власними коментарями, в яких йшлося про долю заарештованих у 1775 р. російською владою січових старшин. Історик високо оцінив «практический» розум тих представників старшини, кому пощастило unikнути арешту, і які змогли «умело и прочно» влаштувати долю розігнаного запорозького козацтва³²².

Таким чином, О. Лазаревський опублікував і ввів до наукового обігу історико-статистичні матеріали, генеалогічні, іконографічні, епістолярні та мемуарні джерела, родові архіви. Він збирав документи до історії різних станів українського суспільства — міщанства, селянства, козацтва й козацької старшини, з яких утворилася цінна рукописна колекція. Більшість матеріалів свого зібрання він устиг опублікувати, підготувавши та видавши на їх основі низку монографій, статей, заміток, розширених рецензій, де висвітлив основні питання історії Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст.

¹ Колесник Є.О. Бібліотека О.М. Лазаревського. — С. 125: Библиография историческая // Специальные исторические дисциплины. — К., 1992. — С. 53.

² Сопиков В.С. Опыт российской библиографии. — Санкт-Петербург, 1813. — Ч. 1. — 313 с.; Санкт-Петербург, 1814. — Ч. 2. — 472 с.; Санкт-Петербург, 1815. — Ч. 3. — 475 с.; Санкт-Петербург, 1816. — Ч. 4. — 527 с.; Санкт-Петербург, 1821. — Ч. 5.

³ Лазаревский А. Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях // Черниговские губернные ведомости. — 1853. — № 45, 46.

⁴ *Сороковська С.В.* Перший український бібліограф-історик // УІЖ. — 1969. — № 2. — С. 114–115.

⁵ Там само; *Лазаревська К.* Листи Осипа Бодяньського до Олександра Лазаревського: 1854–1855 рр. // Україна. — 1926. — № 1. — С. 67–69.

⁶ Листи Олександра Лазаревського. — С. 265–266.

⁷ *Ткаченко М.* Список праць О.М. Лазаревського і праць про нього. — С. ЛІІІ.

⁸ Листи Олександра Лазаревського. — С. 273; *Лазаревский А.М.* Указатель источников для изучения Малороссийского края. — Санкт-Петербург, 1858. — Вып. 1. — 121 с.

⁹ *Лазаревский А.М.* Указатель источников для изучения Малороссийского края. — 121 с.; *Сороковська С.В.* Перший український бібліограф-історик. — С. 115–116.

¹⁰ Л[азаревский] А. Четыре письма О.М. Бодянского 1855–1858 // Киевская старина. — 1889. — № 11. — С. 450.

¹¹ *Крип'якевич І.П.* Бібліографія історії України в дожовтневий період // УІЖ. — 1958. — № 5. — С. 166.

¹² *Федоренко П.* О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // УАЗ. — К., 1927. — Т. 2. — С. XXVI–XXVII.

¹³ *Ватуля Б.С.* Из истории археографической практики на Украине в XIX–XX вв. // Исторический архив. — 1957. — № 2. — С. 184–195.

¹⁴ *Лазаревский А.* Украинские юридические акты XVII в. // Черниговские губернские ведомости. — 1862. — № 14–17, 22–24, 31; 1863–1865. — № 31, 39–40.

¹⁵ *Лазаревский А.* Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. // Основа. — 1862. — № 5. — С. 82–89.

¹⁶ *Максимович Г.А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — Нежин, 1913. — Т. 1. — 399 с.; *Круглова Т.А.* Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. — Москва, 1989. — 175 с.

¹⁷ *Багалій Д.* Генеральная опись Малороссии // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С.402; *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии: Полк Черниговский. — Чернигов, 1866. — Вып 1. — 138 с. // Черниговские губернские ведомости. — 1866. — № 33, 35–37, 41–42, 44–66; *Его же.* Обзорение Румянцевской описи Киевского и Нежинского полка. — Чернигов, 1867. — 390 с.

¹⁸ *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — Чернигов, 1867. — Вып. 2. — С. 147.

¹⁹ *Багалій Д.* Генеральная опись Малороссии. — С. 402–403.

²⁰ *Круглова Т.А.* Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. — С. 12–13; Листи Олександра Лазаревського. — С. 337.

²¹ *Василенко Н.П.* К вопросу о децентрализации наших исторических архивов // Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. — Т. 1: Историчні праці. — К., 2006. — С. 237–238; Генеральный опис Лівобережної України: 1765–1769 рр.: Показчик населених пунктів. — К., 1959. — С. 9–11.

²² Описание Черниговского наместничества, 1781 г. / Д.Р. Пашенко и А.М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. — 1867. — № 41–48; 1868. — № 1, 4, 6–7, 9.

²³ Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка (1729–1730) / Ред. А. Лазаревский. — Чернигов, 1892; *Василенко Н.* Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка // Земский сборник Черниговской губернии. — 1902–1904.

²⁴ Малороссийские переписные книги 1666 года / Послеслов. и ред. А.М. Лазаревского // ЧИОНЛ. — 1899. — Кн. 13. — Отд. 3. — С. 35–143.

²⁵ Там же. — С. 137–138, 140–143.

²⁶ Там же. — С. 138.

²⁷ Там же. — С. 138–139.

²⁸ Переписні книги 1666 р. / Підгот. до друку і зредаг. В.О. Романовський. — К., 1933. — XI, 438 с.

²⁹ *Лазаревский А.* Сулимовский фамильный архив // Киевская старина. — 1882. — № 11. — С. 292–327.

³⁰ Там же. — С. 292.

³¹ Там же. — С. 294–327.

³² Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. / Пред. и ред. А.М. Лазаревского. — К., 1884. — XXII, 316 с.

³³ *Антонович В.* [Рец.] Сулимовский архив — фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей, К., 1884. // Киевская старина. — 1884. — № 10. — С. 332–336.

³⁴ Там же. — С. 332.

³⁵ Там же. — С. 333–335.

³⁶ *Лазаревский А.* Галагановский фамильный архив // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 452–469.

³⁷ Там же. — С. 454.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же. — С. 456–467.

⁴⁰ Там же. — С. 467–468.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же. — С. 468.

⁴³ Мотыжинский архив: Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. // Под ред. А.М. Лазаревского. — К., 1890. — VI, 223, XVIII с.

⁴⁴ А.М. [Рец.] Мотыжинский архив: Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. / Изд. Андрея и Александра Савицких, К., 1890 // Киевская старина. — 1890. — № 9. — С. 519–521.

⁴⁵ Любецкий архив графа Милорадовича / Под ред. А.М. Лазаревского. — К., 1898. — Вып. 1. — 256 с., VI.

⁴⁶ Там же. — С. I–III.

⁴⁷ Там же. — С. 2, 10, 18, 20, 227–255.

⁴⁸ Герасименко Н.О. Епістолярні джерела у науковій спадщині О.М. Лазаревського // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2007. — Вип. 17. — С. 106–120.

⁴⁹ Два письма великого князя Павла Петровича к графу П.А. Румянцеву-Задунайскому / Публ. А.М. Лазаревского // Русский архив. — 1873. — Кн. 1. — С. 461–462.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Письма пешехода Василия Григорьевича Барского (1723–1745) / Публ. А. Лазаревского // Русский архив. — 1874. — Кн. 2. — С. 464–523.

⁵² Два письма графа П.А. Румянцева: 1771–1772 / Публ. А.М. Лазаревского // Русская старина. — 1876. — Т. 15. — № 1/4. — С. 212–213.

⁵³ Письмо воронежского сотника Холодовича к наместнику черниговской «катедры» Савве Шпаковскому, 1721 г. / Послесл. А. Лазаревского // Киевская старина. — 1888. — № 5. — С. 45–47; Четыре письма О.М. Бодянского, 1855–1859 гг. / Публ. А.М. Лазаревского // Там же. — 1889. — № 11. — С. 447–450; Два письма А.И. Чепы, собирателя конца XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии // Там же. — 1890. — № 5. — С. 364–369.

⁵⁴ Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1783) / Пред. и публ. А. Лазаревского // Киевская старина. — 1893. — № 3. — С. 493–527; № 4. — С. 98–119; № 5. — С. 209–227; № 10. — С. 112–123; № 11. — С. 298–316; 1895. — № 5. — С. 239–262.

⁵⁵ Письма Данила Михайловича Велланского (1805–1834) / Публ. А.М. Лазаревского // Киевская старина. — 1897. — С. 289–310.

⁵⁶ Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка // Киевская старина. — 1898. — № 1/3. — С. 167–193.

⁵⁷ Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу: 1743–1744 гг. // Киевская старина. — 1891. — № 1. — С. 177–183.

⁵⁸ Там же. — С. 177–178.

⁵⁹ Современное письмо (1819) о смерти Ал.М. Будлянского / Публ. А.М. Лазаревского // Киевская старина. — 1893. — № 3. — С. 535–538.

⁶⁰ Письмо жены гадяцкого полковника Григория Грабянки Евдокии Ивановны к брату своему Забеле / Публ. А. Л[азаревского] // Киевская старина. — 1894. — № 4. — С. 158–159 (д).

⁶¹ «Лист» печерского архимандрита Иннокентия Гизеля на сбор милостыни для выкупа у татар пленника // Киевская старина. — 1895. — № 2. — С. 53–54.

⁶² Частная переписка Ивана Романовича Мартоса (1817–1830 гг.) / Публ. А.М. Лазаревского // Киевская старина. — 1896. — № 6. — С. 344–368; № 10. — С. 77–92; № 11. — С. 225–233; 1898. — № 6. — С. 455–472; № 7/8. — С. 116–131.

⁶³ Два письма Ф.В. Чигова к Г.П. Галагану / Публ. А. Л[азаревского] // Киевская старина. — 1900. — № 12. — С. 137–143.

⁶⁴ Четыре письма А.Ф. Шафонского к А.С. Сулиме о порядках обучения в Галльской «педагогии» (1794–1797 гг.) / Публ. А. Лазаревского // ЧИОНЛ. — 1900. — Кн. 14. — Вып. 1. — Отд. 3. — С. 71–83.

⁶⁴ Письма «старшего канцеляриста» Андрея Безбородька к бунчуковому товарищу Григорию Скорупе, 1736 г. / Публ. [А. Лазаревского] // Киевская старина. — 1902. — № 1/3. — С. 15–16; Приятельское письмо переяславского полковника Иваненка к погарскому земскому судье Лашкевичу, 1797 г. // Там же. — 1902. — № 1/3. — С. 15.

⁶⁵ IP НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68306. — Арк. 1–2 зв.

⁶⁶ *Шевелів Б.* Листи О.М. Лазаревського до О.І. Ханенка // Ювілейний збірник на пошану Михайла Сергійовича Грушевського. — К., 1928. — С. 974–975.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ IP НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68308. — Арк. 5–6 зв.

⁶⁹ Там само. — Спр. 68309. — Арк. 7–8 зв.

⁷⁰ Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка: 1727–1753 гг. // Киевская старина. — 1884. — № 3. — С. 1–16 (приложение); № 4. — С. 17–32 (приложение); № 5. — С. 33–48 (приложение); № 6. — С. 49–64 (приложение); № 7. — С. 65–80 (приложение); № 9. — С. 81–96

(приложение); № 10. — С. 97–113 (приложение); № 11. — С. 113–128 (приложение).

⁷¹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) / Изд. «Киевской старины» под ред. А. Лазаревского. — К., 1893. — Ч. 1 (1717–1725 гг.). — 329 с.; К., 1895. — Ч. 2 (1726–1729 гг.). — 342 с.; К., 1897. — Ч. 3. — 418 с.

⁷² Там же. — Ч. 1. — С. I–II.

⁷³ Дневник Якова Марковича. — Т. 4 / За ред. В. Модзалевського // Жерела до історії України-Руси. — Т. 22. — К.; Л., 1913. — 385 с.

⁷⁴ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. 1. — С. II–XVI.

⁷⁵ М.Г. [Рец.] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / Изд. «Киевской старины» / Под ред. А. Лазаревского // ЗНТШ. — 1896. — Т. 12. — С. 33.

⁷⁶ Там же. — С. 33–34.

⁷⁷ Лазаревский А. Дневник гетманича Апостола // Киевская старина. — 1894. — № 11. — С. 300–303; *Его же*. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 — май 1727 гг.) // Там же. — 1895. — № 7/8. — С. 100–155.

⁷⁸ Лазаревский А. Дневник Петра Даниловича Апостола. — С. 100–102.

⁷⁹ Там же. — С. 102–103.

⁸⁰ Там же. — С. 103–105.

⁸¹ Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии // ЧИОНЛ. — 1898. — Кн. 12. — С. 90–145.

⁸² Там же. — С. 90–91.

⁸³ [Лазаревский А.] Отрывки из дневника Г.П. Галагана, 1883–1884 гг. // Киевская старина. — 1902. — № 3. — С. 156–158.

⁸⁴ Там же. — С. 157–158.

⁸⁵ Лазаревский А. Отрывки из летописи Мгарского монастыря (1682–1775) // Киевская старина. — 1889. — № 4–6; окрема відбитка: К., 1889. — 40 с.

⁸⁶ Там же. — К., 1889. — С. 1–4.

⁸⁷ Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) / Под ред. А. Лазаревского // Киевская старина. — 1890. — № 4. — С. 70–80; № 5. — С. 81–96; № 6. — С. 97–110; окрема відбитка: К., 1890. — 45 с.

⁸⁸ «Черниговская летопись» по новому списку (1587–1725). — С. 71–73; Чернігівський літопис / Підг. до друку, передм. і ком. Ю. Мицика // Сіверянський літопис. — 1996. — № 4. — С. 105–106.

⁸⁹ Л[азаревский] А. Два поддельных исторических документа // Киевская старина. — 1897. — № 5. — С. 61.

⁹⁰ Там же. — С. 55–61; *Лазаревский А.* Генеалогический самообман // Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1895. — Т. 2. — С. 1–3; *Его же.* Гетманские клейноды (1758) // Киевская старина. — 1882. — № 5. — С. 343–344.

⁹¹ Л[азаревский] А. Два поддельных исторических документа. — С. 55–57.

⁹² *Лазаревский А.* Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости. — 1854. — № 4; 1858. — № 9.

⁹³ *Лазаревский А.* Псевдо — Железняк // Киевская старина. — 1889. — № 1. — С. 221.

⁹⁴ *Лазаревский А.* Старинные малороссийские портреты // Киевская старина. — 1882. — № 5. — С. 337–342.

⁹⁵ Там же. — С. 338–339.

⁹⁶ Там же. — С. 339–342.

⁹⁷ Л[азаревский] А. Максим Ильяшенко, полковник лубенский: 1677–1687 (к портрету) // Киевская старина. — 1891. — № 1. — С. 186–189.

⁹⁸ Там же. — С. 186–188.

⁹⁹ Там же. — С. 189.

¹⁰⁰ Там же.

¹⁰¹ Л[азаревский] А. Антон Танский, полковник киевский (1712–1734 гг.) (к портрету его тещи) // Киевская старина. — 1894. — № 4. — С. 146–151.

¹⁰² Там же. — С. 150–151.

¹⁰³ *Лазаревский А.* Заметки о портретах Мазепы (к рисунку) // Киевская старина. — 1899. — № 3. — С. 453–462.

¹⁰⁴ Там же. — С. 461–462; *Ковалевська О.* Іконографічні дослідження Олександра Лазаревського: Роздуми історика над портретами Івана Мазепи // Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII ст. — Л., 2011. — С. 207–210.

¹⁰⁵ *Лазаревский А.* Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. — 1868. — № 2. — С. 35–148.

¹⁰⁶ *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М. Лазаревського. — С. 46; *Томазов В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII — початок XXI ст.). — К., 2006. — С. 126–127.

¹⁰⁷ *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества XVII–XVIII вв. // Русский архив. — 1876. — Т. 1–2; 1876. — Т. 3.

¹⁰⁸ *Томазов В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII — початок XXI ст.). — С. 126–127.

¹⁰⁹ *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии: Семья Скоропадских (1674–1758) // Исторический вестник. — 1880. — № 2. — С. 710–734; *Ткаченко М.* Список праць О.М. Лазаревського і праць про нього. — С. LVIII–LIX, LXIII.

¹¹⁰ *Томазов В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII — початок XXI ст.). — С. 126–127.

¹¹¹ Листи Олександра Лазаревського. — С. 328–329.

¹¹² Л[азаревский] А. Поминка предков // Киевская старина. — 1902. — № 3. — С. 158; Герасименко Н.О. З епістолярної спадщини О.М. Лазаревського: Листи Г.Л. Берло // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2008. — Вип. 18. — С. 109–125.

¹¹³ Див.: *Верзилов А.В.* Памяти Александра Матвеевича Лазаревского. — Чернигов, 1903. — С. 8–9.

¹¹⁴ Л[азаревский] А. Галагановский фамильный архив // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 453.

¹¹⁵ Листи Олександра Лазаревського. — С. 311.

¹¹⁶ Там само; *Лазаревский А.* Письмо Н.И. Костомарова // Киевская старина. — 1891. — № 7/9. — С. 478–479.

¹¹⁷ *Лазаревский А.* Василий Золотаренко, полковник нежинский // Черниговские губернские ведомости. — 1853. — № 31; *Его же.* Иван Петрович Забела, знатный войсковой товарищ (1665–1703) // Киевская старина. — 1883. — № 7. — С. 506–538; Списки черниговских дворян 1783 г.: Материал для истории местного дворянства по официальным данным. — Чернигов, 1890. — 186 с.

¹¹⁸ *Лазаревский А.М.* Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. — Х., 1898. — 82 с.

¹¹⁹ Там же. — С. 3–21.

¹²⁰ Там же. — С. 21–22.

¹²¹ *Лазаревский А.* Прежние изыскатели малорусской старины // Его же. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1895. — Т. 2. — С. 78–132.

- ¹²² Там же. — С. 78–79.
- ¹²³ Там же. — С. 79.
- ¹²⁴ Там же. — С. 79–132.
- ¹²⁵ Там же. — С. 80–116.
- ¹²⁶ Там же. — С. 116–126; *Заремба С.* Василь Ломиковський та його оточення // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 85.
- ¹²⁷ *Лазаревский А.* Александр Михайлович Маркович (г. 1790–1865) // Его же. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1898. — Т. 4. — С. 40–87; *Его же.* Василий Григорьевич Рубан // Там же. — С. 36–37.
- ¹²⁸ *Лазаревский А.* Александр Михайлович Маркович... — С. 62–76, 80.
- ¹²⁹ Там же. — С. 80–81.
- ¹³⁰ *Лазаревский А.* Василий Григорьевич Рубан. — С. 36–37; [Лазаревский А.М.] По поводу столетия со времени смерти князя А.А. Безбородька // Киевская старина. — 1899. — № 5. — С. 77–78.
- ¹³¹ *Марченко М.І., Полухін Л.К.* Видатний історик України О.М. Лазаревський. — К., 1958. — С. 21; Труды Черниговской архивной комиссии. — 1912. — Вып. 9. — С. 71.
- ¹³² *Лазаревский А.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам // Записки Черниговского губернского статистического комитета. — Чернигов, 1866. — Кн. 1. — С. 1–151; окр. вид.: К., 1908. — 108 с.; Руська історична бібліотека. — Л., 1903. — Т. 23. — С. 125–216.
- ¹³³ *Лазаревский А.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)... — К., 1908. — С. 68.
- ¹³⁴ *Василенко Н.* Предисловие // Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)... — С. III–V.
- ¹³⁵ *Лазаревский А.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)... — С. IX–X. 87–108.
- ¹³⁶ *Василенко Н.* Предисловие. — С. 1.
- ¹³⁷ Там же. — С. II.
- ¹³⁸ *Лазаревский А.* Из истории сёл и селян Левобережной Украины // Киевская старина. — 1891. — № 1. — С. 1–18; Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1892. — Т. 1. — С. 1–18.
- ¹³⁹ Там же. — С. 1.
- ¹⁴⁰ Там же. — С. 2.
- ¹⁴¹ Там же. — С. 2–4, 11–12.

¹⁴² *Лазаревский А.* Число крестьянских дворов, находившихся во владении казацкой старшины в половине XVIII в. (документ 1743 г.) // Киевская старина. — 1891. — № 8. — С. 284–289; Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1892 — Вып. 1. — С. 61–76.

¹⁴³ *Лазаревский А.* Сёла Конотопского уезда (Подлипное, Семяновка, Корибутов, Куриловка, Гирявка) // Записки Черниговского губернского статистического комитета. — 1868. — Кн. 2. — С. 149–340; *Его же.* Исторические очерки сёл Конотопского уезда. — Чернигов, 1886. — 33 с.; *Его же.* Историко-статистические сведения о населённых местностях Конотопского уезда. — К., 1890. — 24 с.

¹⁴⁴ Э.О. [Рец.] Исторические очерки сёл Конотопского уезда А. Лазаревского: Юго-восточная часть уезда, Чернигов, 1886 // Киевская старина. — 1887. — № 10. — С. 368–369.

¹⁴⁵ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — К., 1888. — XIV+470+XXXI с.; Т. 2: Полк Нежинский. — К., 1893. — II+521+XXV с.; Т. 3: Прилуцкий полк. — К., 1902. — XIV+462+XXIII с.

¹⁴⁶ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — 507 с.

¹⁴⁷ *Луцицкий И.* [Рец.] А. Лазаревский. Описание старой Малороссии. Т. 1: Стародубский полк. — Вып. 1 и 2, К., 1888–1889 // Университетские известия (Киев). — 1889. — № 12. — С. 283–297.

¹⁴⁸ Там же. — С. 286–287.

¹⁴⁹ IP НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68457. — Арк. 1; *Багалея Д.* Новый историк Малороссии: Рецензия на книгу А.М. Лазаревского «Описание старой Малороссии» // Отчёт о 32 присуждении наград гр. Уварова. — Санкт-Петербург, 1891. — Т. 1. — 148 с.

¹⁵⁰ *Мякотин В.* [Рец.] Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии, Т. 2: Полк Нежинский, К., 1893 // Отчёт о 37 присуждении наград гр. Уварова. — Санкт-Петербург, 1893; *Джиджора I.* [Рец.] Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии, Т. 3: Полк Прилуцкий, К., 1902 // ЗНТШ. — 1904. — Т. 58. — Кн. 2. — С. 12–23.

¹⁵¹ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи // УАЗ. — К., 1927. — Т. 2. — С. 200–201, 206–207.

¹⁵² *Лазаревский М.* Памяти мои // УАЗ. — К., 1927. — Т. 2. — С. 19.

¹⁵³ *Лазаревский А.* Мазепа и Кочубей: Очерки малороссийских фамилий // Русский архив. — 1876. — Т. 3. — С. 438–455.

¹⁵⁴ Листи Олександра Лазаревського // УАЗ. — К., 1927. — Т. 2. — С. 311; *Лазаревский А.* Письмо Н.И. Костомарова // Киевская старина. — 1891. — № 7/9. — С. 478–479.

- ¹⁵⁵ *Костомаров Н.* Мазепа: Историческая монография // Русская мысль. — 1882. — № 1–5, 8–12.
- ¹⁵⁶ Л[азаревский] А. Сабля Мазепы // Киевская старина. — 1883. — № 1. — С. 213.
- ¹⁵⁷ Л[азаревский] А. На ком был женат Мазепа // Киевская старина. — 1888. — № 5. — С. 43–45.
- ¹⁵⁸ Там же. — С. 43–44.
- ¹⁵⁹ Там же. — С. 45.
- ¹⁶⁰ Л[азаревский] А. К истории Мазепиной измены // Киевская старина. — 1889. — № 12. — С. 645.
- ¹⁶¹ *Лазаревский А.* Максим Ильяшенко, полковник лубенский: 1677–1687 (к портрету) // Киевская старина. — 1891. — № 1. — С. 187–189.
- ¹⁶² *Лазаревский А.* Заметки о портретах Мазепы (По поводу Норбленовской гравюры) // Киевская старина. — 1899. — № 3. — С. 453–462; Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1899. — Кн. 5. — С. 139–148.
- ¹⁶³ *Лазаревский А.* Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф.М. Уманца «Гетман Мазепа») // Киевская старина. — 1898. — № 3. — С. 457–485; № 4. — С. 131–167; № 6. — С. 395–411; Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1899. — Кн. 5. — С. 1–77.
- ¹⁶⁴ Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — С. 5–7.
- ¹⁶⁵ Там же.
- ¹⁶⁶ Там же. — С. 9–13.
- ¹⁶⁷ Там же. — С. 22–26.
- ¹⁶⁸ Там же. — С. 26–27.
- ¹⁶⁹ Там же. — С. 35.
- ¹⁷⁰ Там же. — С. 40, 45–46.
- ¹⁷¹ Там же. — С. 50; *Станіславський В.В.* Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686–1698 рр. // УІЖ. — 1999. — № 1. — С. 26–27.
- ¹⁷² *Лазаревский А.* Заметки о Мазепе... — С. 52–65.
- ¹⁷³ Там же. — С. 66–67.
- ¹⁷⁴ Там же. — С. 68.
- ¹⁷⁵ Там же. — С. 70–71.
- ¹⁷⁶ Там же. — С. 73–75.
- ¹⁷⁷ Там же. — С. 76–77.

¹⁷⁸ *Лазаревский А.* Письмо Мазепы о заселении правобережного Приднепровья в к. XVII в. // Киевская старина. — 1898. — № 5. — С. 52 (д).

¹⁷⁹ *Лазаревский А.* Два письма гетмана Мазепы к гадяцкому полковнику, писанные во время зимовки в Дубно, в декабре 1705 г. // Киевская старина. — 1901. — № 4. — С. 10–11 (д).

¹⁸⁰ *Лазаревский А.* К истории народного волнения, бывшего в Гетманщине вслед за постановлением Мазепы гетманом // Киевская старина. — 1901. — № 2. — С. 77–78.

¹⁸¹ *Лазаревский А.* Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским? // Основа. — 1861. — № 6. — С. 9–13.

¹⁸² Там же. — С. 9–10.

¹⁸³ Там же. — С. 11–13.

¹⁸⁴ Там же. — С. 13.

¹⁸⁵ *Лазаревский А.* Павел Полуботок: Очерк из истории Малороссии XVIII века (відбитка: Русский архив. — 1880. — Кн. 1. — С. 137–209); *Костомаров Н.И.* Павел Полуботок: Исторический очерк // Русская старина. — 1876. — Т. 15. — Кн. 3. — С. 500–525.

¹⁸⁶ *Лазаревский А.* Павел Полуботок: Очерк из истории Малороссии XVIII века. — С. 137–147.

¹⁸⁷ Там же. — С. 150.

¹⁸⁸ Там же. — С. 148–150.

¹⁸⁹ Там же. — С. 151–153.

¹⁹⁰ Там же. — С. 153–155.

¹⁹¹ Там же. — С. 157, 166.

¹⁹² Там же. — С. 163–167, 171.

¹⁹³ Там же. — С. 172.

¹⁹⁴ Там же.

¹⁹⁵ Там же. — С. 178.

¹⁹⁶ Там же. — С. 178–179.

¹⁹⁷ Там же. — С. 197.

¹⁹⁸ Там же. — С. 183–184.

¹⁹⁹ Там же. — С. 192–193.

²⁰⁰ Там же. — С. 193

²⁰¹ Там же. — С. 205–207.

²⁰² Там же. — С. 207–208.

²⁰³ Там же. — С. 208

²⁰⁴ Там же. — С. 208–209.

²⁰⁵ *Модзалевский В.* Павел Леонтьевич Полуботок: Биографический очерк. — Санкт-Петербург, 1903. — 70 с.; *Василенко М.П.* Павло Полуботок: З приводу двісталітньої річниці його смерті (29.XII.1724) // Україна. — 1925. — Кн. 6. — С. 8–108; *Його ж.* Вибрані твори у трьох томах. — Т. 1: Історичні праці. — К., 2006. — С. 513–542; *Коваленко О.* Павло Полуботок // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — К., 1995. — С. 499–522; *Його ж.* Павло Полуботок. — К., 2002; *Горобець В.* Павло Полуботок. — К., 2009. — 59 с.

²⁰⁶ Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв., собираемые А.М. Лазаревским: Безбородьки // Русский архив. — 1875. — № 1. — С. 311–314; Галагановский фамильный архив / Публ. А. Лазаревского // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 459; *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии: Крыжановские // Там же. — 1885. — № 5. — С. 10; Л[азаревский] А. Генеральный писарь Андрей Безбородько // Там же. — 1890. — № 1. — С. 135–140.

²⁰⁷ Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу, 1743–1744 г. / Публ. А. Лазаревского // Киевская старина. — 1891. — № 1. — С. 177–183; *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. 2: Полк Нежинский. — К., 1893. — С. 339–340; Письма «старшего канцеляриста» Андрея Безбородьки к бунчуковому товарищу Григорию Скорупе, 1736 г. / Публ. А. Лазаревского // Киевская старина. — 1902. — № 1/3. — С. 15–16; [Лазаревский А.М.] По поводу столетия со времени смерти князя А.А. Безбородьки. — С. 77–78; ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 68526. — Арк. 1–4 зв.

²⁰⁸ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 2. — С. 41–44; *Панашенко В.* З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 257.

²⁰⁹ Л[азаревский] А. Генеральный писарь Андрей Безбородько. — С. 135; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — С. 41–42.

²¹⁰ Л[азаревский] А. Генеральный писарь Андрей Безбородько. — С. 135.

²¹¹ Там же; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — С. 42–43.

²¹² Л[азаревский] А. Генеральный писарь Андрей Безбородько. — С. 134–135.

²¹³ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 57479. — Арк. 88–89 зв., 90–91 зв., 92–93 зв.; Приватні листи XVIII ст. / Вид. В.А. Передрієнко. — К., 1987. — С. 78–80.

²¹⁴ Л[азаревский] А. Генеральный писарь Андрей Безбородько. — С. 136; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — С. 42–43.

²¹⁵ Л[азаревский] А. Генеральный писарь Андрей Безбородько. — С. 136–137.

²¹⁶ Там же. — С. 137–138.

²¹⁷ *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии: Крыжановские // Киевская старина. — 1885. — № 5. — С. 10.

²¹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19997. — Арк. 19.

²¹⁹ *Щербина В.* Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 гг.: Приложения // ЧИОНЛ. — 1892. — Кн. VI. — Отд. II. — С. 147–148; *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Одесса, 1846. — Ч. 2. — С. 87, 103.

²²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19997. — Арк. 19–19 зв., 21–21 зв.

²²¹ Там само. — Арк. 21–22.

²²² *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — С. 41–42.

²²³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19997. — Арк. 33–34 зв.

²²⁴ Там само. — Арк. 62–62 зв.; Спр. 19999. — Арк. 49 зв., 50–50 зв., 52 зв.–54 зв.

²²⁵ Там само. — Спр. 19997. — Арк. 14–14 зв., 44.

²²⁶ Там само. — Арк. 41–41 зв.

²²⁷ Там само. — Арк. 7–50.

²²⁸ Там само. — Арк. 44–45, 48.

²²⁹ Там само. — Арк. 50.

²³⁰ Л[азаревский] А. Генеральный писарь Андрей Безбородько. — С. 138–139.

²³¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19997. — Арк. 65–67.

²³² Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу, 1743–1744 гг. — С. 177–183.

²³³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 20006. — Арк. 60–61.

²³⁴ Там само. — Спр. 19997. — Арк. 100.

²³⁵ Там само. — Арк. 106–108, 112.

²³⁶ Там само. — Арк. 133–133 зв.

²³⁷ Там само. — Арк. 133 зв., 134 зв., 135.

²³⁸ Там само. — Спр. 19999. — Арк. 143 зв.; Спр. 20008. — Арк. 42.

- ²³⁹ Там само. — Арк. 142–142 зв.
- ²⁴⁰ Там само. — Спр. 20006. — Арк. 83
- ²⁴¹ Там само. — Арк. 74–74 зв.
- ²⁴² Там само. — Спр. 20000. — Арк. 2–3 зв.
- ²⁴³ Там само. — Арк. 4–5.
- ²⁴⁴ Там само. — Спр. 20006. — Арк. 81 зв.
- ²⁴⁵ Там само. — Арк. 82.
- ²⁴⁶ Там само. — 82 зв., 83 зв.
- ²⁴⁷ *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии. — К., 1893. — Т. 2: Полк Нежинский. — С. 339–340.
- ²⁴⁸ Там же. — С. 340.
- ²⁴⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 529 а. — Арк. 2–2 зв.
- ²⁵⁰ Л[азаревский] А. Генеральный писарь Андрей Безбородько. — С. 139; [Лазаревский А.М.] По поводу столетия со времени смерти князя А.А. Безбородька. — С. 77–78.
- ²⁵¹ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — К.; Санкт-Петербург, 2004. — Т. 5. — Вып. 4. — С. 6.
- ²⁵² Л[азаревский] А. Генеральный писарь Андрей Безбородько. — С. 139.
- ²⁵³ *Лазаревский А.* Галагановский фамильный архив // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 459.
- ²⁵⁴ *Лазаревский А.* Обозрение Румянцевской описи Малороссии: Полк Черниговский. — Чернигов, 1866. — Вып. 1. — 138 с.
- ²⁵⁵ Листи Олександра Лазаревського. — С. 321.
- ²⁵⁶ Распоряжения гр. П.А. Румянцева по управлению Малороссией 1779 г. / Публ. А.М. Лазаревского // Черниговские губернские ведомости. — 1888. — № 10, 12–13, 19, 21, 23–25, окр. відбитка: 59 с.; Л[азаревский] А. Учитель графа П.А. Румянцева-Задунайского, Т.М. Сенютович // Киевская старина. — 1889. — № 1. — С. 223–224.
- ²⁵⁷ Л[азаревский] А. Материалы для биографии графа П.А. Румянцева-Задунайского // Киевская старина. — 1895. — № 3. — С. 385–404.
- ²⁵⁸ Там же. — С. 385–386.
- ²⁵⁹ Там же. — С. 386–387.
- ²⁶⁰ Там же — С. 389–404.
- ²⁶¹ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 67865/67869. — Арк. 3–3 зв.
- ²⁶² Там само. — Арк. 4–4 зв.; *Лазаревский А.* По поводу ста лет от смерти графа П.А. Румянцева // Киевская старина. — 1896. — № 12. — С. 374–394; Л[азаревский] А. Черты характера гр. П.А. Румянцева //

Там же. — С. 80–81; *Его же*. Хозяйство гр. П.А. Румянцева // Там же. — С. 81–85.

²⁶³ *Воронов В.І.* Листи російського історика В.О. Мякотіна до О.М. Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 2001. — Вип. 2. — С. 635.

²⁶⁴ ЧИОНЛ. — 1898. — Кн. 12. — С. 4–6; *Лазаревский А.* По поводу ста лет от смерти графа П.А. Румянцева. — С. 374–394.

²⁶⁵ *Лазаревский А.* По поводу ста лет от смерти графа П.А. Румянцева. — С. 375.

²⁶⁶ Там же. — С. 374–375.

²⁶⁷ Там же. — С. 375.

²⁶⁸ Там же. — С. 376; При підготовці цієї інструкції у записці до статс-секретаря А. Олсуф'єва Катерина II зазначила, що П. Рум'янцеву «должно иметь и лисий хвост, и волчий рот» (див.: *Круглова Т.А.* Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. — Москва, 1989. — С. 26).

²⁶⁹ *Лазаревский А.* По поводу ста лет от смерти графа П.А. Румянцева. — С. 377.

²⁷⁰ Там же. — С. 378.

²⁷¹ Там же. — С. 379.

²⁷² Там же. — С. 379–380.

²⁷³ Там же. — С. 380–381.

²⁷⁴ Там же. — С. 382.

²⁷⁵ Там же. — С. 383–384.

²⁷⁶ Там же. — С. 386–387.

²⁷⁷ Там же. — С. 388–390.

²⁷⁸ Там же. — С. 390–394.

²⁷⁹ Л[азаревский] А. Черты характера гр. П.А. Румянцева. — С. 80–81; *Его же*. Хозяйство гр. П.А. Румянцева. — С. 81–85.

²⁸⁰ Л[азаревский] А. Черты характера гр. П.А. Румянцева. — С. 80.

²⁸¹ Там же. — С. 81.

²⁸² Л[азаревский] А. Хозяйство гр. П.А. Румянцева. — С. 81.

²⁸³ Там же. — С. 82.

²⁸⁴ Там же. — С. 82–83.

²⁸⁵ *Багалеј Д.* Генеральная опись Малороссии: Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии гр. П.А. Румянцева-Задунайского // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 431; *Стороженко Н.В.* Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве // Там

же. — 1891. — № 8. — С. 478–493; № 9. — С. 455–465; *Максимович Г.А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — Нежин, 1913. — Т. 1. — 399 с.

²⁸⁶ *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д.П. Миллера «Суды земские, городские и подкоморские в XVIII веке») // Киевская старина. — 1898. — № 7/8. — С. 75–115.

²⁸⁷ *Лазаревский А.* Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и статутных судах. — Х., 1898. — 82 с.

²⁸⁸ *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии... — С. 75.

²⁸⁹ Там же. — С. 75–76.

²⁹⁰ *Лазаревский А.* К истории статутных судов в Левобережной Малороссии // Киевская старина. — 1901. — № 1. — С. 1–3; Украинские исторические мелочи. — К., 1901. — С. 3–4.

²⁹¹ *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии... — С.80.

²⁹² Там же. — С. 81–88.

²⁹³ Там же. — С. 89–91.

²⁹⁴ Там же. — С. 91.

²⁹⁵ Там же. — С. 90–92.

²⁹⁶ Там же. — С. 93–94.

²⁹⁷ Про працю Ф. Чуйкевича: див.: *Василенко М.* Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст. // ЗНТШ. — 1925. — № 138/140. — С. 105–130; *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии... — С. 94–95.

²⁹⁸ *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии... — С. 97–98.

²⁹⁹ Там же. — С. 98.

³⁰⁰ Там же. — С. 99–100.

³⁰¹ ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 4201. — Арк. 1 а–2.

³⁰² *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии... — С. 101, 109.

³⁰³ Там же. — С. 109–110.

³⁰⁴ *Лазаревский А.* Запорожье в конце XVIII века. (Современная записка) // Киевская старина. — 1889. — № 12. — С. 628–637.

³⁰⁵ Там же. — С. 628–629.

³⁰⁶ Там же. — С. 629–630.

³⁰⁷ *Лазаревский А.* [Рец.] «История запорожских казаков» Д.И. Эварницкого. Т.1, 1892, VII+542 с.; Т. 2, 1895, 624 с. // ЧИОНЛ. — 1896. — Кн. 10. — Отд. 4. — С. 3–23; *Лазаревский А.* [Рец.] Главнейшие моменты из истории запорожского казачества Д.И. Яворницкого // Русская мысль. — 1897. — № 1. — С. 99–115 // Киевская старина. — 1897. — № 3. — С. 84–86.

- ³⁰⁸ Лазаревский А. [Рец.] «История запорожских казаков» Д.И. Эварницкого... — С. 5–6.
- ³⁰⁹ Там же. — С. 6–7.
- ³¹⁰ Там же. — С. 7–12.
- ³¹¹ Там же. — С. 4–19.
- ³¹² Там же. — С. 21–22.
- ³¹³ Там же. — С. 22–23.
- ³¹⁴ Л[азаревский] А. [Рец.] Главнейшие моменты из истории запорожского казачества Д.И. Яворницкого — С. 84–86.
- ³¹⁵ Там же. — С. 84.
- ³¹⁶ Там же. — С. 85.
- ³¹⁷ Там же. — С. 86.
- ³¹⁸ Л[азаревский] А. [Рец.] Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. 3 тома. Собраны и изданы И.И. Дмитренко. Санкт-Петербург, 1896 // Киевская старина. — 1898. — № 1/3. — С. 13–22.
- ³¹⁹ Там же. — С. 14–15.
- ³²⁰ Там же. — С. 15.
- ³²¹ Там же. — С. 15–16.
- ³²² Там же. — С. 16.

ПІСЛЯМОВА: ЛЮДИНА, УЧЕНИЙ, ГРОМАДЯНИН

Інкорпорація Російською імперією наприкінці XVIII ст. суттєво вплинула на політичний, соціально-економічний і культурний розвиток Лівобережної України. Ліквідація адміністративно-територіального устрою козацької держави, закріпачення селянства, отримання старшиною прав російського дворянства призвели до змін у структурі тогочасного суспільства. Змінилося і становище роду Лазаревських, який також став дворянським, проте його представники зберігали пам'ять про колишню українську державність. Суспільно-політичні погляди й світогляд ученого формувалися під впливом родинної традиції, батьків, друзів і знайомих, серед яких були відомі діячі вітчизняної культури, у тому числі Т. Шевченко, О. Бодяньський, О. Маркович та ін.

О. Лазаревський обрав службову діяльність, пов'язану з ліберальними перетвореннями, що проводилися в Російській імперії у 1860–1880-х рр. Олександр Матвійович уважав їх доленосними та взяв безпосередню участь у реалізації селянської й судової реформ. Завдяки наполегливій, невтомній праці, кристальній чесності та непідкупності він досяг успіхів на службі у судових органах і завершив свою кар'єру на посаді товариша голови Київського окружного суду та члена Київської судової палати у чині дійсного статського радника. За відмінну службу по судовому відомству його було нагороджено трьома орденами.

У своїй науковій творчості О. Лазаревський спирався на ідеї позитивістської історіографії та являв собою класичний приклад історика-позитивіста, працям котрого були притаманні принципи документалізму, критичного осмислення історичних фактів, удосконалення методики критики джерел та аналітичні

методи дослідження. О. Лазаревський зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної історичної науки, започаткувавши в Україні студіювання спеціальних історичних дисциплін, серед яких бібліографія, історіографія, зброєзнавство, дипломатика, сфрагістика тощо, продовживши вивчення проблем генеалогії, розробивши критичний підхід до оцінки родовідних легенд, провівши значну роботу з виявлення та збереження родових архівів.

Важливий внесок вченого у розвиток практичного джерелознавства й археографії. У газетах, журналах, як додатки до своїх праць, у збірках він опублікував велику кількість актових та історико-статистичних документів, мемуарів, епістолярію, літописів, матеріалів сімейних архівів. О. Лазаревський увів їх до наукового обігу, розширивши джерельну базу вивчення української минувшини. Він розробив методичні засади практичної археографії. У передмовах і післямовах до публікацій учений уміщував науковий опис джерела, зазначаючи, за можливістю, час, місце й умови його виникнення, аналізуючи зміст, репрезентативність, оригінальність, цінність і значення для історичної науки. Історик постійно вдосконалював правила публікації документів, приділяючи велику увагу критичній оцінці джерел. Значна кількість оригіналів документів, опублікованих О. Лазаревським, була втрачена в роки війн та революцій першої половини ХХ ст. Відтак його публікації є першоджерелом та однією з найцінніших частин творчого доробку.

Учений започаткував також окремий напрям дослідження соціально-економічної історії Гетьманщини, продовжив вивчення політичної і побутової історії українського суспільства другої половини XVII–XVIII ст. Він відмовився від ідеалізації історії держави, здійснивши поворот від романтичного козакофільства до вивчення різних станів. У своїх працях історик намагався встановити причини втрати українським народом політичної самостійності.

Ці проблеми висвітлено ним у контексті панівного в тогочасній вітчизняній історіографії народницького напрямку. Він сприяв розвитку історичної думки, вплинув на формування кількох поколінь українських істориків, розбудивши інтерес до багатьох проблем, і мав у цьому цілий ряд послідовників, т. зв.

школу молодих істориків Лівобережної України, які продовжили його справу і створили основу для написання синтетичних праць.

Недослідженість історії України, брак опублікованих джерельних комплексів, розпорошеність архівних документів по різних містах та обмежений доступ до них ускладнювали аналіз історичного процесу й змушували вченого відмовитися від широких узагальнень та висновків, залишаючи це право наступним поколінням дослідників. Проте своїми працями він створив основу для глибокого синтезу емпіричного матеріалу.

Причиною відмови вченого від узагальнень та масштабних висновків була також непопулярність у Російській імперії праць з історії Лівобережної України — головної проблематики досліджень О. Лазаревського. В умовах, коли не тільки позитивна оцінка діячів Української козацької держави, але й сама згадка про них викликала відповідну реакцію влади, треба було мати мужність і рішучість, щоби досліджувати зазначені наукові проблеми. Відтак у переважній більшості своїх праць історик відкрито не висловлював свого «українофільства». Він прагнув бути обережним у поглядах, аби успішно обійти цензуру й уникнути хвилі критики. Лише в окремих випадках Олександр Матвійович підкреслював переваги демократичного суспільно-політичного ладу, який існував у Лівобережній Україні до повної інкорпорації її наприкінці XVIII ст. Російською імперією.

У своїх працях з історії Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст., яку вчений називав «старою Мало-росією», він показав українську етнічну ідентичність, простежив її безперервність, представив оригінальну, обґрунтовану концепцію її становлення, розвитку та причин занепаду, відмежувавши вітчизняну минувшину від російської й польської. Дослідження історії України та поширення цих знань створювало умови для збільшення кількості етнічно свідомих українців і піднесення їх національної гідності.

Багаторічна наукова діяльність О. Лазаревського, високий рівень його праць і публікацій історичних документів з історії Лівобережної України стали вагомим кроком уперед у розвитку історичної науки. Доробок ученого, у тому числі чимало опуб-

лікованих цінних архівних матеріалів, витримав непрості випробування часом, не втративши своєї актуальності й наукової вартості, та становить напрочуд корисну джерельну базу для сучасних дослідників.

Значним був внесок ученого й у громадську діяльність. Він став одним зі співзасновників та активних авторів журналу «Киевская старина», плідно працював в Історичному товаристві Нестора-літописця, публікувався на шпальтах його друкованого органу. Крім того, О. Лазаревський був серед перших організаторів земської справи в Україні.

Але й цим не обмежується оцінка життєвого шляху цієї непересічної людини. Протягом усього життя він збирав, згодом передавши нащадкам, велику колекцію книг та рукописів, справжню скарбницю вітчизняної історії. Світле ім'я Олександра Матвійовича Лазаревського навіки залишиться серед видатних постатей української історіографії.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ЖМНП — «Журнал Министерства народного просвещения»

Записки ЧСВВ — «Записки чину св. Василя Великого»

ЗНТШ — «Записки Наукового товариства імені Шевченка»

ІР НБУВ — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського

НТШ — Наукове товариство імені Шевченка

ПСЗРИ — «Полное собрание законов Российской империи»

СІД — «Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики»

УАЗ — «Український археографічний збірник»

УІЖ — «Український історичний журнал»

ЧИОНЛ — «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца»

ЦДІАК України — Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Август II Сильний — 109
Анастасієв А. — 71
Антонович — 34
Антонович В.Б. — 6, 26, 54, 55, 56, 73, 74, 143, 148
Антоновський М. — 96
Апостол Д.П. — 85, 86, 101, 108, 111, 113, 116, 117, 120, 140
Апостол П.Д. — 85–87, 151
Апостоли — 59, 87
Аскоченський В. — 68
- Багалій Д.І. — 6, 8, 9, 27, 32, 93, 103, 131, 138, 147, 148, 155, 161
Бакуринські — 91
Бантиш-Каменський Д.М. — 40, 42, 96
Барсенев П. — 83
Барятинський І. — 120, 121
Батовський З. — 91
Баторій Стефан — 144
Батуринець П. — 62, 63
Бахчевський І.А. — 78
Безбородьки — 59, 119
Безбородько А.Я. — 32, 82, 97, 119–129, 150, 158–160
Безбородько О.А. — 97, 119, 129, 154, 158, 160
Безбородько С. — 141
Безбородько Я. — 119, 120, 129
Берли — 93
Берло Г.Л. — 32, 93, 153
Берлінський М. — 96
Бібіков І. — 124, 125
Бігдай Я.Д. — 26, 33
Білозерський М. — 88
Білокінь С.І. — 22, 23, 31, 64

- Бобирі — 91
Богуші — 91
Борозни — 91
Бодянський О.М. — 16, 19, 25, 26, 32, 42, 61, 67, 68, 78, 84, 110, 147, 149, 164
Борецькі — 91
Борзаківський П. — 87
Борковський В. — 80
Борщак І. — 22
Бугаєвські — 91
Будлянський О.М. — 80, 150
Будлянський М.В. — 80
Бутич І.Л. — 19, 23, 31, 62
Бутовичі — 91
- Валькевич Зосима — 75**
Валькевич П. — 117
Валькевичі — 91
Василенко М.П. — 9–11, 26, 27, 62–64, 71, 99, 148, 154, 158, 162
Ватуля Б.С. — 19, 30
Велецький В. — 109
Величко С.В. — 89, 95, 111
Велланський Д.М. — 79, 81, 149
Вельяминов С.Л. — 111, 113–116
Верба І. — 27
Верзілов А.В. — 62, 153
Вовк Ф. — 54
Войцехович А. — 73
Войцеховичі — 26, 73, 148
Воронов В.І. — 19–21, 24, 26, 30–33, 64, 161
- Ґалаган Г.І. — 54, 74
Ґалаган Г.П. — 64, 74, 81, 87, 93, 129, 140, 150, 151
Ґалаган К.Є. — 80
Ґалагани — 74, 119
- Ґамалія І. — 127
Ґамалія Я. — 78, 79

- Гаркуша — 43
Герасименко Н.О. — 24, 32, 32, 70, 149, 153
Гермайзе О. — 9, 10
Гиря — 34
Гізель Інокентій — 81, 150
Гнилосиров В.С. — 33
Гоголев — 131
Голіцин В.В. — 106, 107
Голіцин С.П. — 49
Горленко В.П. — 22, 88
Горленко Г. — 141
Горленко Д. — 104
Горобець В. — 158
Грабянка Г. — 80, 150
Грабянка Є.І. — 80, 150
Григорович-Барський В.Г. — 77, 97, 149
Грушевський М.С. — 6–11, 15, 18, 22, 27, 29, 33, 62, 85, 150
Гуменюк М.П. — 19, 29
- Даль В.І. — 40
Дараган Є. — 74
Дараган С. — 80
Дарагани — 74
Дашкевич М.П. — 55
Джиджора І. — 9, 27, 103, 155
Дмитренко І. — 145, 146, 163
Дорошенко В.В. — 63
Дорошенко Д.І. — 11, 12, 28
Дорошенко П.Я. — 32
Драгоманов М.П. — 54
Дудка І. — 127
Дунін-Борковський — 122
- Єлизавета Петрівна — 122
Єсимонтовські — 59, 73
Єфимов М.Є. — 81
- Житецький Г.П.** — 26, 32

- Житецький П.Г. — 26
Жоравка — 57
Журба О.І. — 19, 29
- Забіла Д. — 117
Забіла Є.М. — 121
Забіла І.А. — 80
Забіла М. — 80, 121
Забіла П. — 80, 127
Завадський П.В. — 76
Залізник М. — 89
Заремба С. — 154
Золотаренко В. — 41, 153
- Іваненко Г. — 82, 122, 150
Іконников В. — 55
Ілляшенко М. — 90, 105, 151, 156
Ісаєва Н.М. — 19, 30
Іскра — 105
- Капніст В.В. — 81
Карамашев — 77
Карелін А.П. — 60
Карл XII — 86, 105, 107, 108
Катерина II — 35–37, 129, 133, 136, 142, 145, 161
Кейт Дж. — 121, 126
Кивлицький Є. — 55
Кістяківський О.Ф. — 60, 99
Княгницький І.П. — 39
Ковалевська О. — 24, 32, 151
Коваленко Л.А. — 15, 28
Коваленко О.Б. — 19, 29, 158
Ковальський І.С. — 70
Ковальський М.П. — 31
Кокорев І. — 127
Колесник Є.О. — 19, 64, 146
Колесник М.П. — 19, 29, 64
Комаров М.Ф. — 33

- Кониський Г. — 79, 110, 111
Короленко П. — 145
Короткий Ю.А. — 19, 29
Костомаров М.І. — 26, 32, 68, 72, 94, 104, 111, 143, 153, 155, 156, 157
Кочубей М. — 108, 155
Кравченко В.В. — 5
Крижанівський — 122
Крижанівські — 119, 158, 159
Крип'якевич І.П. — 19, 30, 147
Круглова Т.О. — 148, 161
Куліш П.О. — 68, 143, 144
Кулябка В. — 141
Кунцевич С. — 122
Кунцевич Я. — 122
Купчинський П. — 121–129
- Ладигін — 121
Ладинський П. — 87
Лазаревська (Шрамченко) Г.М. — 52
Лазаревська Г.О. — 49, 51
Лазаревська К.О. — 10, 26, 32, 38, 52, 147
Лазаревська (Лашинська) К.Ф. — 49, 51
Лазаревська (Лашинська) О.О. — 34, 38, 42
Лазаревський Б.О. — 51
Лазаревський В.М. — 39, 40, 45, 49, 54
Лазаревський В.С. — 37
Лазаревський Г.О. — 52
Лазаревський М.І. — 16, 22, 25, 38, 41–45, 61, 103, 104
Лазаревський М.М. — 38, 39, 49, 57, 61
Лазаревський О.М. — 5–31, 39–65, 67–125, 127–167
Лазаревський Ф.М. — 39, 40, 45, 52
Лазаревський Я.М. — 39
Лазаревські — 22–25, 31, 32, 34, 37, 38, 41, 59, 60
Лазоревський І. — 25, 35, 36, 38
Лазоренки — 22, 34
Лазоренко В. — 34

- Лазоренко (Лазоревський) С. — 22, 34–37
Лазоренко Я. — 34
Лашкевич — 82, 150
Лашкевич І.С. — 76
Лашкевич О. — 55
Лашинські — 26, 34, 41
Лебединцев Ф.Г. — 54, 80
Левицький О. — 26, 54
Леонтовичі — 76
Леонтьєв М. — 122, 125
Лепенко (*див.* Герасименко) Н.О.
Лесницький М. — 131
Лессі П. — 123
Лисяк-Рудницький І. — 5
Литвак Б.Г. — 63
Ломиківський В. — 81, 96, 154
Лукомський В.К. — 61
Лучицький І.В. — 6, 27, 102, 155
Львов — 111
- Мазепа А.-С. — 106
Мазепа І.С. — 14, 16, 17, 32, 34, 47, 86, 91, 94, 100, 103–109, 111,
112, 118, 144, 151, 156, 157
Максимович Г.А. — 138, 147, 162
Максимович М.О. — 55, 68
Маркевич М.А. — 42, 68
Маркович А.М. — 140
Маркович О.М. — 16, 42, 84, 85, 96, 97, 131, 136, 154, 164
Маркович Я.А. — 27, 84, 85, 96, 110, 136, 151
Маркович Я.М. — 96
Мартос І.Р. — 81, 96, 150
Мартос П. — 96
Мартос О.І. — 96
Мартос Ф.Р. — 81
Марченко М.І. — 13, 14, 28, 154
Матях В.М. — 19, 29, 63
Мезько-Оглоблин (*див.* Оглоблин) О.П.

- Меншиков О.Д. — 86, 87, 114
Мечніков І. — 53
Мещерський П.С. — 136
Мигура І. — 91
Миклашевський П. — 141
Милорадович А.П. — 76
Милорадович А.С. — 78
Милорадович Г.О. — 26, 47, 48, 54, 55, 57, 68, 71, 76, 92, 94, 110, 130, 136, 149
Милорадович Г.П. — 76, 94
Милорадович М. — 94, 140
Милорадович О.П. — 76
Мирович І. — 109
Мицик Ю.А. — 151
Мишецький С. — 143
Міллер Д.П. — 37, 60, 94, 138, 139, 141, 142, 153, 162
Мініх Б.К. — 121
Могила Петро — 90
Модзалевский В.Л. — 61, 85, 119–121, 123, 151, 158–160
Мокієвські — 106
Молявка Ф. — 123, 125, 126, 128
Мякотін В.О. — 26, 33, 103, 132, 155, 161
- Нікітін І.** — 91
Новиков М.І. — 15
Норблен Я.П. — 91
- Оглоблин О.П.** — 9, 10, 12, 22, 27, 28, 43, 61
Оронович Я. — 123
Олександр II Миколайович — 50, 138
Олеуф'єв А.В. — 161
Острянин С. — 89
- Павло І Петрович** — 77, 149
Палієнко М. — 64
Палій С. — 91, 107
Палій Ф. — 91
Панашенко В.В. — 119, 158

- Панкевич — 105
Пашенко Д. Р. — 71, 148
Передрієнко В.А. — 159
Перовський Л.А. — 40
Перовський В.С. — 97
Персидський — 88
Петро І Олексійович — 86, 107, 109–113, 116–118, 140, 157
Петров М. — 26
Плав'юк М. — 31
Плетенецький Єлисей — 75
Подлузький О. — 136, 137
Полетика А. — 90
Полетика В.Г. — 78, 96
Полетика Г.А. — 78, 79, 96, 149
Полетика Г.І. — 78, 79
Поліщук Т. — 24, 32
Половець С. — 104, 106
Полуботки — 76
Полуботок А.С. — 76, 124, 141
Полуботок Л. — 112
Полуботок П.Л. — 17, 47, 85, 86, 110–119, 140, 157, 158
Полуботок Я. — 112
Полухін Л.К. — 13, 14, 28, 154
Пономарьов С. — 9, 27
Потьомкін Г.О. — 97, 145
Путро О.І. — 70
- Радич Т.** — 34
Раєвський М. — 111
Репнін М.В. — 88
Рикман В.Ю. — 60
Ринсевич В. — 23, 31
Рігельман А. — 131
Рігельман О. — 131
Рідлер Д. — 124
Розумовська В.Г. — 80
Розумовська Н. — 125

- Розумовський К.Г. — 74, 80, 128, 139–141
Розумовський О.Г. — 125
Романович І. — 117
Романовський В.О. — 148
Рубан В.Г. — 96, 97, 110, 154
Рубець А. — 122
Рубець Д. — 124
Рум'янцев О.І. — 111, 117, 121, 123, 132, 133
Рум'янцев П.О. — 35, 36, 47, 60, 69, 77, 78, 129–138, 147, 149,
160–162
Руновський А. — 120
- Савицький А. — 75, 149
Савицький О. — 75, 149
Савицький С. — 125
Сагайдачний П. — 90
Самойлович І.С. — 90, 94
Самойлович М. — 105
Самоквасов Д.Я. — 72
Сарбей В.Г. — 15–18, 28, 29, 61, 62, 151
Сахновська Є. — 80, 119, 125, 150, 158, 159
Сахновський І. — 80, 119, 123, 125, 126
Сахновські — 125
Семенцов М.В. — 33
Сенютович І. — 130, 132
Сенютович Т.М. — 130, 132, 133, 160
Сенютович-Бережний В. — 59
Сірко І. — 144
Скальковський А. — 143, 159
Скоропадський І.І. — 87, 91, 105, 112, 118, 120, 140
Скоропадські — 59, 92
Скорупа Г. — 82, 119, 150
Скорупи — 26, 73, 148
Смирницький А. — 81
Соловійов С.М. — 40, 143
Солонина О. — 141
Сопиков В.С. — 67, 146

- Сороковська С.В. — 19, 30, 147
Станіславський В.В. — 156
Степович А.І. — 81
Стороженко М.В. — 60, 138, 161
Стрийковський М. — 59, 65
Судієнко М. — 67, 81
Судієнко О.М. — 86
Судієнко С. — 121
Сулима А.С. — 81, 150
Сулими — 26, 73, 75, 76, 148
Сухомлинов М. — 41
- Танський А. — 91, 151
Танський В. — 91, 140
Тарновський В. — 78, 90, 91
Тернавський Я. — 124
Терещенко М. — 56
Тетеря П. — 106
Ткаченко М. — 13, 19, 28, 61–63, 147
Толочко О. — 65
Толстой О. — 113
Томазов В.В. — 152, 153
Тредден І. фон — 124, 125
Трощинський Д. — 76, 81
Туманський В.Г. — 136
Туманський Ф. — 96
Тур Н. — 75
Турковський М. — 105, 121
Тутолміна — 76
- Уваров О. — 44, 45, 57, 78, 103, 142, 155
Ульяновський В.І. — 59, 65
Уманець Ф.М. — 14, 16, 106–108, 156
Устрялов М.Г. — 41
- Федоренко П.О. — 62, 64, 147
Феофілатев — 127
Фридрикевич — 104

Фридрикевичі — 59, 76

Ханенки — 43, 44, 59, 61

Ханенко В.О. — 43

Ханенко М.Д. — 54, 83, 84, 150

Ханенко М.І. — 44

Ханенко О.І. — 26, 32, 48, 62, 83, 91, 150

Хмаров М. — 31, 64

Хмельницький Б. — 17

Холодович І.І. — 78, 149

Холодович М. — 123, 124, 126–129

Чарниш І. — 140

Чепа А.І. — 78, 96, 149

Честахівський Г. — 46, 79, 150

Чижов Ф.В. — 81, 150

Чуйкевич Ф. — 140, 141, 161

Шафонський О.Ф. — 81, 82, 150

Шаховської О. — 120, 126

Швидько Г.К. — 19, 30

Шевелів Б. — 26, 32, 62, 150

Шевченко Т.Г. — 13, 15, 16, 18, 29, 39, 43, 46, 61, 79, 149, 164

Шевченко Ф.П. — 32

Шеллінг Ф. — 79

Ширай М. — 141

Шишацький-Ілліч О.В. — 44, 67

Шостьин М.О. — 40, 46

Шпаковський С. — 78, 149

Шрамченко М.М. — 52

Щербина В. — 159

Яворницький Д.І. (Эварницкий Д.И.) — 14, 143–145, 162, 163

Яковенко Н.М. — 59, 65

Янжул Н. — 109

Ярлов — 125, 126

Ясь О.В. — 24, 32

Яшков М. — 125

Наукове видання

НЕЛЯ ГЕРАСИМЕНКО

**Олександр Лазаревський:
життя і творчість
(1834–1902 рр.)**

Комп'ютерна верстка *Л.А. Зубець*

Підписано до друку 16.04.2013 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 10,46. Обл. вид. арк. 7,06.
Тираж 300. Зам. 06. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4